

VERANTWOORDINGH
VAN
RENATUS DESCARTES
AEN D'ACHTBARE OVERIGHEIT
VAN UITRECHT

Portret van René Descartes (1596–1650) door Jan Baptist Weenix (*ca.* 1647).
Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht

VERANTWOORDING
VAN
RENATUS DESCARTES
AEN D'ACHTBARE OVERIGHEIT
VAN UITRECHT

EEN ONBEKENDE DESCARTES-TEKST

Getranscribeerd, geannoteerd en ingeleid door
Erik-Jan Bos

Amsterdam University Press

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Descartes, Renatus

Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d'achtbare overigheid van Utrecht, in de welcke de lasteringen en valsche beschuldigen van eenigen sijner tegenstrevers tegens hem klaerlijck ontdeckt worden / getranscribeerd, geann. en van een inl. voorz. door Erik-Jan Bos. -

Amsterdam : Amsterdam University Press

ISBN 90-5356-195-1

NUGI 612

Trefw.: Descartes, René "Verantwoordingh" / cartesianisme.

Ontwerp omslag: Joseph Plateau, Amsterdam

Afbeelding omslag: Portret van René Descartes door Jan Lievens (1645/49)

Collectie Groninger Museum, Groningen

ISBN 90 5356 195 1

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van Auteurswet 1912 j⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Voorwoord

Utrecht is niet alleen de eerste plaats geweest waar de denkbeelden van René Descartes (1596–1650) onderwezen werden, de Domstad geniet ook de twijfelachtige reputatie de cartesiaanse filosofie als eerste verboden te hebben. De drijvende kracht achter het in 1642 uitgevaardigde verbod was Descartes' verbitterde tegenstander, de Utrechtse predikant en hoogleraar in de Theologie, Gisbertus Voetius (1589–1676). Vanaf 1641 hebben Descartes en Voetius regelmatig de degens met elkaar gekruist in een strijd die al snel ontaardde in een persoonlijke vete.

In een laatste poging Voetius een hak te zetten, zond Descartes in 1648 een Franse brief samen met de Nederlandse vertaling ervan aan de Utrechtse Vroedschap, waarin hij de hele affaire haarfijn uitlegt en de talloze beledigingen opsomt die hij zich van Voetius en de zijnen heeft moeten laten welgevalen. Vriendelijk doch dringend verzoekt Descartes de vroedschap hem eerherstel te verlenen en zich te beraden over de positie van Utrechts meest vooraanstaande hoogleraar en dominee.

Het originele handschrift van de *Lettre Apologétique* van Descartes is in de loop der eeuwen spoorloos verdwenen, maar de Nederlandse vertaling, *Verantwoordingh van Renatus Descartes*, is bewaard gebleven en wordt thans voor het eerst uitgegeven. Ofschoon de Nederlandse vertaling dichter bij het Franse origineel staat dan de bestaande Latijnse (1656) en Franse (1667) uitgaven, heeft men nooit de moeite genomen het manuscript nauwkeurig te bestuderen. Ten onrechte. De *Verantwoordingh* heeft nog een andere meerwaarde ten opzichte van de overige uitgaven: het manuscript verraad letterlijk de hand van Descartes zelf. Vrijwel overal in de tekst van een ons onbekende vertaler treft men de verhelderingen en de correcties van Descartes aan. Voordat dit geschrift aangeboden werd aan de vroedschap van Utrecht heeft Descartes de vertaling grondig nagekeken en verbeterd en dit maakt de *Verantwoordingh* tot een echte Descartes-tekst.

Het manuscript is in meer dan één opzicht uitzonderlijk te noemen. Ten eerste omdat dit manuscript het laatste handgeschreven exemplaar is van de *Lettre Apologétique*. Op de tweede plaats omdat de *Verantwoordingh* ook het enige manuscript is dat ons rest van een vertaald werk van Descartes, waarin de correcties van de filosoof zelf te lezen zijn. Deze twee gegevens staan niet los van elkaar. In de zeventiende eeuw waren drukkers gewoon een origineel manuscript weg te gooien of te hergebruiken nadat het manuscript eenmaal gezet en gedrukt was. Dat is de reden waarom er noch van Descartes' beroemde boeken als *Discours de la méthode* of *Meditationes de prima philosophia* autografen bestaan, noch van minder bekende werken zo-

als de *Lettre Apologétique*. Het verklaart tevens de gebrekkige kennis over Descartes' invloed op de vertalingen die onder zijn toezicht van zijn geschriften werden gemaakt; al het relevante materiaal is simpelweg verloren gegaan. Op één manuscript na, naar nu gebleken is. De *Verantwoordingh* is een unieke bron van informatie op dit terrein en verdient dan ook nadere studie.

Naast de presentatie van een onbekende Descartes-tekst beoogt deze uitgave ook een nieuwe datering van de *Lettre Apologétique* te geven. In alle handboeken en biografieën over Descartes zal men het jaar 1645 aantreffen als het jaar waarin de brief geschreven werd. Deze veronderstelling is echter onjuist; in werkelijkheid schreef Descartes zijn apologie enige jaren ná 1645. Deze nieuwe datering werpt een ander licht op het leven van de Franse wijsgeer tussen 1645 en 1648.

In de Inleiding op de Nederlandse tekst zal eerst worden ingegaan op de gebeurtenissen die voor Descartes de aanleiding vormden om zijn apologie op te stellen (Paragraaf 1).¹ Vervolgens wordt de kwestie van de datering van de *Lettre Apologétique* aan de orde gesteld (Paragraaf 2), waarna de complexe tekstgeschiedenis van de *Lettre Apologétique* aan bod komt (Paragraaf 3). Daarna bespreken we het eigenlijke manuscript van de *Verantwoordingh* (Paragraaf 4). In Paragraaf 5 gaan we na hoe het gesteld was met Descartes' kennis van de Nederlandse taal en ten slotte volgt een korte verantwoording van de tekstpresentatie (Paragraaf 6).

De tekst van de *Verantwoordingh* kan in deze uitgave zelfstandig gelezen worden. De annotatie is kort en bondig gehouden zodat de hoofdtekst niet bezwijkt onder een overmaat aan voetnoten. Wel is er op gelet dat alle noodzakelijke informatie voor een juist begrip van de *Verantwoordingh* opgenomen werd. Voor een uitvoerige historische toelichting leze men Paragraaf 1 van de Inleiding.

Dit boek werd gezet met behulp van het computerprogramma T_EX (EDMAC-formattering). Ik dank Freek Wiedijk, die mij op dit krachtige editeerprogramma met zijn fraaie resultaten attenderde en de nodige tijd vrijmaakte om mij te adviseren inzake T_EXnische problemen.

¹ De wijsgerige en theologische achtergronden van het conflict tussen Descartes en Voetius zullen in de Inleiding niet of nauwelijks aan de orde komen. Zij zijn op adequate wijze belicht in de werken van T. McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands, 1639–1676*; *The new science and the calvanist counter-reformation*, Ann Arbor 1976; Th. Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early reactions to cartesian philosophy, 1637–1650*, Carbondale 1992; J. van Ruler, *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, Nature and Change*, Leiden 1995. Een korte maar heldere uiteenzetting treft men aan in Th. Verbeek, *De Wereld van Descartes*, Amsterdam 1996.

Ik dank het hulpvaardige en deskundige personeel van het gemeentearchief van Utrecht.

Mijn dank gaat verder uit naar Jeroen van de Ven, die ik bereid vond eerdere versies van mijn manuscript kritisch te lezen en mij met name heeft behoed voor ernstige misstappen op het gebied van de codicologie.

Ten slotte wil ik op deze plaats Theo Verbeek bedanken. Hij vestigde mijn aandacht op de *Verantwoordingh van Renatus Descartes* en met grote interesse heeft hij sindsdien mijn naspeuringen gevolgd. Met veel plezier denk ik terug aan de discussies die we de afgelopen jaren hebben gevoerd naar aanleiding van dit bijzondere manuscript.

Utrecht, 31 maart 1996

EJB

INHOUD

Voorwoord	v
Inleiding	
1 De historische achtergrond, 1635–1650	3
2 Datering van de <i>Lettre Apologétique</i>	36
3 De tekstgeschiedenis van de <i>Lettre Apologétique</i>	41
4 Het manuscript van de <i>Verantwoordingh</i>	
4.1 <i>Beschrijving van het manuscript</i>	45
4.2 <i>De genese van het manuscript</i>	46
5 De <i>Verantwoordingh</i> als Descartes-tekst	
5.1 <i>Descartes' kennis van de Nederlandse taal</i>	55
5.2 <i>Descartes' toevoegingen en correcties in de Verantwoordingh</i>	66
6 De tekstweergave van de <i>Verantwoordingh</i>	69
6.1 <i>Verklaring van de diacritische tekens</i>	72
Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d'achtbare overigheid van Utrecht, in de welke de lasteringen en valsche beschuldigen van eenigen sijner tegenstrevers tegens hem klaerlijck ontdeckt worden.	73
Bibliografie	
Primaire bronnen	132
Secundaire literatuur	134
Register op persoonsnamen	137

Inleiding

1. DE HISTORISCHE ACHTERGROND, 1635–1650

Voordat de strijd om de cartesiaanse filosofie in 1641 in alle hevigheid losbarstte, bevonden alle hoofdrolspelers zich zes jaar eerder tegelijkertijd in Utrecht, te weten Gisbertus Voetius, Henricus de Roy of Regius (1598–1679), Maarten Schoock (1614–1669) en natuurlijk René Descartes.¹ Nietsvermoedend en zonder de ander te kennen, passeerden de heren elkaar in de straten van Utrecht. Descartes zou pas enkele jaren later met zijn vurige bewonderaar Regius in contact komen en Voetius of Schoock zou hij nooit persoonlijk ontmoeten. Deze laatste twee kenden elkander in 1635 al wel, sterker nog, Schoock was een beschermeling van de hoogleraar, hoewel Voetius tien jaar later zich zou verkijken op de band die op die manier tussen hen was opgebouwd. Voorts had hij geen weet van de problemen die Regius onder zijn rectoraat aan de universiteit zou veroorzaken. Tussen Regius en Descartes zou het in de jaren die volgden ook geen pais en vree blijven; in 1647 braken zij definitief. Maar vooralsnog woonde het viertal gemoedelijk achter dezelfde stadsmuren en werkten zij onverstoorbaar aan hun toekomstige triomfen. Schoock was bezig met zijn proefschrift en ontving een jaar later, toen de Illustre School tot universiteit verheven was, de eerste doctorsgraad die in Utrecht verleend werd. Regius onderscheidde zich als arts met een onderzoekende geest, hetgeen niet onopgemerkt bleef; in 1637 werd hij benoemd tot stadsdokter en in 1638 tot buitengewoon hoogleraar in Medicijnen en Botanie. Voetius wierp zich toen reeds op als hoeder der gereformeerde rechtzinnigheid in de hoedanigheid van hoogleraar in de Godgeleerdheid en Oosterse talen. Descartes ten slotte legde in Utrecht de laatste hand aan zijn *Discours de la méthode* (1637), zijn eerste publikatie.²

De reden van Descartes' aanwezigheid in Utrecht was zijn goede vriend Henricus Reneri (1593–1639). Reneri beschouwde de Franse filosoof als het

1 In de zeventiende eeuw bestond er een tijdsverschil van tien dagen tussen Brabant, Zeeland en Holland, en de overige gewesten. In de eerste drie provincies was men reeds overgegaan op de nieuwe, Gregoriaanse tijdrekening, terwijl men in de rest van de Republiek vasthield aan de oude, Juliaanse kalender. Zo kon het gebeuren dat de brief die Descartes dateerde op 16 juni 1645 nieuwe stijl, op 13 juni 1645 oude stijl door de vroedschap van Utrecht ontvangen werd. In deze uitgave wordt de *oude stijl* aangehouden. Data in de nieuwe stijl worden aangegeven met de afkorting n.s., uitgezonderd verwijzingen in het noten apparaat naar de correspondentie van Descartes; deze volgen standaard de Gregoriaanse kalender.

2 Aan de Maliebaan nummer 36 in Utrecht hangt thans een plaquette waarop vermeld wordt dat Descartes er gewoond heeft. Het is vrijwel uitgesloten dat Descartes reeds in 1635 aan de Maliebaan woonde, maar mogelijk wel gedurende een van zijn latere verblijven in Utrecht. Cf. Th. Verbeek, *Descartes et les premières années de l'Université d'Utrecht*, p. 40–42.

grootste genie dat hij ooit had ontmoet, hij ging zelfs zover dat hij Descartes beschreef als ‘mijn licht, mijn zon, mijn god’.³ Voor Descartes betekende Reneri het enige contact dat hij in de jaren dertig onderhield met de professionele, academische wijsbegeerte. Toen Reneri in 1631 te Deventer een professoraat aan de Illustre School aanvaardde, volgde Descartes hem naar die stad. Drie jaar later bekleedde Reneri dezelfde functie aan de Illustre School van Utrecht en zou ook de eerste hoogleraar in de Wijsbegeerte worden aan de universiteit van Utrecht. Opnieuw vestigde Descartes zich begin 1635 in dezelfde stad als Reneri. Misschien zocht Descartes via Reneri toegang tot de academische wereld, want het lijkt waarschijnlijk dat het gedeelte van het *Discours* dat Descartes in Utrecht schreef, bedoeld was als leerboek voor Reneri’s studenten.⁴ Volgens de Leidse hoogleraar Claude Saumaise (1588–1653) gebruikte Reneri het *Discours* tijdens zijn colleges en bezat Descartes al in die tijd niet weinig volgelingen in Utrecht.⁵

Reneri was niet de enige vriend van Descartes in Utrecht. Gedurende zijn verblijf van een jaar in het Stichtse (Descartes vertrok begin 1636 naar Leiden om toe te zien op het drukproces van het *Discours*) leerde Descartes vele regenten en andere invloedrijke personen kennen, waarvan er enkelen een belangrijke rol in de komende gebeurtenissen zouden spelen. Zoals de Franse officier Jean-Alphonse Pollot (1602–1668), die zijn dienstverloven in Utrecht doorbracht en Peter van Leeuwen (1592–1654), lid van de schepensbank (vanaf 1640) en later ook van de vroedschap (vanaf 1643). Verreweg de machtigste magistraat die Descartes leerde kennen, was Gijsbert van der Hoolck (†1680), die tot drie maal toe herkozen werd als één van de twee Utrechtse burgemeesters, in 1635, 1638 en 1641 (telkens voor één jaar) en vervolgens de provincie vertegenwoordigde in de Staten-Generaal.⁶

Zoals hierboven werd opgemerkt, leerde Descartes Regius pas later kennen. In augustus 1638 kreeg Descartes een brief van een hem onbekende arts. Regius had zijn moed bij elkaar geraapt en Descartes aangeschreven omdat hij meende dat hij in zekere zin zijn aanstelling als buitengewoon hoogleraar aan de Fransman te danken had. Via Reneri was Regius bekend geworden met het gedachtegoed van de wijsgeer en voor zichzelf begon hij

3 Reneri aan Mersenne, maart 1638, AT II 101–103.

4 Het gaat om het zesde deel van de *Discours* en het bijbehorende ‘essai’ *Les météores*. Cf. Th. Verbeek, ‘Henricus Reneri’, in *Deventer denkers*, p. 123–134.

5 AT X 556.

6 Verder ontmoette Descartes in Utrecht de hoogleraren Antonius Æmilius en Cyprianus Regneri ab Oosterga, Anna Maria van Schuurman en haar broer Johan Godschalk, Gerard van Wassenaer (advokaat bij het Hof van Utrecht), Abraham Studler van Surck (kapittelheer), Goyert Baron van Haestrecht, Jacob van Waessenaer (landmeter) en Jacob van Eyck (componist/beiaardier).

die nieuwe filosofie nader uit te werken. Zijn groeiend enthousiasme wist Regius, die vanwege zijn academische graad het recht bezat universitaire studenten privé-lessen te geven, met succes over te brengen op zijn studenten: zij beijverden zich voor Regius' installatie als vroedschapslid of als hoogleraar. Uiteindelijk benoemde de vroedschap Regius tot hoogleraar in de Medicijnen, zelfs met goedkeuring van Gisbertus Voetius, hoewel deze in eerste instantie twijfelde aan Regius' orthodoxie met betrekking tot de gereformeerde leer.

Descartes reageerde verheugd op de brief van Regius. Volgens Baillet feliciteerde hij Reneri met de succesvolle introductie van zijn filosofie aan de universiteit.⁷ Zozeer was Descartes verguld met deze ontwikkeling dat hij een kennis aanried zijn zoon in Utrecht te laten studeren. 'Voor wat betreft zijn studies geloof ik dat hij veel beter af is in Utrecht, want daar is een universiteit die, omdat zij pas vier of vijf jaar geleden is opgericht, nog niet de tijd heeft gehad te bederven. En er is een professor genaamd De Roy, een intieme vriend van mij, die mijns inziens meer waard is dan alle hoogleraren in Leiden bij elkaar.'⁸ Vergist Descartes zich hier, of bedoelt hij werkelijk Regius in plaats van Reneri? Of meende Claude Clerselier (1614–1684), de eerste uitgever van deze brief, dat de initiaal 'R' in het (inmiddels verloren) handschrift voor 'De Roy' stond? Dat Descartes juist Regius zou noemen, is des te merkwaardiger als we beseffen dat zij elkander niet persoonlijk hebben ontmoet voordat Reneri een half jaar later stierf.

De dood van Reneri luidde een nieuwe fase in in het leven van de Franse filosoof. Vanaf dat moment, zo legt Descartes de Utrechtse Vroedschap in zijn *Verantwoordingh* uit, was het gedaan met zijn felbegeerde rust. Op 18 maart 1639, daags na de begrafenis van Reneri, verzamelde de universitaire gemeenschap zich in de Domkerk om de hoogleraar Wijsbegeerte te herdenken. Bij die gelegenheid sprak Antonius Æmilius (1589–1660) de lijkrede over Reneri uit, maar in plaats van uitgebreid in te gaan op het leven en de goede werken van de overledene, besteedde Æmilius het grootste gedeelte van zijn toespraak aan Descartes.⁹ Reneri's grootste deugd scheen zijn vriendschap met deze Franse filosoof te zijn geweest! Omdat de naam van Descartes hier voor het eerst tijdens een officiële academische plechtigheid genoemd werd, is het de moeite waard even bij de woorden van Æmilius stil te staan.

7 Baillet, II, p. 8.

8 Descartes aan (De Beaune), 12 september 1638, AT II 379. Descartes refereert niet naar de oprichting van de universiteit maar naar de oprichting van de Illustre School.

9 A. Æmilius, *Oratio in obitum* (Utrecht 1639), herdrukt in zijn *Orationes* (Utrecht 1651).

Descartes werd als volgt bij de toehoorders geïntroduceerd: ‘Zoals in het Trojaanse paard, wilde onze [Reneri] samen met slechts weinig anderen opgenomen worden in het gezelschap van deze nieuwe onderneming [in de filosofie], onder leiding en toezicht van een Frans edelman, de Archimedes van onze tijd, Renatus Cartesius. Juist zoals het edele ros bij het zoete klakken van de tong van de voerman, zo ook ontvlamde zijn gemoed, alsof hij op het punt stond samen met Odysseus over alle landen en zeeën rond te trekken; alsof hij met Dædalus tot de hoogste hemelen en met Hercules de donkerste diepten ging doordringen; dat wil zeggen, hij wijdde zich met lichaam en ziel aan het onderzoek der natuur en hierin volgde hij liever zijn inspirerende aanvoerder dan de opvattingen van de ouden.’¹⁰ Nu de Fransman eenmaal ten tonele is gevoerd, verandert de toespraak in een uitzinnige lofredre op Descartes: ‘U Cartesius, machtige Atlas, die gans alleen de wijde hemel steunt, niet met omhoog geheven schouders, maar met de kracht van de redeneringen uwer goddelijk verstand.’¹¹ Æmilius gaat zelfs zover dat hij bladzijdenlang Reneri sprekend opvoert die zich vanuit de hemel persoonlijk tot Descartes richt en hem meedeelt dat hetgeen vroeger alleen Descartes wist, zij nu beiden kennen. Een variant op die gedachtengang vinden we terug in een toegevoegd gedicht waarin de overledene wordt aangesproken met de woorden: ‘Ghij bevind nu klaerlijck dat de nieuwe dingen welcke hij U geleert heeft waerachtich sijn, sulcks ghij billich moogt twijfelen of hij die door sijn konst beter weet of ghij die salich sijt.’¹² Hier wordt gesuggereerd dat de ziel van Reneri, nu in het bezit van goddelijke kennis, bemerkt dat die kennis niet verschilt van hetgeen Descartes hem leerde. Volgens Descartes waardeerden de notabelen van de stad de ‘lijkrede’ zodanig dat zij Æmilius toestonden dit gedicht aan de gedrukte redevoering toe te voegen. Descartes vergist zich echter in deze toestemming; het vervaardigen en drukken van gedichten bij belangrijke academische gebeurtenissen was een normale zaak. Wel is het hoogst ongebruikelijk dat gedurende een begrafenisrede van een professor van de universiteit lof werd gesproken over iemand die geen enkele band had met die universiteit.

Onder het publiek in de Domkerk bevond zich Gisbertus Voetius, die zich zal hebben afgevraagd, en velen met hem, wie deze nieuwe Archimedes wel mocht wezen. Het is zeer de vraag of Voetius voordien ooit van Descartes gehoord heeft. De wijze waarop Æmilius Descartes omschreef, moet Voetius het idee gegeven hebben dat Reneri daadwerkelijk het paard van Troje de universiteit had binnengeleid. De blasfemische ondertonen in de lijkrede

¹⁰ *Orationes*, p. 114.

¹¹ *Orationes*, p. 119.

¹² *Verantwoordingh*, f. 3r^o; *Orationes*, p. 413.

en het gedicht zullen de hoogleraar Godgeleerdheid ertoe hebben aangezet de wijsbegeerte van Descartes, voorzover die gevonden kon worden in het *Discours*, te onderzoeken op haar theologische consequenties. Wat deze consequenties volgens Voetius inhielden, wordt duidelijk als we toespelingen op Descartes terugvinden in de disputaties *Over het atheïsme* die onder het voorzitterschap van Voetius enkele maanden later gehouden werden.¹³ Zo waarschuwde Voetius voor fantasten die alwetendheid beloven, een in de ogen van Voetius godslasterlijke belofte omdat dergelijke kennis voor de mens na de zondeval onbereikbaar is geworden. Daarnaast bestempelde hij de twijfel aan het bestaan van God, al was het maar voor een moment, als een zware zonde. Ofschoon zijn naam niet in de disputaties voorkomt en ze grotendeels gericht zijn tegen Voetius' remonstrantse tegenstander Jean Batelier (1593–1672), voelde Descartes zich persoonlijk aangevallen. 'Ende al hoe wel ick daer niet genoemdt en wierde, soo kunnen evenwel de geene die mij kennen lichtelijck sien dat hij daer den gront heeft willen leggen van die hardtneckige lasteringe bij de welcke hij sedert dien tijd halstarck gebleven is; want hij heeft er onder de kentekenen der godloosheijt alle de dingen vermencht welcke hij wist dat men mij gemeenlick na gaf, al en wasser gans geen die daer toe diende.'¹⁴

Dat de opvattingen van Descartes tot atheïsme leidden is van begin af aan Voetius' belangrijkste en ernstigste beschuldiging geweest. In de zeventiende eeuw werd atheïsme beschouwd als een groot maatschappelijk gevaar; atheïsme zou leiden tot immoreel gedrag en zelfs tot de ondergang van de beschaving. Voetius was zo overtuigd van het gevaar van Descartes, dat hij hem hield voor een vijand van de ganse christelijke wereld. In die geest benaderde Voetius, deze vurige bestrijder van alles wat naar katholicisme rook, Marin Mersenne (1588–1648), een monnik in de zeer strenge orde der Miniemen. 'Ghij hebt buijten twiffel,' zo schrijft hij Mersenne, 'eenige philosoopsche proef stucken van Rene des Cartes in 4° in het Frans wt gegaen gesien. Desen man soude geeren (maer alte laet na dat ick meene) een nieuwe secte oprichten die voor desen in de gansche wijde werelt nooit gehoort noch gesien is geweest; sommige admireren ende bidden hem aen

13 De vier disputaties *De atheismo* zijn gehouden tussen 22 juni en 13 juli 1639 en werden verdedigd door Gualterus de Bruyn. Ze zijn herdrukt in Voetius' *Disputationes theologicæ selectæ*, I (Utrecht 1648), p. 114–225. Zie ook hieronder, p. 32–33. De meeste disputaties werden gehouden ter oefening van de studenten. Eén student wierp zich op als verdediger van een aantal samenhangende stellingen over een specifiek onderwerp, waartegen een ieder vrijelijk mocht opponeren. De hoogleraar die de disputatie voorzat, was verantwoordelijk voor de inhoud van de stellingen. Wanneer de respondent in het nauw werd gedreven, mocht de presiderende professor hem te hulp schieten. De tekst van de disputatie werd door de universiteitsdrukker vermenigvuldigd.

14 *Verantwoordingh*, ff. 3v^o–4r^o.

Gisbertus Voetius (1589–1676)
Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage

als eenen nieuwen wt den hemel gevallen godt.¹⁵ Dat de keuze van Voetius juist op deze pater viel, mag niet verwonderen. De beroemde Mersenne was de auteur van verschillende geschriften tegen het atheïsme, waarvan Voetius in zijn disputaties dankbaar gebruik maakte, en vormde de spil van een omvangrijke correspondentie tussen tal van geleerden. Wat Voetius echter niet wist, is dat Descartes één van Mersennes correspondenten was en een goede vriend bovendien. Alle brieven die Mersenne van Voetius ontving, stuurde hij door naar Descartes! Na ontvangst van de eerste brief antwoordde de filosoof Mersenne als volgt: ‘Dank u voor het nieuws over de Heer Voetius. Ik vind er niets raars aan, behalve dan dat hij niet op de hoogte is van onze vriendschap, want iedereen die me maar een beetje kent, weet dat. Hij is de meest pedante man op aarde en barst van woede omdat er een professor in de Medicijnen aan hun Academie van Utrecht is, die openlijk mijn filosofie doceert, en zelfs privé-lessen in mijn physica geeft, hetgeen zijn leerlingen na een paar maanden in staat stelt de draak te steken met de oude filosofie in zijn geheel.’¹⁶

De zaken namen een andere wending toen Voetius in 1641 rector werd. Regius liet op 8 december van dat jaar in een disputatie een stelling verdedigen die tijdens het debat uiterst controversieel bleek te zijn. De disputatie eindigde in groot tumult, toen duidelijk was geworden dat de naar voren gebrachte stelling dat de mens een toevallig zijnde is, een ‘ens per accidens’, in strijd was met het orthodoxe leerstuk van de opstanding van het lichaam.¹⁷ Als de verbintenis tussen lichaam en ziel niet noodzakelijk is, lijkt het dogma van de lichamelijke opstanding overbodig; een visie die door verschillende protestantse afsplitsingen in die tijd werd aangehangen. Wat de zaak er niet beter op maakte, was het feit dat Regius deze disputatie nota bene had opgedragen aan de hoogleraren van de Theologische faculteit, Voetius, Carolus Dematius (1597–1651) en Meinardus Schotanus (†1644). Zij besloten enige corollaria aan een op 18 december geplande disputatie van Voetius toe te voegen waarin de verdedigers van de bovengenoemde stelling beschuldigd werden van atheïsme. Gewaarschuwd door Regius greep Van der Hoolck in en zorgde ervoor dat de felle toon van de corollaria enigszins werd getemperd. Ook bedong hij dat deze toegevoegde stellingen niet in naam van de hele faculteit der Theologie verdedigd zouden worden, maar alleen namens de presiderende hoogleraar, Voetius. Van der Hoolck kon

15 Voetius aan Mersenne, oktober 1640 (*Verantwoordingh*, f. 4v^o). Verwezen wordt naar Descartes’ *Discours de la méthode*. Zie voor het antwoord van Mersenne, *Verantwoordingh*, ff. 5r^o–v^o.

16 Descartes aan Mersenne, 11 november 1640, AT III 230. In totaal schreef Voetius vijf brieven die Descartes allemaal onder ogen kreeg.

17 Th. Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 17.

echter niet voorkomen dat Voetius op 23 en 24 december extra zittingen hield over een appendix waarin de aristotelische fysica werd verdedigd. Zij die aan de oude filosofie tornden, zouden de academische jeugd bederven en eindigen als atheïsten of beesten.¹⁸

Misschien had Van der Hoolck de zaken nog in den minne kunnen schikken, ware Regius niet vastbesloten geweest Voetius van repliek te dienen. Hij schreef een verdedigingsschrift dat hij aan Descartes liet zien. In eerste instantie ried Descartes zijn vriend af de affaire op de spits te drijven, maar toen hij zijn vriend niet van zijn voornemen kon afbrengen, deinsde Descartes er niet voor terug olie op het vuur te gooien. Hij herschreef het geschrift zodanig dat de verdenking van atheïsme nu op de aanhangers van de oude, aristotelische wijsbegeerte viel.¹⁹ Regius was zeer ingenomen met deze aanscherping en publiceerde de *Responsio* onverwijld.²⁰

De reactie van Voetius op de *Responsio* laat zich raden. Hij riep de senaat van de universiteit bijeen en verklaarde dat het pamflet niet alleen zijn rectorale waardigheid aantastte, maar de eer van de hele academie. Hij kreeg de senaat achter zich en men besloot de vroedschap in te lichten. De vroedschap verbood daarop het pamflet van Regius, nam de nog in Utrecht aanwezige exemplaren in beslag en stond de senaat toe zijn oordeel uit te spreken. Dat oordeel volgde op 17 maart en werd door alle hoogleraren ondertekend, uitgezonderd Regius en de overige met Descartes sympathiserende professoren Æmilius en Regneri ab Oosterga (1614–1687). De senaat stelde het niet op prijs dat leden van dezelfde academie elkaar met vlugschriften bestreden en hun argumenten met beledigingen kracht bij zetten. Daarnaast verwierp de senaat wel uitdrukkelijk de nieuwe filosofie, met name omdat zij de jonge onervaren studenten van het rechte pad der orthodoxe theologie afbracht. Op 24 maart 1642 keurde de vroedschap het oordeel goed en gaf de senaat toestemming het te publiceren.²¹

Het eerste officiële verbod op de filosofie van Descartes was daarmee een feit. De pogingen deze filosofie aan de Utrechtse universiteit te introduceren leken mislukt. Descartes echter scheen alles luchtig op te nemen en ried Regius aan te kalmeren en om net als hij met de hele zaak te lachen: iedereen met een beetje verstand zou het ongelijk van Voetius inzien

18 De corollaria en het appendix 'Stellingen over de substantiële vormen' van de disputatie *De jubileo* kunnen gevonden worden in de *Disp. theol. sel.*, I, p. 869–881, en in *Narratio historica* (Utrecht 1643), *Querelle*, p. 100–115.

19 AT III 491–510.

20 Regius/Descartes, *Responsio seu notæ in appendicem ad corollaria theologico-philosophica*, [Utrecht] 1642. Het pamflet verscheen kort na het academische winterreces op 16 februari 1642.

21 *Judicium senatus academici inclutæ academiæ Ultrajectinæ* (AT III 551–553; Duker, II, bijlage LVI; *Querelle*, p. 121–122).

en de vroedschap verbood zijn pamflet enkel om de boel te sussen. Met dat verbod, vervolgt Descartes, bewezen ze Regius eigenlijk een goede dienst: nu was de belangstelling ervoor verdubbeld! En ja, hij had de theses van de jonge Voet gelezen en er hartelijk om gelachen en hij verheugde zich op de publikatie van een zekere monnik over het appendix van Voetius, omdat het de onnozelheid van de Utrechtse hoogleraar zou bevestigen.²² Descartes eindigde zijn brief met de belofte dat ‘uw tegenstanders snel genoeg gestraft zullen worden’.²³

Blijkbaar was op dat moment Descartes’ persoonlijke antwoord op de handelingen van Voetius al gereed. Eind april verscheen de *Brief aan Dinet*, die Descartes aan de tweede druk van zijn *Meditationes* toevoegde.²⁴ De tweede helft van deze open brief is gewijd aan de gebeurtenissen in Utrecht. Terwijl Descartes tegenover Regius de schijn ophield dat de kritiek van Voetius hem koud liet, blijkt uit de toonaard waarin de brief is opgesteld het tegendeel. Voetius wordt er geportretteerd als een onruststoker, een volksmenner, een vijand van de waarheid. In feite was hij jaloers op het succes van Regius en het oordeel van de senaat moest geheel op het conto van de autoritaire rector geschreven worden; de overige professoren waren onder zijn druk bezweken. Descartes prees de vroedschap vanwege hun aanstelling van Regius, hetgeen alleen zou zijn geschied op basis van zijn kundigheid in de nieuwe wijsbegeerte. Descartes toonde begrip voor het verbod op de *Responsio*, dat de vroedschap uitgevaardigd zou hebben om de gemoederen te bedaren.

Descartes leidt uit Regius’ berichtgeving af dat zijn Utrechtse vrienden tevreden zijn over zijn aanpak. ‘Ik ben blij,’ schrijft hij Regius, ‘dat mijn verhaal over Voetius de uwen niet heeft mishaagd; ik heb tot nu toe niemand gezien, zelfs niet onder de theologen, die niet scheen toe te juichen dat ik hem heb afgerost.’²⁵ Toch kan zijn opmerking dat de vroedschap als het ware een cartesisaanse leerstoel had ingesteld, terwijl Regius bij zijn aanstelling de

22 Paul Voet (1619–1667), de oudste zoon van Gisbertus, werd in 1641 aangesteld als buitengewoon hoogleraar in de Metafysica, omdat het zijn vader zeer dienstig en ten hoogste aangenaam zou zijn (Kernkamp, p. 154). Op 19 maart 1642 presideerde Paul Voet over een disputatie *De causis*, waarin opnieuw wordt ingegaan op de substantiële vormen (Duker, II, p. 172). De respondent van de disputatie van december ’41, de afvallige monnik Lambertus van den Waterlaet (1618/19–1678), schreef een antwoord op de *Responsio*, getiteld *Prodromus justæ defensionis* (Leiden 1642).

23 Descartes aan Regius, april 1642, AT III 558–560.

24 *Meditationes de prima philosophia* (Amsterdam 1642). De *Epistola ad Dinetum* is gericht aan Jacques Dinet (1584–1653), van 1639 tot 1642 provinciaal der jezuïeten in Parijs en Ile de France (Francia). Descartes trachtte de aarzelingen van de orde met betrekking tot de nieuwe filosofie, zoals geformuleerd door Pierre Bourdin (1595–1653), weg te nemen.

25 Descartes aan Regius, juni 1642, AT III 565.

eed had afgelegd niet van de gangbare (aristotelische) filosofie af te wijken, niet bepaald handig worden genoemd. Zeker niet nu de vroedschap juist een verbod op de nieuwe wijsbegeerte had goedgekeurd. Tevens joeg Descartes de senaat van de Utrechtse universiteit tegen zich in het harnas door ze af te schilderen als volgzaam schapen. Op deze manier maakte Descartes de universiteit van Utrecht, de trots van de stad, in de ogen van de hele wereld belachelijk.

Een tegenoffensief kon dan ook niet uitblijven. Diep beledigd besloot de senaat een geschrift op te laten stellen vervattende al hetgeen aan de academie sinds de aanstelling van Regius gebeurd was, met de bedoeling Voetius te zuiveren van Descartes' aantijging van machtsmisbruik.²⁶ Zelf benaderde Voetius zijn oud-leerling Maarten Schoock om hem te verdedigen. Al eerder hadden de twee samengewerkt in Voetius' strijd tegen Batelier en de Leuvense theoloog Cornelius Jansenius (1585–1638) en opnieuw nam Schoock, inmiddels hoogleraar Wijsbegeerte aan de universiteit van Groningen, de pen voor Voetius op. Dit resulteerde in een boekwerk dat in april 1643 verscheen, getiteld *Admiranda methodus novæ philosophiæ Renati des Cartes*.²⁷

Voor wat betreft het gehalte aan venijnige beledigingen steekt het boek de *Brief aan Dinet* naar de kroon. Vanwege zijn omzwervingen door de Nederlanden noemt Schoock de Franse filosoof een 'zwervende Kaïn', een spoor van bastaardkinderen achterlatend. De 'wonderbaarlijke' methode van Descartes, die een ieder in een handomdraai kennis van de eerste beginselen belooft, zou een direct gevolg zijn van diens notoire luiheid. Prins der Kretenzers,²⁸ jezuïetenleerling, vagebond en kroegloper, zo wordt hij afgeschilderd. Voor Descartes vormde het meest bedreigende punt de vergelijking met de in 1619 op de brandstapel gezette Vanini (1585–1619), een naam die in de zeventiende eeuw synoniem stond voor atheïsme.²⁹ Volgens Schoock leek Descartes zich net als Vanini in te spannen de muren van het atheïsme te slechten, in werkelijkheid verstevigde hij ze en bouwde hij ze uit.

Schoock begon in de zomer van 1642 aan de *Admiranda methodus* te werken terwijl hij bij zijn schoonouders in Utrecht verbleef. Toen hij aan het eind van de academische vakantie terugkeerde naar Groningen, was het

²⁶ *Narratio historica* (Utrecht 1643).

²⁷ *Admiranda methodus novæ philosophiæ Renati des Cartes* (Utrecht 1643). Een moderne Franse vertaling is opgenomen in *Querelle*, p. 157–320.

²⁸ Verwijzing naar de beroemde paradox van de Kretenzer, die beweerde dat alle bewoners van Kreta leugenaars zijn. Als dat het geval is, is de stelling onjuist, enz.

²⁹ De vergelijking komt in *Admiranda methodus* steeds weer terug (*Querelle*, p. 315–317); Cf. *Brief aan Voet*, AT VIII B 182, *Querelle*, p. 393.

eerste deel klaar. Vanuit Utrecht spoorde Voetius Schoock aan het werk zo snel mogelijk af te maken en hij bracht het manuscript dat hij in handen had alvast naar de drukker. Voetius kreeg haast omdat zijn remonstrantse vijand Batelier een gedeelte uit de *Brief aan Dinet* in het Nederlands vertaalde en publiceerde.³⁰ Hij wilde zo snel mogelijk een krachtig tegengif voor de beledigingen van Descartes en de cartesiaanse wijsbegeerte.

In december bemachtigde Descartes de eerste zes katernen van de *Admiranda methodus*, waarin hij direct de hand van Voetius meende te herkennen. Het boek werd immers te Utrecht gedrukt door de vaste drukker van Voetius en was zodoende in de ogen van Descartes in ieder geval afkomstig uit het kamp van de Utrechtse hoogleraar. Daarmee was Voetius voor hem de eigenlijke auteur. Opnieuw beweerde Descartes met veel plezier te vernemen wat Voetius tegen hem uitkraamde, of liever tegen het spook dat Voetius de naam van Descartes gaf. Voor zichzelf achtte hij het niet nodig erop te reageren, 'maar omdat hij [Voetius] over het gewone volk regeert van een stad waar een groot aantal notabelen wonen die mij goedgezind zijn en die graag zouden zien dat zijn gezag verminderde, zal ik genoodzaakt zijn hem te antwoorden ten voordele van hen, en ik hoop mijn antwoord tegelijkertijd met zijn boek te doen drukken'.³¹ Descartes' luchthartigheid moet opnieuw met een korreltje zout genomen worden. Het antwoord dat hij zou vervaardigen, kan niet anders gezien worden dan als een poging Voetius te verpletteren. In tegenstelling tot wat Descartes Mersenne op deze plaats en Regius in zijn brief van april 1642 wilde doen geloven, was de Fransman zeer slecht bestand tegen kritiek. Zo deed hij het werk van Pierre de Fermat (1601–1665) af als drek toen deze grote wiskundige kritiek op hem had.³² Soms richtte Descartes zich tot de superieuren van zijn critici om zich bitter over hen te beklagen, zoals de jezuïet Bourdin overkwam en later ook Voetius toen Descartes zich met zijn *Verantwoordingh* tot de Utrechtse Vroedschap wendde. Maar in dit stadium van zijn conflict met Voetius verkoos Descartes een open brief aan Voetius te publiceren waarin hij geen blad voor de mond nam. Hierin voelde Descartes zich blijkens bovenstaand citaat gesteund door de bovenklasse van de stad Utrecht. Het lijkt erop alsof de Utrechtse notabelen Descartes de indruk hebben gegeven dat Voetius reeds op de wip zat en dat een rake klap zijn tegenstander voorgoed zou uitschakelen.

In zijn tweede aanval op de Utrechtse predikant trok Descartes alle re-

30 J.J. Batelier, *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechismus* (Amsterdam 1642), p. 74.

31 Descartes aan Mersenne, 7 december 1642, AT III 599.

32 Descartes aan Mersenne, december 1638, AT III 464.

gisters open. Om het gewone volk de ogen te openen, besloot Descartes ook een Nederlandse vertaling van zijn antwoord te laten maken.³³ Hij vroeg Mersenne om een aan Voetius gerichte brief, waarin de geleerde kloosterling ondermeer zou verklaren dat de filosofie van Descartes in theologisch opzicht geen gevaar betekende. Descartes was van plan die brief te drukken, zodat duidelijk zou worden dat Voetius alleen uit persoonlijk motieven tegen hem tierde.³⁴ Bovendien zou iedereen dan weten dat de gereformeerde hoogleraar onder één hoedje had willen spelen met een rooms-katholieke priester. Descartes kreeg hetgeen hij van Mersenne verlangde en verzocht Constan-tijn Huygens (1596–1687) de brief door te sturen naar Voetius, opdat deze niet zou weten dat hij hem gelezen had.³⁵

Descartes' eigen antwoord, *Epistola Renati Des-Cartes ad celeberrimum virum D. Gisbertum Voetium*, verscheen ongeveer een maand na Schoocks *Admiranda methodus* bij de Elzeviers in Amsterdam. De leidende Utrechtse notabelen die Descartes bij het schrijven van zijn antwoord op het oog had, Gysbert van der Hoolck en Peter van Leeuwen, boden het pamflet bij de vroedschap aan. Deze stelde op 5 juni 1643 een commissie samen om de *Brief* te onderzoeken.³⁶ Op 13 juni kwam de vroedschap tot het besluit, 'dat nae het oordeel van onpartydighe ende hun dies verstaende Mannen, welcker advijs daer over is versocht, sodanighe Persoon in humeur ende conditie daer by beschreven [nl. in de *Brief aan Dinet* en de *Brief aan Voetius*], niet alleen onnut, maer oock ten hoogsten schadelick soude wesen in eenighe publijcque bedieninghe, soo vande Academie, als vande Kerck.'³⁷ De vroedschap scheen de zaak verder te willen uitspinnen en verzocht derhalve Descartes naar Utrecht te komen, 'ghenietende ten dien fine vry acces ende reces', om hetgeen hij over Voetius geschreven had nader te verifiëren. Omdat men zogenaamd niet precies wist waar Descartes zich ophield, zorgde de vroedschap ervoor dat haar publikatie over stad en land verspreid werd. Dit laatste gegeven wekt echter de indruk dat het laatste wat de vroedschap zich wenste, was dat Descartes daadwerkelijk naar Utrecht kwam. Indien Descartes niet op de oproep zou reageren, kon hij achteraf volhouden dat hij nooit persoonlijk op de hoogte was gesteld. Wellicht had de Utrechtse Vroedschap de ijdele hoop dat alles met een sisser afliep.

33 Descartes aan Maresius, januari (?) 1643, AT III 607.

34 Descartes aan Mersenne, 7 december 1642, AT III 601. Uiteindelijk zag Descartes van publikatie af.

35 Descartes aan Huygens, 5 januari 1643, AT III 799–800; Roth, p. 184.

36 Deze commissie bestond uit de schepenen Peter van Leeuwen en François van der Pol en de professoren Dematius en Antonius Matthæus.

37 W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, nr. 5023.

Hoewel verbolgen over het feit dat de vroedschap voorgaf zijn verblijfplaats niet te kennen zodat zijn naam aan elke poort hing alsof hij een gezochte bandiet was, toonde Descartes zich tevreden over de gevolgde procedure. De vroedschap scheen van zins te zijn óf Voetius óf hem te veroordelen, en Descartes maakte zich geen zorgen omdat alles wat hij geschreven had juist was en door de Utrechtse notabelen met instemming was begroet.³⁸ Daarom volstond hij met de vroedschap een schriftelijke reactie te zenden, waarin hij hen prees om hun wijs besluit het doen en laten van Voetius te onderzoeken en hij bood zijn volledige medewerking aan.³⁹ Tegelijkertijd zorgde Descartes ervoor dat een Nederlandse vertaling van deze reactie werd gedrukt en in Utrecht verspreid. Niet lang daarna verscheen bovendien de vertaling van de *Brief aan Voet*, die bij de bevolking gretig aftrek vond.⁴⁰ De *Brief aan Voet* zou heel Nederland doorlopen hebben en in herbergen en andere publieke plaatsen druk besproken zijn geweest.⁴¹

Naast een weerlegging van de voornaamste lasteringen in de *Admiranda methodus* (op de spaarzame serieuze argumenten tegen zijn filosofie gaat Descartes niet in) zocht Descartes het aanzien van zijn tegenstander langs twee wegen te ondermijnen. Enerzijds door een demonstratie van Voetius' waanwijsheid, anderzijds door hem af te schilderen als een oproerkraaier.

In deel vier van de *Brief aan Voet*, getiteld 'Over het gebruik van boeken en Voetius' geleerdheid', verdeelt Descartes de lectuur die Voetius pleegt te lezen in drie klassen.⁴² Ten eerste perverse en futiele boeken, waaronder alles valt wat atheïsten, kabbalisten, tovenaars en allerhande bedriegers hebben geschreven. Ten tweede controversiële geschriften die men zeker zou moeten mijden als de pest. Ten slotte samenvattingen, spreukenverzamelingen, indices en dergelijke, die opzichzelf genomen niet slecht zijn, maar wel indien men geducht bronnenonderzoek door het raadplegen van deze boeken vervangt, zoals Voetius gewoon is te doen. Daarom staan de werken van Voetius bol van verwijzingen en citaten die hem een schijn van geleerdheid verlenen. Voetius kan men met recht belezen noemen, maar hij is geen geleerde. De werkelijke geleerde speurt naar het juiste gebruik van de rede,

38 Descartes aan Huygens, 26 juni 1643, AT III 822–824; Roth, p. 205–208.

39 Het *Antwoordt van den wel-Eedelen Heer René des Cartes* (Amsterdam 1643) werd op 11 juli 1643 door de Utrechtse Vroedschap ontvangen; Kernkamp, p. 182.

40 Naast de eigenlijke *Brief aan Voet* bevat de zeldzame eerste editie van dit werk een bericht van de 'over-setter', een extract uit de *Brief aan Dinet*, het vonnis van de Utrechtse senaat van maart 1642, het besluit van de vroedschap van 13 juni 1643 en Descartes' antwoord daarop. De Nederlandse vertalingen zijn niet van Jean Batelier, hetgeen gebleken is uit een vergelijking tussen de twee extracten van de *Brief aan Dinet*. Zie p. 13, noot 30.

41 *Aengevangen procedueren* (Utrecht 1644), p. [7].

42 AT VIII B 39–42; *Querelle*, p. 349–351.

die hem in staat stelt op exacte en complete wijze alle ideeën met betrekking tot de waarheid die hij zoekt in te zien. De pedant sprokkelt feitjes bijeen en laat daar zijn syllogismen op los, hetgeen verhindert dat hij ooit het geheel der dingen in één oogopslag zal kennen.

Het ontzag dat de dominee met zijn schijngeleerdheid bij het ongeletterde volk inboezemt, misbruikt hij, aldus Descartes, door ze op te zetten tegen de welgestelden en de overheid. De rust en de vrede van een stad of land hangt af van hoe de bevolking over haar bestuurders denkt, zodat een ieder die onder valse voorwendselen de magistraat poogt zwart te maken, zich schuldig maakt aan een ernstig vergrijp. Ook veroorzaakt Voetius met zijn preken onrust in de gemeente zelf: 'De vroukens hooren in de Kerck een man, die zy seer wijs, en heyligh achten te zijn, teeghens andere luyden uyt-roepen, disputeren, en schelden; de saeck, daer hy van handelt, verstaen zy gemeenlijck niet; ende daerom en hebben sy niet beter te doen, dan dat sy met Godvruchtighe gheneegentheydt sijn ontroeringhen naevolgen, ende dierghelijcken in haer verwecken; ende hier door geschiet het, dat sy daer nae t'huys gekoomen zijnde om d'alder-minste reeden teghen een yeder beginnen te kijken. De mans en konnen hier oock geen beeter vruchten uyt scheppen. . .'⁴³ Volgens Descartes zijn dat nu de praktijken van Voetius die, zoals hij voortdurend laat doorschemeren, een door de gereformeerde kerk geregeerde samenleving nastreeft.

Ter illustratie van het twistzieke karakter van zijn tegenstander gaat Descartes in op een kwestie die op het oog weinig met Utrecht of Descartes zelf te maken heeft: de bemoeienissen van Voetius met de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch. Deze broederschap bestond al sedert het begin van de veertiende eeuw en vormde een verzamelpunt van de voornaamsten uit de clerus en adel van Den Bosch. Nadat Frederik Hendrik (1584–1647) de stad in 1629 had ingenomen, werden de bisschop, de kloosterlingen en priesters verdreven, maar mochten semi-religieuze instellingen zoals ziekenhuizen en broederschappen blijven bestaan. In 1642 besloot de Lieve Vrouwebroederschap ook protestanten toe te laten. Dit was een doorn in het oog van de predikant der gereformeerde gemeente Cornelis Lemannus (1599–1668), die deels theologische bezwaren uitte, maar zoals verondersteld wordt, voornamelijk door jaloezie gedreven Voetius om advies in deze zaak verzocht.⁴⁴ Voetius antwoordde dat de bewuste lidmaten zich schuldig maakten aan afgoderij en zich niet mochten verschuilen achter de uitvlucht dat op die manier de broederschap voor het protestantse geloof gewonnen werd: 'Is dat de wegh om de Papisten te winnen, so en wete

⁴³ *Brief aan Voetius* (Amsterdam 1661), p. 28–29.

⁴⁴ G.C.M. van Dijk, *De Bossche Optimaten* (Tilburg 1973), p. 322.

ick niet wat het is de Papisten in haer afgoderije te stijven ende in haren dreck te helpen smoren.⁴⁵ Voetius liet het niet alleen bij dit advies, maar behandelde de kwestie ook in zijn disputaties aan de Utrechtse academie.⁴⁶ Hevig ontstemd over dit alles benaderden de protestantse leden Samuel Maresius (1599–1673), die van 1636 tot 1641 predikant van de Waalse kerk in Den Bosch was en vervolgens hoogleraar Godgeleerdheid te Groningen, een verweerschrift op te stellen. Eind augustus zond Maresius zijn boekje naar de Utrechtse professor, vergezeld van een brief waarin Maresius zijn hoop uitsprak dat de misverstanden nu uit de wereld zouden zijn.⁴⁷

Als door een adder gebeten schreef Leemans direct een tegen-pamflet, *Retorsio calumniarum* (Ontrafeling van de lasteringen), waarin hij Maresius betichtte van samenwerking met de roomsen, waardoor hij in hun zonde deelde. De enige reden waarom de protestanten in kwestie lid van de broederschap waren geworden, was opdat zij op heiligendagen samen met de roomsen feestelijke maaltijden mochten aanrichten.⁴⁸ De broederschap kon dergelijke beledigingen niet aan zich voorbij laten gaan en omdat de meeste nieuwe broeders tevens leden waren van de Bossche Vroedschap, kostte het weinig moeite het werkje als ‘fameus libel’ te verbieden.

Ook Voetius was niet van plan de zaak te laten rusten. Overtuigd van zijn gelijk, liet hij opnieuw over de Bossche kwestie disputeren, en bereidde daarnaast een eigen antwoord voor.⁴⁹ Zodra dit bericht de Bossche Vroedschap ter ore kwam, schreven zij bevreesd voor Voetius’ ongezouten kritiek zowel de vroedschap van Utrecht, de Staten van Utrecht als Voetius zelf aan, met het verzoek af te zien van publikatie dan wel ze te verbieden.⁵⁰ Het antwoord van de Staten is ons niet bekend. De stad Utrecht besloot

45 *Kort ende oprecht verhael van het oprichten ende invoeren der nieuwer broederschap van onse Lieve-Vrouwe (soo genaemt) binnen 's Hertogenbosch*, p. 8, anoniem (Delft (?) 1645; cf. Van Dijck, *De Bossche Optimaten*, p. 373). Geciteerd naar Duker, II, p. 101. Voetius was goed op de hoogte van de Bossche situatie, daar hij samen met Frederik Hendrik in 1629 de stad zegevierend binnentrok. Hij zou er een klein jaar verblijven om er de gereformeerde gemeente op te bouwen. Saillant detail is dat verschillende voorouders van Voetius lid zijn geweest van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap (Van Dijck, *De Bossche Optimaten*, p. 469).

46 *De idolatria indirecta et participata*, pars tertia, 14 juni 1642 (*Disp. theol. sel.*, III, p. 278–316). Respondent was Rudolphus à Noortdijck.

47 *Defensio pietatis et synceritatis optimatum Sylvaë-ducensium in negotio Sodalitatis* ('s-Hertogenbosch 1642). Het persoonlijk schrijven van Maresius aan Voetius is er tevens in druk in opgenomen.

48 *Retorsio calumniarum* (Amsterdam 1642), p. 4–5.

49 *De pseudo-precationibus, rosariis, litaniis, horis canonicis et officiis ecclesiae romanae* (*Disp. theol. sel.*, III, p. 1013–1023) op 5 oktober 1642. Op 15 en 22 oktober volgden nog twee zittingen over hetzelfde onderwerp. Respondent was Lambertus van den Waterlaet.

50 Van Dijck, *De Bossche Optimaten*, p. 346.

dat Voetius gelegenheid geboden mocht worden om zich tegen Maresius te verdedigen en Voetius zelf liet weten bij zijn voornemen te blijven.

Zo verscheen in maart 1643 *Confraternitas Mariana* waarin Voetius nogmaals zijn bezwaren uitte. Een paar maanden voordien had Descartes naast de eerste gedrukte vellen van de *Admiranda methodus* ook op enkele vellen van dit laatste boek van Voetius de hand weten te leggen. In zijn eigen geschrift maakte Descartes er dankbaar gebruik van en zond het materiaal daarna aan de tegenstander van Voetius inzake de Bossche kwestie, Samuel Maresius.⁵¹ Vanaf dat moment had Descartes een bondgenoot gevonden.

Maar wie had Descartes ingefluisterd de kwestie van de Bossche Broederschap tegen Voetius te gebruiken? Het antwoord moet gezocht worden bij de Utrechtse notabelen, die Descartes met zijn *Brief aan Voetius* een dienst wilde bewijzen.⁵² Om verschillende redenen ging de Bossche kwestie ook hen aan. Niet alleen telden zij familieleden de Bossche Optimaten,⁵³ in Utrecht waren de meeste van hen verbonden aan een roomse erfenis die in de ogen van Voetius nog erger was dan het lidmaatschap van een mari-ale broederschap. Het uitvaren van Voetius interpreteerden zij dan ook als een voorspel van wat henzelf te wachten stond. In Utrecht waren de vijf kapittels na de reformatie niet opgeheven maar in wereldse handen overgegaan.⁵⁴ De protestantse adel en gegoede burgerij maakten zich meester van de uitgebreide bezittingen en de inkomsten die daar uit voortvloeiden. Daarbij lieten zij de oude structuur intact en ze namen zelfs de roomse titels over van kanunnik en kapittelheer. In de Staten van Utrecht vormden vertegenwoordigers van de kapittels het eerste lid, naast de ridderschap (tweede lid) en de steden (derde lid). Sinds 1618 werden de kanunniken door de ridderschap en de steden gekozen uit adellijke en burgerlijke kringen. Uit

51 Descartes aan Maresius, januari (?) 1643, AT III 605–607.

52 Van Dijck noemt David le Leu de Wilhem (1588–1658), raadsheer in Den Haag, als degene die Descartes over de gang van zaken in Den Bosch inlichtte (*De Bossche Optimaten*, p. 360). De correspondentie tussen De Wilhem, die bevriend was met zowel Descartes als Maresius en tevens kanunnik was van Oudmunster, en de Franse filosoof kan deze hypothese echter niet bevestigen.

53 Een sprekend voorbeeld hiervan is graaf Johan Wolfert van Brederode, gouverneur van 's-Hertogenbosch, lid van de broederschap aldaar benevens proost en aartsdeken van Oudmunster in Utrecht. Op 26 juni 1643 schreef Descartes aan Huygens dat hij zijn lot verbonden heeft met dat van Van Brederode (AT III 823–824; Roth, p. 207–208). Voor een andere connectie tussen Descartes en het kapittel van Oudmunster, zie Th. Verbeek, *Descartes et les premières années de l'Université d'Utrecht*, p. 42. Meer gegevens omtrent de families die in het bezit waren van kerkelijke goederen, alsmede het standpunt van de Utrechtse Vroedschap inzake de kerkelijke goederen en de controverse tussen Voetius en Descartes, zijn te vinden in D.E.A. Faber, 'Voetius gezien door een tijdgenoot', in *De onbekende Voetius*, p. 73–83.

54 Het gaat om de kapittels van de Domkerk, Pieterskerk, Mariakerk, Janskerk en het klooster van Oudmunster.

lijfsbehoud kozen de geëligeerden meestal de kant van de ridderschap om zich tegen de stad Utrecht staande te houden.⁵⁵ Het feit namelijk dat de kerkelijke goederen niet werden aangewend voor de armenzorg, de uitbouw van de gereformeerde kerk en de universiteit, maar voor persoonlijke verrijking, zorgde voor groeiende tegenstand.

Terecht voorzagen de Utrechtse notabelen groot onheil indien Voetius zich ook tegen hen ging uitspreken. Niet alleen bedreigde dat een riant inkomen, ook zou het tot hevige beroeringen in de stad kunnen leiden. Daarom ligt het voor de hand dat zij Descartes verzocht hebben in zijn polemieken met Voetius in te gaan op de bemoeizucht van de Stichtse predikant met de Bossche broederschap, om de vroedschap duidelijk te maken dat Voetius een gevaar betekende voor de rust van de stad. Ongetwijfeld meenden de notabelen bij de vroedschap een gewillig oor te vinden omdat de burgemeesters Frederik Ruysch en Johan van Weede familiebanden onderhielden met verschillende kanunniken.⁵⁶ In elk geval lieten Descartes' Utrechtse vrienden hem weten ingenomen te zijn met de *Brief aan Voetius* en een lid van de Staten van Utrecht vertrouwde Huygens toe 'dat die man [Voetius] in hun stad begon te stinken en alleen de oude wijven en andere zotten hechten nog enige waarde aan hem'.⁵⁷ Men deed zijn best Descartes te laten geloven dat hij in zijn opzet zou slagen; in werkelijkheid lagen de zaken heel anders.

Als de stedelijke regering Voetius de laan had willen uitsturen, dan was er nu de gelegenheid. Maar in feite hadden ze geen keus. Op de voetiaanse leden na beschouwde de vroedschap Voetius weliswaar als lastig omdat hij hen voortdurend de les wilde lezen, aan de andere kant waren ook zij doordrongen van het feit dat Voetius als geleerde en religieus voorman de akademie en de stad groot aanzien gaf en als predikant zeer geliefd was bij de bevolking. De vroedschap was het met Voetius' standpunt over het gebruik van de kerkelijke goederen in grote lijnen eens.⁵⁸ Zij herkenden Descartes als de kampioen van de alliantie van geëligeerden en ridderschap en waren niet van zins het hoofd voor hen te buigen. Op grond van deze redenen moet de vroedschap besloten hebben zich achter hun hoogleraar en predikant te stellen en Descartes tot zondebok te maken.

Men ging niet in op het voorstel van Descartes bewijzen van zijn be-

55 Een korte presentatie van de structuur en de praktijk van de Staten van Utrecht treft men aan in G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*, p. 178-183. Voor een studie over de Utrechtse kapittelstrijd, zie D.G. Rengers Hora Siccama, *De samenhang in het recht bij den strijd over de Utrechtse kapittelen* (1906).

56 Faber, 'Voetius gezien door een tijdgenoot', p. 76.

57 Huygens aan Descartes, 6 juni 1643, AT III 677; Roth, p. 203.

58 Faber, 'Voetius gezien door een tijdgenoot', p. 82.

schuldigen te leveren. In plaats daarvan breidde de vroedschap de reeds bestaande commissie op 7 augustus 1643 met vier schepenen uit en gaf hun de opdracht de beschuldigingen te onderzoeken, met name die van onbehoorlijk gedrag, atheïsme en het auteurschap van de *Admiranda methodus*.⁵⁹ Uit het laatste punt kan men de intentie van de vroedschap aflezen. Descartes beschuldigde Voetius ervan de *voornaamste* auteur van het boek te zijn, maar de commissie diende te onderzoeken of Voetius de schrijver was.

Aangaande de eerste twee punten vroeg de stadsraad getuigenissen van de senaat en de kerkeraad. Uiteraard gaven zij een voor Voetius gunstig attest af. Voetius zelf zat ook niet stil en overhandigde de commissie vijf extra verklaringen, waaronder een van Schoock.⁶⁰ In zijn getuigenis eiste Schoock het auteurschap van de *Admiranda methodus* op, daarbij een uitzondering makend voor de *Aanhangselen van het voorwoord*, waarvan de schrijver zich wel bekend zou maken indien dat nodig was, zoals Schoock meende.⁶¹

Met deze bewijzen in handen was de zaak beslecht. Op 13 september verklaarde de Utrechtse Vroedschap dat de *Brief aan Dinet* en de *Brief aan Voetius* 'diffamatoire schriften ende fameuse libellen' waren, waarmee Descartes niet alleen Voetius' goede naam en faam had gekwetst, maar ook de akademie beledigd en de stadsregering 'gevilpendeert' (verguist).⁶² Descartes had, zo meende men, geen enkele reden zo tegen Voetius uit te varen, 'smakende nae den aert der Jesuyten, welcker discipel hy bekent geweest te zijn', terwijl hij zich enkel baseerde op valse rapporten van vijanden van de regering, akademie en de gereformeerde religie.⁶³ De zaak werd in handen gegeven van de schout en Descartes werd voor het gerecht gedaagd (23 september).

De taal waarin Descartes werd veroordeeld was hard, maar dat was ingegeven door de noodzaak Voetius tevreden te stellen en aan de geëligeerden en de ridderschap duidelijk te maken dat met de stad Utrecht niet gespot diende te worden. De publikatie van het oordeel werd echter niet 'en plein public' afgelezen noch door druk vermenigvuldigd, zodat het vermoeden bestaat dat voor de vroedschap de kous hiermee af was en ze er verder geen ruchtbaarheid aan wilde geven. Men gaf zelfs niet toe aan de wens van Voe-

59 Aan de commissie werden toegevoegd de vroedschapsleden Johan van de Nypoort, Aert van Eck, Anthonis de Goyer en Gysbert van der Woerdt. Kernkamp, p. 183–185.

60 De overige verklaringen waren van Johannes van Waesberge, de drukker van de *Admiranda methodus*, Lambertus van den Waterlaet, Cornelis Leemannus en Bernard Pandelaert, auteur van eenige smadelijke gedichten over Regius. Zie *Verantwoordingh*, ff. 20v^o–22r^o.

61 M. Schoock, *Necessaria et modesta defensio* (Groningen 1646), p. 36.

62 De tekst van de veroordeling kan gevonden worden in AT IV 20–23.

63 In dit verband had de commissie Regius gehoord, die echter weigerde over zijn rol als informant te spreken (Kernkamp, p. 184–185).

tius de door de vroedschap ingewonnen verklaringen en de raadsbesluiten te publiceren, zodat men ook buiten de stad Utrecht van zijn eerherstel op de hoogte zou raken. Wel gaf de senaat van de universiteit nu toestemming de *Narratio historica*, die sinds maart klaar lag, te drukken.

Descartes was van deze ontwikkelingen niet op de hoogte. Pas begin september 1643 diende zich een onbekende man uit Utrecht aan om hem te verwittigen dat zijn zaak er slecht voor stond en dat zijn vrienden hem niet durfden te schrijven omdat men hen dan zou beschuldigen van het verraden van geheime stadszaken. Descartes echter geloofde nog altijd dat het zo'n vaart niet zou lopen.⁶⁴

Opnieuw ging er een maand voorbij zonder dat Descartes wist wat er in Utrecht omging, totdat hij twee anonieme brieven ontving waarin Descartes gewaarschuwd werd dat er in Utrecht een rechtszaak tegen hem was begonnen.⁶⁵ Descartes kreeg het benauwd omdat de brieven eveneens meldden dat er een uitleveringsverdrag tussen de provincies bestond, zodat hij zich in Holland niet veilig kon wanen. Dat Descartes gerede kans liep in Utrecht veroordeeld te worden, moet overigens niet al te zwaar worden opgevat; in Holland liep hij ondanks het uitleveringsverdrag nauwelijks gevaar. Op advies van Pollot, die intussen kamerheer van Frederik Hendrik was geworden, richtte Descartes zich tot de Franse ambassadeur met het verzoek zijn geval voor te leggen aan de stadhouder. Dankzij de ambassadeur, Gaspard Coignet de La Thuillerie (1594–1653), en Descartes' overige invloedrijke vrienden aan het hof, greep Frederik Hendrik daadwerkelijk ten gunste van Descartes in. Hij gaf via Van der Hoolck, thans vertegenwoordiger van Utrecht in de Staten-Generaal, de Staten van Utrecht te verstaan onmiddellijk de rechtsgang tegen Descartes te stoppen. De overheden in Utrecht, zowel de Staten als de vroedschap, leken maar al te graag hieraan gehoor te willen geven; niet alleen werd de rechtszaak stopgezet, ook verbood de vroedschap het drukken van een open brief van Schoock aan Descartes waarin hij zijn auteurschap van de *Admiranda methodus* zou bevestigen.⁶⁶

Descartes toonde zich weinig gelukkig met het abrupte einde van de rechtszaak. Hij had enkel gewild dat de procedures werden opgeschort, zodat hem de kans werd geboden zich te verdedigen. Hij verdacht Van der Hoolck ervan, waarschijnlijk terecht, de zaak in de doofpot te willen stoppen.⁶⁷ Nu hij in Utrecht geen voet meer aan de grond kreeg, richtte Descartes zich dan ook op Schoock. Klaarblijkelijk hoopte hij dat de Groningse

64 Descartes aan Huygens, 20 september 1643, AT IV 750–754; Roth, p. 210–214.

65 *Verantwoordingh*, f. 11v^o; Descartes aan Anthonie Van Surck (?), AT IV 31.

66 6 november 1643 (Kernkamp, p. 192).

67 Descartes aan Pollot, 23 oktober 1643, AT IV 30.

hoogleraar, zodra deze een proces aan de broek kreeg, de waarheid over het auteurschap van de *Admiranda methodus* zou onthullen. Dan kon hij daarmee gerechtigheid in Utrecht verkrijgen.⁶⁸ Descartes vond de Franse ambassadeur opnieuw genegen hem ter wille te zijn; op 15 maart 1644 stuurde deze een verzoekschrift naar de Staten van Groningen en Ommelanden.⁶⁹

Zodra dit Voetius ter ore kwam, moet hij van blijdschap een gat in de lucht hebben gesprongen. Hij was absoluut niet te spreken over het feit dat de vroedschap elke poging fnuikte om het gelijk dat zij hem hadden gegeven te publiceren. Dat zat hem meer dwars dan de afgeblazen rechtszaak. Nu zijn tegenstander in Groningen trachtte de zaak aanhangig te maken, spoorde hij Schoock aan te onderzoeken of hij, Voetius, van zijn kant ook geen proces tegen Descartes in Groningen kon beginnen.⁷⁰

Noch Schoock noch de Staten maakten echter aanstalten een gerechtelijk toernooi in Groningen te organiseren, zodat Descartes in november 1644 na een verblijf van zes maanden in Frankrijk moest constateren dat hij nog geen stap verder was. Wel trof hij een nieuw pamflet aan, van de hand van Paul Voet, waarin alle Utrechtse teksten uit de zomer van 1643 verzameld waren, voorzien van een inleiding waarin beweerd werd dat Schoock niet zou aarzelen alle beschuldigingen die hij in zijn boek tegen Descartes had geuit te bevestigen.⁷¹ Descartes schreef aan zijn zaakwaarnemer in Groningen, de hoogleraar Geschiedenis en Grieks Tobias Andreaë (1604–1676), waarom hij niets ondernomen had. Andreaë antwoordde dat als Descartes zou schrijven aan de senaat van de universiteit, deze genegen zou zijn de zaak in behandeling te nemen, ongetwijfeld omdat een andere tegenstander van Voetius, Maresius, Schoock als rector opgevolgd was.⁷² Andreaë kreeg gelijk. Nadat Descartes bij de senaat een verzoek had ingediend, startte op 4 april 1645 een onderzoek en na een aantal zittingen, onder voorzitterschap van Maresius, kon op 10 april een akte worden opgesteld waarin Schoock de volgende punten bekende.⁷³

1. Dat hij niet uit eigen beweging tegen Descartes de pen had opgeno-

68 Descartes aan Pollot, 8 januari 1644, AT IV 75–78.

69 *Aengevangen procedueren*, p. [10].

70 Voetius aan Schoock, april (?) 1644, ongepubliceerd. Zie p. 31, noot 95.

71 *Aengevangen procedueren tot Wtrecht tegens Renatus Des Cartes*, p. [12]. Het pamflet verscheen anoniem, namelijk ‘vergadert ende uytgegeven door een liefhebber der Waerheydt’, maar het was publiek geheim dat Paul Voet erachter zat. In zijn *Disp. theol. sel.* gaf Voetius dat toe (Præfatio, f. 14v^o). De vroedschap verbood op 4 november 1644 de boekdrukker het pamflet te herdrukken (Duker, II, p. 197).

72 Descartes aan Huygens, 17 februari 1645, AT IV 777; Roth, p. 236.

73 Descartes schreef op 17 februari 1645 de senaat aan (AT IV 177–179). De Latijnse tekst van de acte is opgenomen in Duker, III, bijlage XXX; een Nederlandse vertaling in Duker, *School-gezag en eigen-onderzoek*, p. 157–161.

men, maar dat Voetius hem daartoe had aangezet. Voetius had vele op de man gespeelde argumenten tegen Descartes aan de hand gedaan, inclusief de vergelijking met Vanini.

2. In het manuscript dat Schoock achterliet in Utrecht om gedrukt te worden, had een andere hand de meest beledigende dingen toegevoegd.

3. Schoock zei niet te weten van wie die ‘criminele hand’ (scelerata manus) was, maar een student genaamd Van den Waterlaet was druk in de weer geweest het manuscript persklaar te krijgen. Deze vertrouweling van Voetius had week na week om het resterende deel van het manuscript gezeurd. Ook vermoedde Schoock dat Voetius zelf zijn leerling in de uitgave behulpzaam was geweest.

4. Het werk was onnodig kwetsend en een beschaafd man onwaardig. Geenszins wilde Schoock beweren dat Descartes zich aan atheïsme had schuldig gemaakt, noch wenste hij de vergelijking met Vanini en de omschrijving van Descartes als een ‘zwerende Kaïn’ voor zijn rekening te nemen.

5. Te Utrecht had een geschrift klaar gelegen waarin Schoock verzekerde dat men hem niet alles in de *Admiranda methodus* mocht aanrekenen. Voetius had de uitgave daarvan verhinderd en sindsdien was zijn relatie met Voetius bekoeld.

6. Voor wat betreft de verklaring die aan de vroedschap van Utrecht was overhandigd: via Waterlaet had Schoock een voorgeschreven getuigenis ontvangen die hij echter geweigerd had te ondertekenen. In plaats daarvan stuurde hij zelf een verklaring waarin hij alleen beweerde de schrijver van het boek te zijn in die zin dat hij de volgorde van de paragrafen en de hoofdstukken had vastgesteld. Toen hij in Utrecht was, was Dematius hem komen opzoeken en had er op gestaan enige veranderingen aan te brengen. Dat testimonium werd ten slotte aan de magistraat overhandigd, terwijl Schoock juist gehoopt had dat hij zijn geweten tegenover gerechtelijke ondervragers had kunnen ontlasten.

Om zijn onschuld te bewijzen overhandigde Schoock de senaat een groot aantal documenten, waaronder brieven van Voetius, Waterlaet en Paul Voet. Ook liet hij de voorgeschreven verklaring zien alsmede de verklaring die hij zelf meer in overeenstemming met de waarheid achtte te zijn, samen met een briefje van Dematius waarin de door hem gewenste wijzigingen stonden.⁷⁴

Kennelijk koos Schoock eieren voor zijn geld. Zo volkomen onschuldig als hij zich voordeed met betrekking tot de *Admiranda methodus* was hij niet, maar het lijkt geen twijfel dat hij nauwelijks verantwoordelijk was voor het eindprodukt dat in Utrecht was klaargemaakt. En zeer tegen zijn zin

⁷⁴ De beide getuigenissen kan men aantreffen in Duker, II, bijlage LX. De tekst van het briefje van Dematius staat hieronder afgedrukt, *Verantwoordingh*, ff. 38r^o–v^o.

heeft hij vervolgens moeten verklaren dat hij vrijwel alles voor zijn rekening nam. Onder druk van onder anderen Maresius en met diens belofte dat zijn goede naam en positie in Groningen geen gevaar zouden lopen, nam Schoock afstand van Voetius.

Gewapend met de bekentenissen van Schoock richtte Descartes zich weer tot de Utrechtse Vroedschap. Hij stuurde hen hetgeen hij uit Groningen ontvangen had; verder afschriften van de vijf brieven van Voetius aan Mersenne om te bewijzen dat Voetius begonnen was tegen hem te schrijven alvorens Descartes zelf de pen tegen Voetius had opgepakt, en ten slotte een brief waarin hij de vroedschap verzocht om het onrecht te herstellen dat hem door de stad was aangedaan. Koud had Descartes zijn missive verzonden, of hij kreeg een vroedschappelijke akte uit Utrecht in handen die ‘wel scherpelick’ alle publikaties pro of contra Descartes verbood.⁷⁵ Tegelijk met Descartes had de stadsraad de akte van Groningen ontvangen en met de terechte vrees dat daarmee het vuur in hun stad opnieuw zou oplaaien, namen zij tijdig de genoemde stap. Intussen was de kwestie van de kerkelijke goederen in Utrecht hoog opgelopen en zonder Descartes had men reeds genoeg met Voetius te stellen. Zij gelastten de secretaris de missive van Descartes uit het Latijn te vertalen en vervolgens werd er niets meer van vernomen.⁷⁶

Descartes reageerde verbitterd: ‘Zij schijnen nu meer geïrriteerd over mij te zijn dan ooit; want hadden zij mij eerder alleen uit hun stad willen verbannen, op dit moment willen ze er zelfs mijn naam uitbannen’, zo schrijft hij aan Huygens.⁷⁷ ‘Immers, men verzekert mij dat zij vastbesloten zijn hun Voetius koste wat kost te behouden, ondanks alles en tegen iedereen in. Zo heb ik ook begrepen dat het merendeel van de dominees uit de streek van Utrecht beloofd hebben hem te steunen in het preken tegen de kanunniken.’ In zijn woede was Descartes in eerste instantie van plan de Groningse akten met zijn commentaar te publiceren, maar bij nader inzien zag hij daarvan af: ‘Ik zou niet gearzeld hebben ook de stukken die me vanuit Groningen zijn opgestuurd te drukken, indien ik geen ander plan had gehad dan mijn vijand kwaad te berokkenen; maar ik geloof niet dat het de moeite waard is, en hij heeft een aantal anderen beledigd die onvergelijkbaar veel machtiger zijn, en blijkbaar ook meer geïrriteerd over hem dan ik, zodat, als zij hem niet kunnen kastijden, ik niet geloof dat het aan mij is om dat te doen.’⁷⁸ Nu de Utrechtse Vroedschap zich stokdoof hield voor zijn

75 *Verantwoordingh*, f. 17r^o; Kernkamp, p. 218.

76 Kernkamp, p. 219.

77 Descartes aan Huygens, 4 augustus 1645, AT IV 781; Roth, p. 241.

78 Descartes aan Huygens, 4 augustus 1645, AT IV 781; Roth, p. 241.

klachten, besloot Descartes een afwachtende houding aan te nemen. Daarmee kwam voor Descartes voorlopig een einde aan het conflict dat zijn doen en laten van tijd tot tijd volkomen had beheerst. Het is opvallend dat zijn bezetenheid met de zaak pas duidelijk naar voren kwam op het moment dat de vroedschap zich tegen hem keerde. Descartes was er echter de man niet naar om vermeend onrecht onbeantwoord te laten. Net als Voetius wilde hij het laatste woord hebben. Daarom presenteert hij zijn stilzwijgen ook als een tactische terugtocht, om anderen de ruimte te geven elkaar in de haren te vliegen.

Voor het eerst sinds zijn aanvaring met Voetius maakte Descartes een juiste inschatting van de situatie. Pamfletten en tegen-pamfletten volgden elkaar in hoog tempo op. Maresius maakte dankbaar gebruik van Schoocks bekentenis en de hem ter hand gestelde documenten. Getergd door een nieuw, voetiaans pamflet over de Bossche Broederschap en door de beschuldiging dat hij in het geding tussen Descartes en Schoock partijdig zou hebben gehandeld, publiceerde hij een strijdschrift waarin hij enkele passages uit de brieven van Voetius aan Schoock citeerde.⁷⁹ Voetius antwoordde niet zelf maar zijn oudste zoon Paul Voet sprong voor de eer van zijn vader op de bres. In zijn boek dat begin 1646 verscheen, haalde hij enige citaten aan uit de correspondentie van Schoock aan Voetius om te bewijzen dat Maresius Schoock weldegelijk had opgestookt.⁸⁰

Maresius reageerde met de publikatie van officiële akten van de Groningse senaat inzake de kwestie Schoock en een korte uiteenzetting van Schoock zelf.⁸¹ Hierin onthult Schoock de feitelijke gang van zaken aan de hand van een groot aantal brieffragmenten van Voetius en Waterlaet. Uit dit materiaal spreekt een voortdurende bemoeienis van Voetius c.s. met Schoocks doen en laten vanaf het moment waarop hij verzocht werd tegen Descartes de pen op te nemen tot zijn bekentenis in Groningen. Met betrekking tot Voetius' poging in Groningen een proces tegen Descartes te beginnen, lezen we dat Schoock door Voetius verzocht was Descartes persoonlijk in Groningen te laten verschijnen om de ganse provincie in rep en

79 *Ultima patientia tandem expugnata* (Groningen 1645). Het voetiaanse pamflet *Kort ende oprecht verhael* werd op verzoek van de Staten door de Utrechtse Vroedschap verboden en in beslag genomen, waaruit mag blijken dat de vroedschap haar geschillen met de geëligeerden niet op de spits wilde drijven (Duker, III, bijlage XLIV).

80 *Pietas in parentem, contra Ultimam impotentiam Samuelis Maresii* (Utrecht 1646).

81 *Bonæ fidei sacrum* (Groningen 1646). De *Brevis deductio* van Schoock betreft een inkorting van een Nederlandstalig manuscript dat Schoock Maresius al eerder ter hand had gesteld. In deze vroegere versie is Schoock op tal van punten explicieter dan in de *Brevis deductio*; zo treft men er de naam aan van Johan Godschalk van Schuurman, een voetiaan, die enige bladzijden uit Descartes' *Discours* vertaalde ten behoeve van Schoocks arbeid aan de *Admiranda methodus*. Zie ook p. 31, noot 95.

roer te stellen. En, indien dat zou lukken, ‘off ick [Voetius] dan hem soude verder kunnen brengen tot gijselinge (gelijk men hier tot Wtrecht gewoon is te doen) ende so mijn rechten vervolgen: dewijle ick presupponere, dat in desen casu geen gelt-borge mach gestelt worden’.⁸² Voorts blijkt uit de brieven dat de Utrechtse hoogleraar Schoock tot tweemaal toe heeft aangezet tot het afleggen van een valse verklaring. De eerste keer in Utrecht met behulp van Waterlaet en Dematius, en een tweede keer, tevergeefs, nadat bekend was geworden dat Schoock in Groningen gehoord zou worden. Zo schreef Voetius op 21 januari 1645 aan Schoock: ‘Dit is om kort te seggen mijn begeeren, dat ghij verklaert dat ghij het wt U eijgen raedt voor genomen heeft [om tegen Descartes te schrijven], ende dat ghij dat werck soo wel de materie als de forme, methode ende stijl van schryven begonnen ende volmaect heeft, ende dat ik U geen brieven of papieren en hebbe verschaft noch gesonden.’⁸³ Paul Voet sloeg begin juni terug.⁸⁴ Uitgaande van Schoocks verklaring in Utrecht en de brieven aan zijn vader beargumenteerde hij dat het in Groningen gevoerde proces onwettig en ongeldig was. Maresius, die door Descartes zou zijn omgekocht, noemde hij een ‘bedrijver en patroon van kwade zaken’.⁸⁵

Bij elke publikatie steeg het gehalte aan beledigingen en grove beschuldigingen. Maresius gaf zijn nieuwe pamflet de sensationele titel *De abortieve tong door Voetius uitgegraven* mee.⁸⁶ Tijdens zijn predikantschap in Den Bosch had Maresius een vrouw in haar gezicht geslagen en drie maanden later kreeg deze vrouw een miskraam. Het gerucht dat er verband bestond tussen de beide gebeurtenissen werd grondig onderzocht maar het bleek dat de vrucht slechts twee maanden oud was geweest, zodat Maresius werd verschoond van de beschuldiging van moord. Met een kwaadaardig genoegen kwam Paul Voet in zijn laatste boek uitgebreid op de zaak terug en maakte Maresius opnieuw voor moordenaar uit. Als antwoord diste Maresius een nog mooier verhaal op: de vrouw zou op aanraden van Voetius na de begrafenis in de tuin de tong van de foetus hebben opgegraven opdat het tezijnertijd de naam van zijn moordenaar zou onthullen. Op zijn beurt ried Paul Voet de Groningse hoogleraar aan zijn seksuele perversiteiten in te tomen.⁸⁷

82 *Bonæ fidei sacrum*, p. 35.

83 *Verantwoordingh*, f. 31r^o; *Bonæ fidei sacrum*, p. 36.

84 *Tribunal iniquum* (Utrecht 1646). Voet droeg het boek op aan de hoogleraren van alle universiteiten en Illustre scholen behalve die van Amsterdam, 's-Hertogenbosch en Groningen.

85 *Tribunal iniquum*, p. 137. Geciteerd naar D. Nauta, *Samuel Maresius*, p. 252.

86 *Lingua abortiva a D. Gisberto Voetio . . . refossa* (Groningen 1646).

87 *Causæ desertæ brevis delineatio* (Utrecht 1646).

Het spreekt voor zich dat Descartes in deze pennestrijd niet gespaard bleef. In elk boek van Paul Voet kreeg hij een veeg uit de pan. De correspondentie tussen Voetius en Schoock bevestigde zijn gelijk, maar zijn hoop dat die onthullingen het voor hem overbodig zouden maken de pen weer op te nemen kwam niet uit.⁸⁸ De Utrechtse Vroedschap trok haar handen niet van Voetius af en legde zijn zoon geen strobreed in de weg, ondanks het verbod op iedere publikatie pro of contra Descartes. Aan de zijlijn verbeet Descartes zich om niet opnieuw aan de vroedschap genoegdoening en maatregelen tegen Voetius te eisen. Maar hij wachtte op de uitspraak van een rechtszaak die zich al die tijd in Utrecht afspeelde.

Voetius en zijn collega Dematius hadden niet gearzeld na Schoocks knieval in 1645 voor de senaat van de universiteit van Groningen op hun beurt een proces tegen Schoock aan te spannen wegens meened en smaad. Op 6 augustus werd Schoock na het bijwonen van de zondagse dienst voor zijn schoonouderlijk huis in Utrecht door de schout gearresteerd en voor twee dagen vastgezet in de stadsgevangenis. Dit was het begin van een moeizaam en langdurig proces waarvan het precieze verloop nooit duidelijk zal worden omdat het grootste gedeelte van de rechtsstukken verdwenen is.⁸⁹ Maar zoveel is duidelijk dat geen detail van de affaire onbesproken bleef. Alleen al gedurende vijf zittingen in april 1646 werd Schoock op meer dan 140 punten aan de tand gevoeld.

De complexiteit van de affaire is niet de enige reden geweest dat de rechtsgang traag verliep. Schoock moest voor het proces telkens vanuit Groningen overkomen (een reis van anderhalve dag) en soms kwam hij gewoon niet opdagen. Daarnaast onthulden beide partijen voortdurend nieuwe gegevens. Voetius bracht de boeken van zijn zoon in als bewijsmateriaal hetgeen Schoock ertoe bewoog ook een verdedigingsschrift op te stellen.⁹⁰ Hij probeerde een helder verslag te geven van de totstandkoming van de *Admiranda methodus*.⁹¹ Volgens Schoock was er oorspronkelijk sprake van twee verschillende boeken; onafhankelijk van Voetius was hij reeds begonnen de filosofie van Descartes te onderzoeken in een serie disputaties over scepticisme. Pas daarna werd hem opgedragen de pen voor de Utrechtse hoogleraar op te nemen. Op 17 juli 1642 was Schoock uitgenodigd voor een zeer uitgebreide

88 Descartes aan (Van Haestrecht), (oktober) 1645, AT IV 230. Zie p. 37.

89 Volgens Duker, III, p. LXIII. Van de resterende stukken heeft Duker extrakten gepubliceerd in Duker, III, bijlage XXXII en in 'Gisbertus Voetius. Toevoegsels', *Ned. Archief voor kerkgeschiedenis*, XII (1915), p. 158–201. Het overige materiaal in het gemeentearchief Utrecht bleek niet raadpleegbaar vanwege de slechte staat waarin het archief van de schepenbank (jaren 1645–1649) zich bevindt.

90 *Necessaria et modesta defensio* (Groningen 1646).

91 *Necessaria et modesta defensio*, p. 26 e.v.

gastmaaltijd ten huize van Voetius die ter ere van hem werd gehouden. Tijdens de maaltijd kwam het gesprek op de *Brief aan Dinet* waarin Descartes Voetius zwart maakte. Voetius en de overige gasten droegen nu Schoock op tegen Descartes te schrijven en tegelijkertijd Voetius' persoon te verdedigen. Alras kwam er een schematische opzet van het door Schoock te vervaardigen geschrift boven tafel waarin allerhande aanwijzingen stonden hoe tegen Descartes' scepticisme en atheïsme te werk te gaan. In de dagen die volgden werd Schoock herhaaldelijk door Van den Waterlaet opgezocht die hem van nieuwe aanwijzingen voorzag benevens collegedictaten van de cartesiaanse filosofie en wetenswaardigheden over de persoon van Descartes. Ook kreeg hij bezoek van Johan Godschalk van Schuurman (1605–1664), de broer van Anna Maria van Schuurman (1607–1678), die hem meedeelde wat hij uit Descartes' eigen mond vernomen had over het gezag van de Heilige Schrift en die Schoock een Nederlandse vertaling leverde van het *Discours* (Schoock was de Franse taal niet machtig).⁹² Voetius zond hem enige boeken die hij in zijn strijd tegen Descartes diende te betrekken, waaronder enkele kabbalistische werken, om Descartes' algebra belachelijk te maken. Ten slotte werden de stukken die Schoock in Utrecht schreef door Voetius grondig nagekeken en moest Schoock al zijn opmerkingen verwerken.

Schoock had weinig direct bewijs van dit alles (en ook geen getuigen) maar hij beschikte wel over de brieven van Voetius, Dematius en Van den Waterlaet, die zijn versie van de affaire bevestigden en ook indirect bewijs bevatten van de gebeurtenissen in Utrecht voordat hij naar Groningen vertrok. In de hoop dat men de beschuldigingen tegen hem zou intrekken, schermde Schoock voortdurend met de mogelijkheid dat hij de originele brieven aan de schepenbank zou overhandigen.

Een wederzijds dreigement dat men elkanders geheimen zou openbaren, zou de partijen volgens Descartes eind 1646 weer aaneen hebben geklonken.⁹³ Descartes volgde het proces uiteraard met grote interesse; als Schoock won kon hij die troef uitspelen tegen de vroedschap. In eerste instantie verkreeg hij zijn informatie over het proces van de zwager van Huygens, David le Leu de Wilhem, maar omdat dit contact via Den Haag

⁹² De naam van Jonkheer van Schuurman wordt in de *Necessaria et modesta defensio* niet onthuld. Voor de identificatie, zie p. 25, noot 81. Anna Maria van Schuurman bezocht Descartes toen hij zich begin 1635 in Utrecht vestigde. De kortdurende vriendschap die ontstond eindigde toen de wijsgeer haar lezend in een Hebreeuwse bijbel aantrof. Zijn opmerking dat zij haar tijd wel nuttiger kon besteden omdat er niets in de bijbel stond wat helder en welonderscheiden begrepen kon worden, deed haar in grote woede ontsteken en ze verbrak de vriendschap. In haar dagboek dankte ze God dat Hij deze goddeloze man uit haar hart verwijderd had. Volgens Descartes had Voetius deze getalenteerde vrouw verpest met zijn theologische beuzelarijen (AT III 231).

⁹³ *Verantwoordingh*, ff. 30r^o en 35v^o; AT VIII B 246 en 255.

liep, wendde Descartes zich in april 1646 rechtstreeks tot de advocaat van Schoock. ‘Mijn Heer’, zo schrijft hij de advocaat, ‘omdat u een zaak onder handen hebt waarin mijn naam vaak genoemd wordt en waarin zich voor mij belangwekkende dingen kunnen voordoen, verzoek ik u goed te keuren dat ik me tot u richt om de voortgang en de bijzonderheden van het proces te vernemen.’⁹⁴ Het lijkt waarschijnlijk dat de advocaat Descartes’ verzoek inwilligde want Descartes was op de hoogte van het feit dat het proces eind 1646 tot stilstand was gekomen. Toen het proces na enige maanden niet opnieuw werd hervat, raakte Descartes ervan overtuigd dat de rechtsgang definitief was gestaakt.

Vastbesloten om tot het uiterste te gaan voor zijn eerherstel zette Descartes zich in het voorjaar van 1647 opnieuw aan het schrijven. Hij wilde, alvorens een reis naar Frankrijk te maken, zijn klachten wederom aan de Utrechtse Vroedschap voorleggen. Deze inspanning resulteerde in een lange brief, de *Lettre Apologétique*, waarin hij de lasteringen en valse beschuldigingen van zijn tegenstanders zorgvuldig uiteenzet. Zelf speelt Descartes de vermoorde onschuld: hij kan maar niet begrijpen dat er zoveel ophef is gemaakt rond zijn *Brief aan Dinet* en de *Brief aan Voetius*. Het zou nooit zijn bedoeling zijn geweest Voetius of de vroedschap te beledigen, hij had enkel op bescheiden wijze de waarheid aan het licht willen brengen. Bovendien was Voetius begonnen! Voetius had hem, Descartes, zonder enige aanleiding een godsloochenaar genoemd. De edele vroedschap begreep toch wel dat hij die beschuldiging niet onbeantwoord mocht laten?

Toch probeert Descartes geen zoete broodjes te bakken; in de *Verantwoordingh* worden kleurrijke hatelijkheden afgewisseld met spot en satire. ‘Is het niet eene wonderlicke saecke,’ zo vraagt Descartes als hij komt te spreken over de manier waarop Schoock opgedragen werd tegen hem te schrijven, ‘dat dit welck soo openbaerlick op maeltijtden is geschiet, ende in het bywesen van verscheyden persoonen die sorge behoorden te dragen voor hare conscientie ende voor haere eere; want ick kan niet gelooven dat alle menschen die met Voetius omgaen hem gelijk worden (ff. 39v^o–40r^o).’ En wanneer hij de vroedschap verhaald heeft over Dematius’ aandringen bij Schoock om een valse getuigenis, trekt Descartes twee opmerkelijke vergelij-

94 17 april, AT IV 389. Tot nog toe was het volstrekt onduidelijk wie deze advocaat geweest kon zijn, maar in Dukers ‘Gisbertus Voetius. Toevoegsels’, p. 198, vinden we Rossum als de naam van de advocaat van Schoock. In zijn brief herinnert Descartes de man aan de vriendschap die hij met zijn onlangs overleden zoon onderhield, een getalenteerd wiskundige. Een uit Utrecht afkomstige Bernardus Rossum werd in 1644 ingeschreven als student aan de universiteit van Utrecht. Het spoor loopt hier vooralsnog dood. Een rondgang langs de Utrechtse doop, trouw en begrafenisboeken leverde geen gegevens op voor een definitieve identificatie.

kingen: ‘Maer ick bekenne geeren dat ick niet en kan bedencken waeromer Voetius selfs niet en ging, ten sij misschien om dat hij alsoo wel hier, als daer hij Schoock tegen mij heeft doen schryven, den aep wilde na volgen die de karstanien met den poot des wintshonts wt het vier trock. [...] Of wel het moste sijn, soude men dese kuische Susanna kunnen onteeren, soo moste men alle de doortrapheeden ende listen van twee oude mannen van ansien hebben, Voetius ende Dematius ...’ (ff. 41r^o–v^o). Een meesterlijke ingeving om de verleiding van Schoock voor te stellen als de ontering van de kuisse Susanna maar ook zeer gewaagd. De vergelijking is immers afkomstig uit de Bijbel en bovendien portretteert Descartes de beide predikanten en hoogleraren Godgeleerdheid, Voetius en Dematius, hier als twee geile en leugenachtige ouderlingen.

Hoewel Descartes de meeste aandacht besteedt aan de ontmaskering van Voetius en de zijnen, verliest hij zijn eigenlijke doelwit, de vroedschap, geen moment uit het oog. Voortdurend wordt de vroedschap herinnerd aan haar onrechtvaardige houding jegens de Fransman. Descartes brengt de onthullingen van Schoock onder de aandacht om te bewijzen dat hij het gelijk aan zijn kant heeft. Daarom vraagt hij de vroede mannen van Utrecht om genoegdoening, ‘ende indien ick die niet en kan verkrijgen, dat mij ten minsten vergundt wert het geen men gemeenlick de alder crimineelste niet en weigert, te weten mij een afschrift te geven van de sententie welcke men secht dat tegen mij wtgesproocken is, ende met een mij te laten weten wie die rechters geweest sijn, waer op sij sich hebben gefondert, waer mede ick ben beswaert geweest, ende wat bewijs sij gehadt hebben om mij te veroordelen (f. 46v^o).’

De ‘sententie’ waar Descartes over spreekt is de veroordeling van 13 september 1643 waarin zijn geschriften tegen Voetius als laster werden gebrandmerkt. Deze veroordeling is nooit officieel gepubliceerd, zodat Descartes geen ongelijk heeft als hij beweert dat hij het alleen van horen zeggen heeft dat hij veroordeeld is. Het werd enkel gepubliceerd in *Aengevangen procedueren* van Paul Voet, een pamflet waarvan de vroedschap zelf de herdruk verbood. Descartes laat voorkomen alsof hij nog steeds in het ongewisse is of de vroedschap zich werkelijk tegen hem heeft uitgesproken: ‘Volgens dese beschrijvinge dan, mijne Heeren, van Uwe sententie (waerin ick nochtans den jongen Voetius niet en wil gelooven ten sij ghijer mij toe dwinckd) (f. 22v^o).’ Descartes staat natuurlijk volkomen in zijn recht de vroedschap te vragen om een formele bevestiging indien hij daadwerkelijk veroordeeld is. Maar er is nog een andere reden voor Descartes’ voorgewende onzekerheid. Hij wil hoe dan ook een reactie van de vroedschap: ofwel verlenen zij hem eerherstel, ofwel bevestigen zij hun veroordeling. Koste wat

kost wilde Descartes voorkomen dat zijn zaak in de doofpot zou verdwijnen en om de vroedschap wat extra op te porren, schermde hij met de mogelijkheid deze brief te publiceren, ‘op dat niemant inde toecomende euwen haere logenen [van Voetius c.s.] hoorende mij nadeelich sij (f. 43r°).’

Descartes had zijn apologie eind mei 1647 gereed maar op het laatste moment vernam hij dat er zich, tegen zijn verwachting in, in het proces tussen Voetius/Dematius en Schoock een nieuwe ontwikkeling had voorgedaan. Schoock had zijn hoop dat Voetius zijn aanklachten zou intrekken opgegeven en om de voetiaanse lastercampagne tegen zijn persoon een halt toe te roepen, was hij genooddaakt alles op alles te zetten en het proces te winnen. Hij maakte zijn dreigement waar en overhandigde begin mei 1647 aan de schepensbank van Utrecht meer dan 70 bescheiden van Voetius, Paul Voet, Van den Waterlaet en Dematius.⁹⁵ Derhalve besloot Descartes de verzending van de *Lettre Apologétique* uit te stellen.

Bij zijn terugkomst in september bemerkte Descartes dat er nog steeds geen schot in de zaak zat maar vooralsnog bekommerde hij zich daar weinig om daar een dringender kwestie zijn aandacht opeiste. Sinds zijn eerste kennismaking met Regius had Descartes zich steeds verzet tegen Regius’ behoefte zijn ideeën te publiceren. Enerzijds omdat Descartes niet wilde dat ook maar het kleinste deel van zijn filosofie geopenbaard werd voordat hij dat zelf zou doen, anderzijds omdat Descartes bemerkte dat Regius nauwelijks belangstelling toonde voor zijn methode en zijn metafysica. In 1645 probeerde Regius de bezwaren van Descartes weg te nemen door de tekst van zijn boek over de grondslagen van de fysica eerst aan hem voor te leggen. Descartes’ kritiek was vernietigend: ‘Waarom is het nodig dat jij je in jouw geschriften mengt in zaken die de metafysica of theologie aangaan, terwijl jij die niet kunt aanroeren zonder dat je voortdurend aan alle kanten vergissingen begaat?’⁹⁶ Hoewel Descartes hem met klem verzocht van publikatie af te zien, verscheen Regius’ *Fundamenta physices* ten slotte

95 Een klein aantal documenten van deze transactie bevindt zich in het gemeentearchief van Utrecht. Ze zijn aan het begin van deze eeuw door de toenmalige archivaris S. Muller verworven (S. Muller, *Supplement op den catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, nr. 523). In zijn gezaghebbende biografie van Voetius maakt Duker geen melding van de documenten in kwestie. Op ieder document wordt vermeld dat ze vergeleken zijn met het handschrift van Voetius ‘volgens Informatie vanden V^{en} mej 1647’, waaruit we mogen afleiden dat ze kort voor die datum door Schoock zijn overhandigd. Het dossier bevat drie brieven van Voetius aan Schoock (waaronder de beruchte brief van 21 januari 1645), één opmerkelijke brief van Paul Voet aan Schoock en een ‘Corte Memorie’ van Schoock, waarvan de *Brevis deductio* van Schoock in *Bonæ fidei sacrum* een bewerking is. Dit laatste geschrift is voorzien van aantekeningen in de marge van Voetius zelf. Alle documenten zijn autografen. Publikatie van het dossier is in voorbereiding.

96 Descartes aan Regius, juli 1645, AT IV 250.

in september 1646, zij het dat enige passages waar Descartes bezwaar tegen maakte achterwege waren gelaten.⁹⁷ Ondanks deze tegemoetkoming toonde Descartes zich zeer verbolgen. Hij vreesde dat men Regius' opvattingen voor de zijne zou aannemen en daarnaast kon hij waarschijnlijk niet verdragen dat Regius uitgaande van de cartesiaanse filosofie zijn eigen weg insloeg. Door af te wijken van zijn inzichten was ook Regius voor Descartes een tegenstander geworden. In het voorwoord van de Franse vertaling van de *Principia* die in de zomer van 1647 verscheen, pakte Descartes Regius op zijn inmiddels bekende ongenueanceerde manier aan; hij distantieerde zich nadrukkelijk van het boek en beschuldigde Regius volkomen ten onrechte van plagiaat.

Regius reageerde begin oktober 1647 met een plakkaat waarop hij zijn theorie over de menselijke geest stellingsgewijs uiteenzette.⁹⁸ Hieronder bevonden zich de stellingen waartegen Descartes eerder bezwaar maakte. Descartes voelde zich genooddaakt zich tegen deze 'aanval' te verweren. Hij schreef een nauwgezet antwoord, 'Opmerkingen over een zeker plakkaat', waarin hij zijn vroegere vriend en strijdmakker tegen Voetius tot in de kleinste details de les las en voor schut zette.⁹⁹ Het verscheen in de eerste dagen van het jaar 1648.

Descartes' antwoord verscheen min of meer gelijktijdig met een omvangrijk werk van Voetius.¹⁰⁰ In het voorwoord ervan gaat de Utrechtse hoogleeraar in op zijn strijd met de Franse filosoof en zijn proces tegen Schoock. Hij werpt Descartes meer dan veertig vragen voor de voeten die hij moet beantwoorden zodat zijn positie voor een ieder zonneklaar wordt. Een gedeelte van de vragen is duidelijk gericht aan Regius die dagelijks onder Voetius' ogen cartesiaanse filosofie doceerde. Zo blijkt de zojuist beschreven vrees van Descartes niet geheel ongegrond te zijn. Het merendeel van de vragen is echter gericht aan Descartes zelf. Geloofst Descartes dat de aarde om de zon beweegt? Hebben dieren een ziel? Acht Descartes het geoorloofd te twijfelen aan het bestaan van God? Enzovoorts. Het boek zelf bestaat uit een selectie van de talrijke disputaties die de voorgaande jaren onder Voetius zijn gehouden. Uiteraard is de disputatie *De atheismo* erin opgenomen. Voetius herschreef de teksten en doorspekte ze met ondubbelzinnige verwijzingen naar Descartes. Ongetwijfeld wordt Descartes bedoeld als Voetius

97 Voor een uitvoeriger geschiedenis van de *Fundamenta physices*, zie Th. Verbeek, 'Regius's *Fundamenta Physices*', *Journal of the History of Ideas*, 55 (1994), p. 533–551.

98 Regius, *Explicatio mentis humanæ*.

99 *Notæ in programma quoddam* (Amsterdam 1648). Cf. Th. Verbeek, 'Le contexte historique des *Notæ in programma quoddam*', in *Descartes et Regius*, p. 1–33.

100 G. Voetius, *Disputationes theologicae selectæ*, vol. I, Utrecht 1648.

spreekt over hen 'die bezoedeld als ze zijn met de vooroordelen van het nieuwe Loyolitische scepticisme met betrekking tot het gezag van de Heilige Schrift, het ijdele menselijke gemoed universele twijfel aanpraten over alle principes en waarheden, opdat het als een 'tabula rasa' voor zichzelf volstrekt nieuwe kennis opnieuw gaat zoeken.'¹⁰¹

Deze nieuwe uitdaging bracht Descartes ertoe zijn *Lettre Apologétique*, die hij sinds de zomer van 1647 had achtergehouden in de vruchteloze hoop op ontwikkelingen in de rechtszaak tussen Voetius en Schoock, eindelijk naar de stedelijke regering van Utrecht op te sturen. Maar niet voordat hij ook een Nederlandse vertaling ervan had laten maken: de *Verantwoordingh van Renatus Descartes*. De enige expliciete verwijzing in de correspondentie van Descartes naar de *Lettre Apologétique* treffen we aan in een brief aan zijn vriend Pollot: 'Voor wat betreft mijn affaire in Utrecht, ik ben vastbesloten het "factum" dat u hebt gezien naar de Magistraat te sturen, met een kort briefje dat ik eraan toe zal voegen om hen op de hoogte te stellen van mijn vertrek, en om hen te laten zien dat ik niet wil vertrekken zonder hen vaarwel te zeggen.'¹⁰² Uit het vervolg maken we op dat Descartes zich zo weinig om een antwoord van de vroedschap bekommerde, dat hij niet meer de moeite nam iemand in Utrecht te verzoeken een goed woordje voor hem te doen. Het is maar de vraag of Descartes nog iemand daartoe bereid zou hebben gevonden. De breuk met Regius en zijn kring was compleet; hij nam het Van der Hoolck kwalijk dat hij zijn zaak in de doofpot deed belanden en de spaarzame vrienden die hij nog in het Stichtse bezat, hadden geen enkele invloed op de stedelijke regering. Behalve Peter van Leeuwen, die eertijds zijn *Brief aan Voetius* bij de vroedschap had aangeboden en nog steeds schepen was. Het lijkt erop alsof ook deze vriendschapsband in de laatste vijf jaar bekoeld was. Het kan Descartes niet ontgaan zijn dat Van Leeuwen lid was geweest van de onderzoekscommissie die de vroedschap in 1643 adviseerde zowel de *Brief aan Dinet* en de *Brief aan Voetius* als smaadschriften te veroordelen, hoewel Descartes in zijn laatste schrijven aan de vroedschap beweerde de namen van de leden niet te kennen. Waarom had Descartes anders de advocaat van Schoock aangeschreven voor informatie omtrent het proces tussen Voetius en Schoock, terwijl Van Leeuwen de schepenbank voorzat?

In dat proces volgde Van Leeuwen in wezen dezelfde gedragslijn van zowel Van der Hoolck als van de Utrechtse Vroedschap zelf: hij probeerde het proces te laten doodbloeden. De schepenbank schoof haar oordeel telkens weer vooruit en zelfs Schoocks poging de rechtsgang te bespoedigen

¹⁰¹ *Disp. theol. sel.*, I, p. 176.

¹⁰² Descartes aan Pollot, 7 februari 1648, AT V 123.

had niet het gewenste effect. Pas twee jaar later, in 1649, volgde de rechterlijke uitspraak waarin alsnog werd getracht de zaak in der minne te schikken. Voetius en Dematius werden in het gelijk gesteld, maar feitelijk werd Schoock niet veroordeeld en met nadruk stelde men dat de goede naam en faam van de Groningse hoogleraar onaangetast bleef. De reactie van Voetius op dit vonnis is onbekend, maar Schoock weigerde zich er bij neer te leggen. Hij schreef een verdedigingsschrift tegen het vonnis en ging in hoger beroep bij het Hof van Utrecht.¹⁰³ Tevergeefs; uiteindelijk zou de zaak daar in de doofpot verdwijnen.

Het laat zich raden dat Descartes nooit enig antwoord ontving van de vroedschap. Men nam de *Lettre Apologétique* ter kennisgeving aan en ging over tot de orde van de dag. Niemand behalve Descartes had er belang bij dat het dossier heropend zou worden en de vroedschap liet zich weinig gelegen liggen aan de eer van een buitenlander die niet eens in de stad woonachtig was en bovendien, zoals hij hen zelf had laten weten, binnen afzienbare tijd uit de Republiek zou vertrekken.

Inderdaad maakte de Franse filosoof zich op de Nederlanden voor langere tijd te verlaten. De rust die hij twintig jaar eerder in de Republiek had gevonden was nu voorgoed verdwenen. Zijn problemen waren immers niet beperkt gebleven tot Utrecht; vanaf 1645 gaf de cartesiaanse wijsbegeerte ook aan de universiteit van Leiden aanleiding tot verhitte discussies en de hoogleraren in de Theologie drongen net zoals hun Utrechtse collega's aan op een verbod op de nieuwe filosofie. Gewaarschuwd door zijn vrienden schreef Descartes verschillende brieven aan de curatoren van de Leidse universiteit waarin hij hen vroeg geen acht te slaan op de onvergeeflijke beledigingen van de theologen. En opnieuw zocht Descartes bescherming bij de Franse ambassadeur en de stadhouder. En opnieuw ving Descartes uiteindelijk bot.¹⁰⁴

In 1642 had Descartes nog verklaard enkel vredig te willen leven, maar dat hij om dat te bereiken 'een beetje oorlog moest voeren'.¹⁰⁵ Die oorlog was volledig uit de hand gelopen en had hem niets opgeleverd. De calvinistische theologen sloten de gelederen in hun strijd tegen Descartes, hetgeen aan Huygens de uitdrukking ontlokte dat 'de theologen net varkens zijn,

103 *Redenen bygebracht voor Martino Schoockio, Professore in de Academie van stad Groningen ende Ommelanden, waerom hy behouden sijne goede naem ende faem, niet en kan voldoen de sententie, by den E. Gerechte der stad Utrecht den XXX. May 1649 ... gepronuncieert* (Groningen 1649). Het oordeel van de schepenvank is afgedrukt in Duker, III, bijlage XXXIII.

104 Th. Verbeek, *Descartes and the Dutch*, p. 34–51, 61–70.

105 Descartes aan Huygens, 26 april 1642, Roth, p. 167.

trek er één aan de staart en ze beginnen allemaal te gillen'.¹⁰⁶ Kon Descartes zich daar vroeger nog vrolijk over maken, nu hadden de theologen en de Utrechtse Vroedschap zijn verblijf in de Republiek vergald, 'want, voor wat betreft de rust die ik eertijds hier kwam zoeken, voorzie ik dat daarvan niet langer zoveel terecht zal komen als ik zou wensen, gegeven het feit dat ik nog steeds niet die genoegdoening heb gekregen die ik verlang voor de beledigingen die mij in Utrecht zijn aangedaan, zodat ik nu constateer dat die beledigingen anderen op hetzelfde idee brengen, en dat er een bende is van theologen en professoren die een bondgenootschap gesloten schijnen te hebben om mij met laster te onderdrukken. [...] Ik meen verplicht te zijn mijn best te doen om volledige genoegdoening te verkrijgen voor die beledigingen, en tegelijkertijd ook voor die van Utrecht. En ik denk er over, indien ik geen gerechtigheid zou ondervinden (want ik voorzie dat het zeer moeilijk zal zijn om die te verkrijgen), mij voorgoed uit deze Provincies terug te trekken.'¹⁰⁷ In september 1649 scheepte Descartes zich in en vertrok naar Stockholm in de hoop aan het Zweedse Hof bij koningin Christina (1626–1689) een veilige haven te vinden. Descartes heeft weinig plezier aan het koninklijk patronaat mogen beleven: op 11 februari 1650 n.s. overleed de wijsgeer aan een longontsteking.

Descartes verliet de Nederlanden enkele illusies armer. In zijn ogen had niemand zijn filosofie werkelijk begrepen en pogingen om zijn wijsbegeerte aan de universiteiten te introduceren leken mislukt. Hij was het slachtoffer geworden van een hetze van theologische zijde en tegen hun lasteringen wilden de overheden hem niet beschermen. Descartes schatte de situatie echter wel erg somber in. Tegen de tijd dat Descartes de Nederlanden verliet, bestond er een kring van Nederlandse cartesianen, die in de jaren na Descartes' overlijden zou uitgroeien tot een heuse school. Met name aan de Utrechtse en de Leidse universiteiten waren zijn ideeën enthousiast begroet en groeide het cartesianisme uit tot een fenomeen waartegen het verzet van theologen niet bestand zou blijken. Voor wat betreft de plaatselijke overheden, deze waren niet tegen Descartes zelf of zijn filosofie gekant, maar toonden zich bezorgd over de onrust die de nieuwe wijsbegeerte, mede dankzij het persoonlijk optreden van de Fransman zelf, veroorzaakte. Descartes was blind voor het feit dat hun politiek van 'appeasement' in de praktijk in zijn voordeel werkte.

106 Huygens aan Descartes, 6 juni 1643, AT III 677; Roth, p. 203.

107 Descartes aan Elisabeth, 10 mei 1647, AT V 15.

2. DATERING VAN DE *LETTRE APOLOGÉTIQUE*

Volgens Charles Adam en Paul Tannery was de *Lettre Apologétique* in het Latijn geschreven en in 1645 verzonden naar de Utrechtse Vroedschap, en nogmaals in 1648, na vertaald te zijn in het Frans en Nederlands.¹⁰⁸ Zij baseren hun datering ondermeer op de klassieke biografie van Descartes, *La vie de Monsr. Des Cartes*, geschreven door Adrien Baillet (1649–1706).¹⁰⁹ De enige verwijzing van Baillet naar de *Lettre Apologétique* bevindt zich in een context van gebeurtenissen van het jaar 1645.¹¹⁰ Inderdaad heeft Descartes in het bewuste jaar met de vroedschap gecorrespondeerd. Op 4 augustus 1645 n.s. schrijft Descartes aan Constantijn Huygens dat hij de Utrechtse Vroedschap een brief heeft gestuurd. In deze brief, zo deelt Descartes Huygens mee, rechtvaardigt hij zich tegenover de vroedschap en zet de redenen uiteen waarom zij hem verplicht zijn zijn goede naam en eer, die zo geleden hebben onder de maatregelen van de stad Utrecht, te herstellen.¹¹¹ In feite is dat ook de strekking van de *Lettre Apologétique*. De brief werd in Utrecht ontvangen op 13 juni 1645: ‘Gelesen een Latijnse Missive van Des Cartes aen Burgermeesteren ende Vroetschap deser Stadt, gedateerd t’Egmond den XVI deser, stilo novo, die den Secretaris is gelast te translateren.’¹¹²

In Utrecht bleef het stil en derhalve richtte Descartes zich, volgens Adam en Tannery, in 1648 opnieuw tot de vroedschap alvorens Nederland te verlaten om misschien nooit meer terug te komen. Nu deed hij de vroedschap zowel een Franse als een Nederlandse vertaling van de oorspronkelijk Latijnse brief toekomen, die op dinsdag 14 maart arriveerden: ‘Ontfangen ende gelesen een missive van Monsieur Des Cartes gedateerd t’Egmond den 21^{en} Februarij lestleden, waerby hy aen de Ed. Vroetschap oversendt twee geschreven exemplaren, een int Franchois ende een int Duyts.’¹¹³

Het Nederlandse exemplaar, *Verantwoordingh van Renatus Descartes*, is bewaard gebleven en bevindt zich thans in het Utrechts gemeentearchief.¹¹⁴ Helaas zijn zowel het Franse exemplaar als de missive van juni 1645 spoorloos verdwenen. Het manuscript van de *Verantwoordingh* is niet door Descartes zelf geschreven maar wel persoonlijk ondertekend en voorzien van een korte toelichting: ‘Ik heb dit geschrift in het Nederlands laten vertalen, maar omdat het een taal is die ik nauwelijks beheers, vraag ik

108 AT VIII B vi–x, 275.

109 A. Baillet, *La vie de Monsr. Des Cartes*, 2 vols., 1691.

110 Baillet, II, p. 257.

111 AT IV 260–262; Roth, p. 240–242.

112 Kernkamp, p. 219.

113 Kernkamp, p. 235.

114 Gemeentearchief Utrecht, bibliotheek, nr. VI G 19.

hen die het lezen met name te letten op het Franse [exemplaar] waarvoor ik alleen verantwoordelijk ben.¹¹⁵ Naar dit Franse exemplaar wordt ongetwijfeld verwezen in de vroedschapsnotulen, maar de notulen laten niets los over de inhoud van de missiven van 1645 of 1648 op basis waarvan men kan besluiten dat het in beide gevallen om de *Lettre Apologétique* gaat. Daarnaast werpt een ongedateerde brief van Descartes aan Goyert van Haestrecht uit 1645 enige twijfel over deze hypothese van Adam en Tannery. Hierin schrijft Descartes: ‘Twee dagen geleden heb ik *Ultima patientia Maresii* gezien en het lijkt me meer dan voldoende te zijn om het beeld van Voetius te vervolmaken. En misschien zal het mij van de taak ontslaan veel te schrijven, iets waartoe ik verplicht zou zijn geweest.’¹¹⁶ Lettende op deze laatste uitspraak en onbekend met de verschijningsdatum van Maresius’ *Ultima patientia*, dateren Adam en Tannery de brief eind mei 1645, voordat Descartes zijn *Lettre Apologétique* geschreven zou hebben. Het boek van Maresius verscheen echter pas begin oktober 1645, zodat de brief in kwestie niet geschreven kan zijn vóór half oktober.¹¹⁷ Het is dan minstens opmerkelijk te noemen dat Descartes er de hoop uitspreekt dat het niet nodig zal zijn veel te schrijven, terwijl hij vier maanden eerder een zeer uitvoerig geschrift heeft opgesteld, zoals Adam en Tannery menen.

In werkelijkheid is de uitspraak van Descartes in de voornoemde brief verre van opmerkelijk; het is onmogelijk dat één van de overgebleven versies van de *Lettre Apologétique*, de Franse, Nederlandse of zelfs de Latijnse, in 1645 naar Utrecht is verstuurd. De *Lettre Apologétique* bevat talrijke verwijzingen naar boeken die na juni 1645 zijn verschenen, te weten *Ultima patientia* (oktober 1645) en *Bonæ fidei sacrum* (1646) van Maresius, *Fundamenta physices* (1646) van Regius, *Necessaria et modesta defensio* (1646) van Schoock, *Pietas in parentem* (1646), *Tribunal iniquum* (1646) en *Samuelis Maresii causæ desertæ brevis delineatio* (1646) van Paul Voet.¹¹⁸ Deze verwijzingen zijn bovendien zodanig in de tekst vervlochten dat het uitgesloten is dat ze later zijn ingelast. Daarnaast refereert Descartes in de *Lettre*

115 ‘J’ay fait traduire cet escrit en Flamend, mais pourceque c’est une langue que j’entens fort peu je prie ceux qui le liront d’avoir principalement egard au Francois duquel seul je puis respondre.’ *Verantwoordingh*, f. 47r^o.

116 AT IV 227–232. Voor de identificatie met Van Haestrecht, zie Ch. Adam en G. Milhaud, *Correspondance*, VI, p. 244.

117 D. Nauta, *Samuel Maresius*, p. 13.

118 Dit is merkwaardig genoeg door Adam en Tannery voor wat betreft Regius’ *Fundamenta physices* opgemerkt (AT VIII B 208). Dat de *Lettre Apologétique* onmogelijk kan dateren uit 1645 is voor het eerst opgemerkt door Theo Verbeek, in *Descartes and the Dutch*, p. 124. De schrijvers van twee recent verschenen biografieën van Descartes hebben dit punt over het hoofd gezien en volgen nog steeds de hypothese van Adam en Tannery (Cf. S. Gaukroger, *Descartes*, p. 358 en G. Rodis-Lewis, *Descartes*, p. 343).

Apologétique zowel naar de brief die de vroedschap in juni 1645 van hem ontving als naar de vroedschappelijke akte die Descartes een weinig daarna in handen kreeg.¹¹⁹ De hypothese van Adam en Tannery is daarmee onhoudbaar geworden; de Latijnse missive van 1645 en de *Lettre Apologétique* zijn twee verschillende geschriften geweest.

De *Lettre Apologétique* werd voor de eerste keer in 1648, in het Frans tezamen met een Nederlandse vertaling, naar Utrecht verzonden.¹²⁰ De Nederlandse vertaling is op 21 februari 1648 n.s. door Descartes ondertekend, maar dit betekent niet veel meer dan dat Descartes op dat moment de tijd rijp achtte om de vroedschap op haar gedrag aan te spreken. Het geeft geen antwoord op de vraag wanneer de *Lettre Apologétique* geschreven werd. De tekst zelf geeft ons echter enig houvast. Hierboven zagen we dat Descartes verwijst naar een groot aantal boeken die in 1646 gepubliceerd werden. Dat gegeven, samen met de datum van de ondertekening, laat grofweg de periode van januari 1647 tot en met januari 1648 over. Deze periode kan ingekort worden met een tijdspanse van enkele maanden die Descartes in Frankrijk doorbracht, namelijk van begin juni tot eind september 1647. De vraag is nu of Descartes de *Lettre Apologétique* voor of na zijn reis naar Frankrijk schreef.

De verwijzingen naar de boeken die in 1646 verschenen, zijn niet de enige interne dateringen die in de *Lettre Apologétique* gevonden kunnen worden. Liefst drie maal gebruikt Descartes de uitdrukking ‘sinds vier jaar’, een keer met betrekking tot de beledigingen die hij ondergaan heeft van Gisbertus en Paul Voetius en tweemaal om aan te geven hoe lang de vroedschap hem al onrecht aandoet.¹²¹ De vroedschap van Utrecht ondernam formeel geen stappen tegen Descartes persoonlijk vóór 1643. Op 13 september van dat jaar veroordeelde zij Descartes’ *Brief aan Dinet* (1642) en *Brief aan Voetius* (1643) tot ‘diffamatoire schriften ende fameuse libellen’.¹²² De vroedschap verklaarde dat deze geschriften hoogst schadelijk waren voor de universiteit en de stad en het is inderdaad dat besluit waartegen Descartes in de *Lettre Apologétique* fulmineert.

De klacht van Descartes dat vader en zoon Voetius hem het leven sinds vier jaar zuur maken houdt verband met dit vonnis van de vroedschap: ‘Die de geduerige ongerechticheeden weten welke de Voetius sedert vier jaren

119 *Verantwoordingh*, f. 16v^o–17r^o, AT VIII B 225–226; *Verantwoordingh*, ff. 17r^o en 45v^o, AT VII B 226, 270–271.

120 Deze conclusie ontkracht de bewering van Adam en Tannery dat Descartes een Franse en Nederlandse vertaling bezorgde omdat de leden van de Utrechtse Vroedschap amper het Frans, laat staan de Latijnse taal zouden beheersen. AT VIII B 275.

121 *Verantwoordingh*, ff. 2r^o, 45v^o en 46r^o; AT VIII B 201, 271 en 272.

122 Kernkamp, p. 185.

tegen mijn gepleegt hebben, houden het voor vreemt dat icker tot nu toe niet meer wercks van en hebbe gemaect. [...] Maer men oordeelt dat ick verplicht ben mijne eere te verdedigen om dat sij alle haer lasteringen op een vonnis bouwen welck zij voorwenden van UE tegen mijn gewesen te sijn (f. 2r^o).¹²³

De aanduidingen van vier jaren geven aan dat *Lettre Apologétique* in het jaar 1647 is geschreven en het is mogelijk de grenzen nog preciezer af te bakenen. Ten eerste bevat de *Lettre Apologétique* twee minder expliciete tijdsindicaties, te weten ‘sedert korte tijd’ en ‘onlangs’, in verband met de publikatie van *Fundamenta physices* van Regius en *Tribunal iniquum* van Paul Voet.¹²⁴ Regius’ *Fundamenta physices* verscheen begin september 1646¹²⁵ en *Tribunal iniquum* verscheen half juni 1646,¹²⁶ zodat de genoemde aanduidingen in feite alleen zinvol zijn indien ze neergeschreven werden voordat Descartes begin juni 1647 naar Frankrijk afreisde.

Ten tweede verwijst Descartes in de *Lettre Apologétique* verschillende malen naar een rechtszaak in Utrecht die Voetius in 1645 tegen zijn voormalige leerling Martinus Schoock aanspande. Descartes zag reikhalzend uit naar het oordeel van de schepenvank in de hoop dat het gunstig voor hem zou zijn. We lezen in de *Verantwoordingh* dat het proces volgens Descartes ‘in het beginsel van beijde sijden met eenen genochsamen iver vervolcht [is] geweest, ende daer na als het instaeet van wijsen was alte gelijck aen eenen spijcker gehangen, soo dat ick *sedert eenige maenden* verstaen hebbe dat het niet meer en wordt vervolcht’.¹²⁷

Behalve Descartes had ook Voetius zijn hoop gesteld op een voorspoedige uitspraak in deze rechtsgang. In november 1647 verzuchtte Voetius in het voorwoord van het eerste deel van zijn *Disputationes theologicae selectae* dat hij al bijna een vol jaar wachtte op de uitkomst van zijn proces tegen Schoock.¹²⁸ Deze uitspraak en Descartes’ opmerking dat ‘het instaeet

123 Adam en Tannery zien de aanduiding ‘sedert vier jaren’ hier als een extra bewijs dat de *Lettre Apologétique* in 1645 geschreven werd, daar de aanval op Descartes eind 1641 serieus door Voetius werd ingezet (AT VIII B 201). Zij schijnen evenwel geen oog te hebben voor Descartes’ precisering dat alle lasteringen gebouwd zijn op het vonnis dat de vroedschap in 1643 tegen Descartes uitsprak. Bovendien waren de voetiaanse pijlen in 1641 niet op Descartes zelf gericht maar op zijn filosofie, en als iemand persoonlijk werd getroffen, spreken we over de onfortuinlijke Regius, een kwestie waar Descartes in de *Lettre Apologétique* weigert op in te gaan.

124 *Verantwoordingh*, ff. 6r^o en 21r^o; AT VIII B 208 en 234.

125 Op 1 september 1646 zond Regius Constantijn Huygens enkele zojuist gereed gekomen exemplaren. Const. Huygens, *Briefwisseling*, IV, pp. 346–7.

126 De opdracht van het boek is gedateerd op 25 mei, wat betekent dat *Tribunal iniquum* half juni van de persen rolde.

127 *Verantwoordingh*, f. 17v^o–18r^o [nadruk EJB]; AT VIII B 228.

128 *Disp. theol. sel.*, I, Praefatio, f. 18v^o; AT VIII B 229.

van wijzen was' suggereren dat in december 1646 of in de maand januari van het jaar daarop de procesvoering in feite was afgelopen maar dat de schepenbank zich weinig bereid toonde om tot een uitspraak te komen.

Als Voetius en Descartes beiden verwijzen naar hetzelfde moment in het proces, betekent dit dat de *Lettre Apologétique* in april of mei 1647 tot stand is gekomen. Dat de Utrechtse affaire Descartes in die maanden niet met rust liet, blijkt in elk geval uit zijn klacht tegenover prinses Elisabeth dat hij vanuit Utrecht nog steeds geen genoegdoening heeft gekregen, maar hij verzekert haar dat hij het als zijn plicht beschouwt volledig eerherstel te verkrijgen.¹²⁹

Een aanwijzing dat Voetius en Descartes inderdaad refereren naar hetzelfde moment in het proces tegen Schoock, vinden we in de *Lettre Apologétique* zelf. Volgens Descartes kwam Voetius' proces tegen Schoock tot stilstand omdat beide partijen dreigden compromitterend materiaal in openbaarheid te brengen.¹³⁰ Begin mei 1647 voegde Schoock echter de daad bij het woord en overhandigde de schepenbank enkele tientallen stukken, waaronder brieven van Gijsbert Voetius die tot dan toe nog niet of slechts gedeeltelijk door Schoock of Maresius gepubliceerd waren.¹³¹ Deze brieven vormden voor Schoock de sterkste bewijzen van zijn onschuld. Op het moment dat Descartes zijn apologie schreef, was hij van deze nieuwe ontwikkeling blijkbaar niet op de hoogte, anders zou hij niet nagelaten hebben ervan melding te maken omdat de inhoud van de brieven Voetius nadelig was. Dit feit duidt er opnieuw op dat het manuscript van de *Lettre Apologétique* eind mei 1647 gereed was.

Terwijl Descartes de *Lettre Apologétique* niet vóór februari 1648 naar Utrecht stuurde, heeft hij niet de moeite genomen het geschrift tot die tijd bij te werken. Hij maakt geen melding van zijn definitieve breuk met Regius, noch van de verschijning van Voetius' *Disputationes theologicæ selectæ*, hetgeen de directe aanleiding was om de *Lettre Apologétique* te versturen. Zelfs de aanduidingen 'sedert vier jaren' heeft hij niet aangepast. Dat Descartes dan ook zwijgt over de nieuwe inbreng van Schoock mag weinig verbazing wekken.¹³²

129 Descartes aan Elisabeth, 10 mei 1647, AT V 15–17.

130 *Verantwoordingh*, ff. 30r^o en 35v^o; AT VIII B 246 en 255.

131 Zie p. 31, noot 95.

132 Ook Voetius zwijgt over de nieuwe inbreng van Schoock in de inleiding van zijn *Disp. theol. sel.* Hij zal gemeend hebben er verstandig aan te doen met betrekking tot deze nieuwe bewijzen te doen alsof zijn neus bloedde. Voetius heeft uiteraard zien aankomen dat de bewuste brieven vroeg of laat te voorschijn zouden komen en met het oog daarop heeft hij zich tevoren ingedekt, onder andere via de geschriften van zijn oudste zoon (*Verantwoordingh*, 42v^o). Overigens maakten de nieuwe bewijzen klaarblijkelijk ook weinig indruk op de schepenbank; uiteindelijk werd Voetius in 1649

Schoocks poging het proces nieuw leven in te blazen zal het motief van Descartes zijn geweest te wachten met de verzending van de *Lettre Apologétique* totdat hij zou vernemen of deze actie vruchten had afgeworpen. Dit is de meest plausibele verklaring voor zijn uitstel omdat de gevonden interne dateringen er ondubbelzinnig op wijzen dat de *Lettre Apologétique* in het voorjaar van 1647 geschreven werd.

3. DE TEKSTGESCHIEDENIS VAN DE *LETTRE APOLOGÉTIQUE*

Hoewel Adam en Tannery abusievelijk veronderstellen dat de *Lettre Apologétique* oorspronkelijk in het Latijn was opgesteld, beschouwen zij de overgeleverde Latijnse versie niet als de belangrijkste tekst. Deze verscheen onder de titel *Querela Apologetica ad amplissimum magistratum Vltrajectinum* in 1656 in de 'Vrijstad' ofwel Amsterdam, ter drukkerij van 'Lancelot Voet-hater' en is daarmee de eerste uitgave van de *Lettre Apologétique*.¹³³ In het voorwoord zegt de tekstbezorger dat deze apologie, door 'onze Held' in het Frans geschreven, in het Latijn is vertaald door een vriend en terwijl Descartes naar Zweden vertrok, door Descartes in onze streken is achtergelaten opdat het gepubliceerd werd indien de Utrechtse Vroedschap niets van zich zou laten horen.¹³⁴ De Latijnse versie is dus niet van de hand van Descartes, maar betreft een vertaling door een vriend van een Frans origineel.

Na Descartes' overlijden in Stockholm is er een inventaris opgemaakt van de aanwezige geschriften van Descartes en daar treffen we de volgende twee indicaties aan:

L. – *Renati Descartes querela apologetica ad amplissimum Magistratum Vltrajectinum contra Voetium et Dematium.*

O. – *Un escrit contenant neuf cahiers en forme de Lettre à Messieurs ... contre le Sr Voetius.*¹³⁵

in het gelijk gesteld. Cf. Duker, III, 241–242. De tekst van de veroordeling is in dit werk als bijlage XXXIII opgenomen.

133 De volledige titel luidt: *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi, sive N.V. Renati Des-Cartes Querela Apologetica ad amplissimum magistratum Vltrajectinum, quâ technæ, calumniæ, mendacia, falsorum testimoniorum fabricæ, aliaque crimina Voetiorum et Dematii, plenè reteguntur, Vristadii apud Lancelotum Misopodem; AT VIII B 277–317.* Uit Nauta (*Samuel Maresius*, p. 269–270) is op te maken dat de tekst wellicht door Maresius is uitgegeven. Cf. C. Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 479–480.

134 AT VIII B ix, 280. Uiteindelijk zag de *Querela Apologetica* het licht als reactie op een boek van Paul Voet, *Theologia naturalis reformata* (Utrecht 1656).

135 AT VIII B vii.

De eerste titel komt overeen met de titel van de uitgave van 1656 en zal een kopie zijn geweest van de Latijnse vertaling. De Franse versie achter de tweede omschrijving werd in 1667 te Parijs uitgegeven door Claude Clerselier met als opschrift: *Lettre Apologétique de M. Descartes, aux magistrats de la ville d'Vtrech, contre Messieurs Voetius, pere et fils*.¹³⁶ Deze titel is niet afkomstig van Descartes zelf maar ontworpen door Clerselier, met een schuin oog op de Latijnse tekst. Clerselier, de eerste uitgever van de correspondentie van Descartes, kwam na Descartes' overlijden in het bezit van diens nagelaten manuscripten. Niet lang na zijn publikaties zijn de documenten helaas spoorloos verdwenen. Dit houdt in dat er geen autograaf van de Franse of Latijnse versie van de *Lettre Apologétique* meer voorhanden is.

Op basis van deze gegevens besluiten Adam en Tannery dat de Clerselier-versie beschouwd moet worden als de belangrijkste tekst van de *Lettre Apologétique*. Weliswaar is de Franse tekst in hun ogen niet het origineel dat in 1645 naar Utrecht werd verzonden, maar staat het dichterbij de originele tekst dan de Latijnse vertaling die niet door Descartes zelf is gemaakt. De Nederlandse vertaling laten zij volkomen buiten beschouwing daar Descartes, volgens hen, hiervoor geen verantwoordelijkheid durfde te nemen. Betekent dit dat de Clerselier-tekst overeen komt met de originele *Lettre Apologétique*?

Laat ons eerst vaststellen wat precies verstaan moet worden onder de originele tekst van de *Lettre Apologétique*. Dat is de Franse tekst die de Utrechtse Vroedschap op 14 maart 1648 onder ogen kreeg. Deze originele tekst is verloren gegaan. De vraag is nu hoe de overgebleven versies zich tot het origineel verhouden. Het vaststellen van de tekstgeschiedenis wordt bemoeilijkt door het feit dat de Franse en Latijnse versie significant van elkaar verschillen. In de beantwoording van de gestelde vraag speelt de Nederlandse tekst derhalve een beslissende rol. De status van de *Verantwoordingh* staat immers vast: het is een directe vertaling van de originele Franse tekst.

In het algemeen is het niet ongebruikelijk dat een vertaling op sommige punten iets uitvoeriger is dan de oorspronkelijke tekst (zie p. 51), maar de *Querela Apologetica* en de Clerselier-tekst verschillen meer van elkaar dan men op basis van de in die tijd gangbare vertalerspraktijken mag verwachten. Het cruciale verschil is een tekstblok van drie alinea's (ong. 650 woorden) dat niet in de Latijnse vertaling aanwezig is. De drie alinea's ontbreken ook in de *Verantwoordingh*, en *a fortiori* zullen ze eveneens ontbroken hebben in het Franse origineel. De vraag dringt zich op: hoe zijn ze

in het manuscript dat Clerselier in handen kreeg terecht gekomen?¹³⁷ Zijn de alinea's voor 1648 geschraapt of zijn ze nadien toegevoegd?

Op dit punt is het nuttig na te gaan wat de inhoud is van de bewuste alinea's. Het gaat om de uitwerking van een Bijbelse vergelijking, de ontferming van de kuise Susanna, die Descartes te berde brengt om de streken van Gisbertus Voetius en Carolus Dematius aan de kaak te stellen.¹³⁸

Twee aanzienlijke grijsaards, oudsten van het volk, trachten gezamenlijk de bevallige Susanna te onteren. Susanna verzet zich echter en het plan van de geilaards mislukt. Uit wraak verklaren zij dat Susanna overspelig is geweest en daarom volgens de wet gedood moet worden. Op het laatste moment grijpt de profeet Daniël in en toont op slimme wijze aan dat de oude mannen een valse getuigenis hadden afgelegd. Met hen loopt het vervolgens slecht af.¹³⁹

Het behoeft geen betoog wie Descartes in deze grievende vergelijking met de oude wellustelingen op het oog heeft. Maar in de drie alinea's is het juist dat wat Descartes nog eens haarfijn uitlegt, terwijl hij terloops verwijst naar weer andere Bijbelse passages.

Gezien de inhoud van de alinea's is de voor de hand liggende verklaring voor hun ontbreken in de Latijnse en Nederlandse teksten dat de Clerselier-versie de tekst is geweest die Descartes in het voorjaar van 1647 heeft geschreven. Toen hij hiervan later een kopie maakte om naar Utrecht te sturen en er een Nederlandse vertaling van te laten maken, heeft Descartes de drie alinea's geschraapt. Bij nader inzien realiseerde hij zich dat hij te ver was gegaan en dat de alinea's mogelijk een averechts effect op de vroedschap konden hebben. Nadat de kopie en de vertaling verzonden waren, heeft Descartes nog een Latijnse vertaling van de eerste versie laten bezorgen, met inachtneming van de aangebrachte omissie.

Er is echter een complicerende factor in het spel die deze verklaring lijkt uit te sluiten. De Nederlandse en Latijnse versies tellen ten opzichte van de Clerselier-tekst een tekstblok van ongeveer 50 woorden extra.¹⁴⁰ Bovendien komen de Latijnse en Nederlandse teksten in details op vele andere plaatsen overeen daar waar de Clerselier-tekst afwijkt. Zij moeten derhalve beide vertalingen zijn van een ander Franstalig manuscript dan het handschrift dat in Stockholm is aangetroffen.

137 De vraag naar de authenticiteit van de betreffende alinea's is niet aan de orde; het lijdt geen twijfel dat ze door Descartes zelf zijn geschreven.

138 *Lettre Apologétique*, AT VIIIIB 263–265; *Querela Apologetica*, AT VIIIIB 313; *Verantwoordingh*, f. 41v^o.

139 Daniël, 13 (apocrief).

140 *Verantwoordingh*, f. 44r^o, 'soo dat sij . . . bedrogen worden.'; AT VIIIIB 315.

Kan het handschrift waar Clerselier zich op baseerde dan een bewerking van na 1648 zijn geweest voor een Franstalige uitgave van de *Lettre Apologétique*? Dat is niet waarschijnlijk. Er was reeds een publicabele versie, namelijk de Latijnse vertaling. En waarom zou Descartes, toen hij op het punt stond om naar Zweden te vertrekken of daar reeds verkeerde, zich nogmaals over de *Lettre Apologétique* buigen en dan slechts op de hierboven genoemde plaatsen veranderingen aanbrengen?

Als het noch aannemelijk is dat Descartes aan de *Lettre Apologétique* heeft gewerkt na 1648, noch dat Descartes het eind 1647 of begin 1648 bewerkte toen hij de gelegenheid had recente ontwikkelingen in de *Lettre Apologétique* op te nemen, blijft de volgende mogelijkheid open. De Clerseliertekst is de kladversie, het concept geweest dat Descartes in het voorjaar van 1647 geschreven heeft. Vastbesloten de Utrechtse Vroedschap van zijn diepe ongenoegen op de hoogte te stellen, schreef hij deze versie in het net over met hier en daar een kleine verandering en met weglating van de beruchte alinea's.¹⁴¹ Horende van Schoocks poging het vonnis van de schepenbank te bespoedigen en wel in zijn voordeel, besloot Descartes de loop der dingen eerst af te wachten. Na een verblijf van enkele maanden in Frankrijk vernam hij bij zijn terugkeer in de Nederlanden in september 1647 echter dat er nog steeds geen oordeel geveld was. Om er voor te zorgen dat de vroedschap zijn klacht zeker zou verstaan, liet Descartes een Nederlandse vertaling van zijn definitieve versie maken. Van het Franstalig exemplaar dat hij naar Utrecht verstuurde, heeft Descartes een afschrift gemaakt, dat hij later in handen gaf van de vriend die er een Latijnse vertaling van bezorgde. Van die vertaling werd weer een kopie gemaakt, die Descartes samen met het Franstalig manuscript waarnaar het gemaakt was in Holland achterliet toen hij naar Zweden vertrok, terwijl hij zelf een Latijnse versie en de kladtekst (de latere Clerselier-tekst) mee naar Stockholm nam. Het feit dat in de Stockholm-inventaris het Franse manuscript geen eigen titel draagt maar omschreven wordt, ondersteunt de hypothese dat dit Franse manuscript een kladversie is geweest.

De tekstgeschiedenis zal nimmer geheel opgelost worden, tenzij er onverwacht nieuw materiaal zou opduiken. Tot die tijd kan de originele Franse tekst enkel gereconstrueerd worden uit een nauwgezette vergelijking van de Franse, Latijnse en Nederlandstalige teksten, iets wat door Adam en Tannery verzuimd is.

141 Descartes heeft de *Lettre Apologétique* ter inzage gegeven aan Pollot en wellicht dat Pollot, die geheel op de hoogte was van de Utrechtse affaire, Descartes heeft aangeraden de drie alinea's te schrappen (Descartes aan Pollot, 7 februari 1648, AT V 123).

4. HET MANUSCRIPT VAN DE VERANTWOORDINGH

4.1 Beschrijving van het manuscript

Het manuscript van de *Verantwoordingh* is geschreven door één niet geïdentificeerde hand en bevat tevens aanvullingen en correcties van de hand van Descartes. De ingrepen van Descartes zijn te herkennen aan zijn gebruik van de Latijnse cursief, terwijl de andere hand juist gesteld is in de Oudhollandse gothische cursief. Het handschrift telt 47 folia plus een titelblad (1r°). Het boekblok wordt gevormd door elf katernen, waarvan het eerste katern de folia 2r°–9v° beslaat en het laatste katern de folia 46r°–47v°; de overige katernen bevatten ieder vier folia. De folia 1v° en 47v° zijn onbeschreven. Quarto-formaat, circa 200x160 mm. De afmetingen van de bladspiegel zijn 110x170 mm, met gemiddeld 28 regels per bladzijde. Het papier, zonder watermerk, is niet gefolieerd of gepagineerd. Het manuscript heeft aanzienlijke waterschade opgelopen, maar bevindt zich desondanks in een redelijke staat en is duidelijk leesbaar. De katernen zijn ingenaaid en vertonen sporen van een oudere bindwijze. De linnen boekband (205x160x13 mm) bevat dekbladen. Op de voorplat zijn twee oude catalogusnummers te lezen, 336 (linksonder) en 518 (linksboven). Tijdens restauratie in de tweede helft van de negentiende eeuw is het boekblok opnieuw ingenaaid en voorzien van het huidige titelblad en boekband. Afbeeldingen van de ondertekening van Descartes (f. 47r°) en van folium 21v° kunnen gevonden worden op de pagina's 101 en 102 van deze uitgave.

Het manuscript is na 1874 door de vroegere gemeentearchivaris S. Muller vanuit het archief overgeplaatst naar de bibliotheek van het gemeentearchief te Utrecht en onder nummer 336 opgenomen in de gedrukte bibliotheekcatalogus van 1881.¹⁴² Na de publikatie van een supplement op deze catalogus in 1906 kreeg de *Verantwoordingh* het nieuwe nummer 518.¹⁴³ Het manuscript bevindt zich thans in de bibliotheek onder catalogusnummer VI G 19.

A.C. Duker gaf in 1861 als eerste de volledige titel van het manuscript weer: *Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d'achtbare overigheit van Utrecht, in de welcke de lasteringen en valsche beschuldigingen van eenigen sijner tegenstrevers tegens hem klaerlyck ontdeckt worden*.¹⁴⁴ Helaas is het onmogelijk gebleken vast te stellen of het manuscript vóór of na 1861 geres-taureerd werd. Om twee redenen valt dat te betreuren. Ten eerste omdat

142 Mr. S. Muller Fz., *Catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, p. 45.

143 Mr. S. Muller Fz., *Supplement op den catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, 1906. Nieuwe nummering in rode inkt aangebracht op het exemplaar van het gemeentearchief te Utrecht (archieffnr. 353, toegang 111).

144 A.C. Duker, *School-gezag en eigen-onderzoek*, p. 169.

het niet duidelijk is of de huidige titel, die op een enkele letter na overeenkomt met het door Duker gegevene, teruggaat op een titel die door Descartes zelf is aangebracht of goedgekeurd dan wel later is toegevoegd. Ten tweede omdat zekerheid hierover het volgende curieuze gegeven had kunnen verklaren. In 1661 vertaalde Jan Hendrik Glazemaker (1619/20–1682) de *Querela Apologetica* in het Nederlands en hij gaf het werk exact dezelfde titel als het manuscript in het gemeentearchief van Utrecht.¹⁴⁵ Onmogelijk kan Glazemaker zijn titel hebben afgeleid uit de Latijnse titel, zodat er een verband moet bestaan tussen de titels van Glazemaker en van het manuscript. Maar welk verband?

De beide titels komen niet letterlijk overeen; ze zijn anders gespeld en voorts bevat de titel van het manuscript een taalfout, namelijk *beschuldin-gen* in plaats van *beschuldigingen*. De meest aannemelijke verklaring voor deze verschillen is dat Glazemaker zijn titel gebaseerd heeft op de titel van het handschrift, terwijl hij de spelling aan zijn eigen eisen aanpaste en de taalfout verbeterde. In het andere geval zou er sprake zijn van een gewiekste negentiende-eeuwse mystificatie. De katernen vertonen echter sporen van een oudere bindwijze, hetgeen erop kan wijzen dat het manuscript voor de restauratie voorzien was van een omslag die tijdens de restauratie is verwijderd, waarbij de op de omslag aangetroffen titel is overgenomen. Het opschrift van het Utrechtse manuscript lijkt derhalve authentiek te zijn.

4.2 De genese van het manuscript

Het manuscript van de *Verantwoordingh* bevat talrijke doorhalingen, correcties en toevoegingen van zowel de onbekende vertaler en/of kopiist als van Descartes zelf; het is niet een in het net overgeschreven kopie van een afgeronde vertaling. Een gelukkig gegeven omdat dit ons de kans biedt om na te gaan hoe een vertaling van een werk van Descartes onder zijn eigen ogen tot stand is gekomen. De ingrepen in het manuscript kunnen ons iets vertellen over het vertaalproces, hoe de tekst van de *Verantwoordingh* ontstaan is. De vele persoonlijke aantekeningen van Descartes, die dit handschrift tot een uniek document maken, zijn tevens van belang voor het vaststellen van de ‘status’ van het manuscript: kan de *Verantwoordingh* beschouwd worden als een echte Descartes-tekst of niet? Op deze vraag zal in de volgende paragraaf worden ingegaan, hier ondernemen we een poging de genese van het manuscript te beschrijven.

¹⁴⁵ *Verantwoording aan D’Achtbare Overigheid van Utrecht. In de welke de lasteringen, en valsche beschuldigingen van enigen zijner tegenstrevers tegen hem klereljk ontdekt worden*, Amsterdam: Tymon Houthaak, 1661. De naam van de vertaler wordt niet vermeld; voor de identificatie van Glazemaker, zie C. Thijssen-Schoute, ‘J.H. Glazemaker: de zeventiende eeuwse aartsvertaler’, p. 245.

Een eerste belangrijke aanwijzing zijn de zogenaamde *custodes*. Aan het eind van elk katern staan een of meerdere losse woorden die corresponderen met de eerste woorden van de volgende katern:¹⁴⁶

aendoen	[9v ^o]
maer	[13v ^o]
van	[17v ^o]
oock	[21v ^o]
niet	[25v ^o]
heeft den welcken	[29v ^o]
te	[33v ^o]
wel	[37v ^o]
versiert	[41v ^o]
van het	[45v ^o]

Deze *custodes* zijn allen van de hand van Descartes (zie bijvoorbeeld de *custos* op f. 21v^o op p. 102), hetgeen betekent dat Descartes de katernen op volgorde heeft gelegd. Dat is opmerkelijk te noemen, men zou verwachten dat de kopiist wanneer hij een katern had volgeschreven en aan de volgende begon, zelf een *custode* zou hebben aangebracht. Dat is echter niet gebeurd. De enige verklaring hiervoor is dat het manuscript niet als geheel aan Descartes is gepresenteerd, maar telkens wanneer een of twee katernen door de kopiist voltooid en nagekeken waren, direct Descartes ter hand gesteld. We kunnen hieruit opmaken dat Descartes de katernen heeft vergaard en daarmee een actieve rol als revisor speelde bij de totstandkoming van de *Verantwoordingh*.

We spraken hierboven van een vertaler en/of kopiist omdat het niet zondermeer duidelijk is of de vertaler van de Franse versie en de auteur van het voornaamste handschrift van de *Verantwoordingh* één en dezelfde persoon zijn. Aan het einde van deze paragraaf, als we verschillende ingrepen bekeken hebben, komen we op deze kwestie terug. Voorlopig schrijven we ‘kopiist’ met het oog op de auteur van het voornaamste handschrift en ‘vertaler/kopiist’ wanneer we spreken over de *Verantwoordingh* als vertaling.

Een aantal correcties in het manuscript duiden er op dat de *Verantwoordingh* een afschrift is van een eerder gemaakte proefvertaling. Een kenmerkende fout die ontstaat wanneer een tekst wordt overgeschreven, is de zogenaamde continueringsfout. Doordat de kopiist telkens met zijn ogen

¹⁴⁶ In de *Verantwoordingh* komen drie ‘pseudo-custodes’ voor in het handschrift van de kopiist op de folia 19r^o, 22r^o en 28v^o. Het is duidelijk dat het geen echte *custodes* zijn daar ze noch aan het einde van een katern noch onder de tekst zijn geplaatst. Bovendien staan twee van de drie volkomen zinloos op het recto van een blad. De kopiist is waarschijnlijk vergeten waar hij precies gebleven was (continueringsfout) of bemerkte te laat dat de pagina te weinig ruimte liet voor het hele woord. Misschien zijn ze niet verwijderd omdat de leesbaarheid er niet door wordt aangetast.

tussen kopij en kopie heen en weer beweegt, kan het voorkomen dat hij zich vergist in de plaats waar hij gebleven was, vooral wanneer in de tekst dezelfde woorden dicht bij elkaar staan. Dit heeft tot gevolg dat de kopiïst ofwel een gedeelte overslaat of juist te ver terugkijkt en een zinsdeel nogmaals overschrijft. In het laatste geval spreekt men van *dittografie*. Indien de kopiïst deze fouten niet opmerkt bij het nakijken van zijn werk, kunnen er lacunes ontstaan in de overlevering van een tekst. In de *Verantwoordingh* treffen we beide vormen van continueringsfouten aan.

In principe kunnen continueringsfouten ook gemaakt worden in een directe vertaling, dat wil zeggen, wanneer het manuscript van de *Verantwoordingh* geen afschrift zou zijn van een proefvertaling maar zelf de eerste vertaling is. Een vertaler kan zich immers op dezelfde manier vergissen als een kopiïst. De onderstaande voorbeelden tonen echter aan dat deze fouten begaan werden bij het overschrijven van een reeds in het Nederlands vertaalde tekst.

Voorbeelden van de eerste vorm van continueringsfouten zijn:

1. ‘met de eenvoudigste ⟨met vrij ≠ die waerheden⟩ te verwittigen welcke ick van hem wiste. Ende dat met vrij | grooter recht’ [8v^o–9r^o]¹⁴⁷

De kopiïst sprong van ‘eenvoudigste’ direct naar ‘met vrij’, maar hij heeft zijn vergissing snel opgemerkt en verbeterd.

2. ‘sulcx het geen wonder ⟨+was datter mij kennisse van gedaen⟩ was. Maer dat men sedert’ [12v^o]

Een typisch voorbeeld van een *saut du même au même*: de kopiïst vervolgde de tekst na het tweede ‘was’ in plaats van na het eerste ‘was’. Hij heeft de vergissing bij het nakijken van de tekst bemerkt en het weggelaten zinsdeel alsnog toegevoegd.

3. ‘de acten weigeren ⟨tot sijne⟩ die daer toe dienen, welcke Schoock tot sijne) veronschuldiginge in handden gegeven hadde.’ [16v^o]

De kopiïst sprong van ‘weigeren’ direct naar ‘tot sijne’. Hij heeft de vergissing bij het nakijken van de tekst bemerkt en het weggelaten zinsdeel alsnog toegevoegd.

4. ‘met de overeenstemminge der oude Philosophen, ⟨–soo⟩ der oude leera- ren, der nieuwe Theologanten en Philosophen, soo gereformeerde als luthersche ende pausgesinde’ [34r^o]

De kopiïst heeft zich verkeken op het woord ‘Philosophen’ dat twee maal voorkomt. De vergissing is direct opgemerkt en verbeterd.

147 Voor de verklaring van de diacritische tekens, zie Paragraaf 6.1.

Gevalen van dittografie zijn minder frequent in de *Verantwoordingh* en meestal gaat het slechts om een enkel woord dat herhaald is. Een voorbeeld kan gevonden worden op folium 15-recto:

‘vermaeck ⟨-vermaeck⟩ Voetius’

De kopiist heeft tweemaal het woord ‘vermaeck’ achter elkaar geschreven. Misschien dat twee opeenvolgende woorden die beide met een ‘v’ beginnen hem zand in de ogen hebben gestrooid. De vergissing is door een corrector opgemerkt en ongedaan gemaakt.

Deze voorbeelden tonen overtuigend aan dat het manuscript van de *Verantwoordingh* een afschrift is van een eerder vervaardigde proefvertaling. Een belangrijke vaststelling daar we hieronder een groot aantal ingrepen onder de loep nemen die het tegendeel suggereren. Het blijkt dat, ofschoon de *Verantwoordingh* een afschrift is, het vertaalproces gedurende het kopiëren nog niet was afgerond.

Naast de gebruikelijke correcties zoals het herstellen van continueringsfouten en spelfouten telt het manuscript een aantal ingrepen die bewijzen dat zowel tijdens het afschrijven als tijdens de beide correctieronden (van de kopiist en Descartes) aan de vertaling is gesleuteld. Deze ingrepen, die hieronder staan afgedrukt, betreffen de invulling van open plaatsen en de bewerking van open varianten. Om deze laatste ingrepen in een breder kader te stellen, zijn alle woorden of zinsdelen uit het manuscript opgenomen waaraan de vertaler/kopiist direct een synoniem heeft toegevoegd. Ingrepen van Descartes die reeds bekend waren van de editie van Adam en Tannery worden met (AT) aangeduid.¹⁴⁸

(1)	bijten nadacht van ⟨+vleijeri⟩ de wijl	[3r ^o]
(2)	verbintnisse of ⟨+liegen⟩	[4r ^o]
(3)	daerom ⟨+verstoorden⟩ sij hem seer	[7v ^o]
(4)	in ⟨+wickelen⟩ al hoe wel	[9r ^o]
(5)	eenige ⟨+jurisdictie⟩ gebruijckte	[11r ^o]
(6)	genaemt ⟨+Aengevangen⟩ Proceduren	[14r ^o]
(7)	in strengheijt van r⟨+egulen⟩ <i>De</i>	(AT) [14v ^o]
(8)	⟨+pro⟩ of contra Descartes <i>De</i>	[17r ^o]
(9)	<i>als de forme</i> , ⟨+methode⟩ <i>ende stijl De</i>	(AT: Methodum) [31r ^o]
(10)	<i>eene</i> ⟨+ysere⟩ <i>lijtsaemheijt De</i>	[31v ^o]
(11)	die in het ⟨+Bonæ fidei sacrum is⟩ <i>De</i>	[39v ^o]

Er is één open plaats die niet is ingevuld:

(12)	die iverich {Φ} is	[16r ^o]
------	----------------------------	---------------------

Op twaalf plaatsen in het manuscript heeft de kopiïst enige ruimte in de tekst opengelaten, met de bedoeling er later het woord in te vullen waarover de kopiïst tijdens het afschrijven onzeker was. Op één na zijn alle open plaatsen achteraf ingevuld, zowel door de onbekende kopiïst (tot f. 14r^o) als Descartes zelf (vanaf f. 14v^o). Nummer (2) is behalve een invulling van een open plaats ook een variant en wordt zodoende hieronder besproken. Mogelijk werden de precieze boektitels van (6) en (11) niet in de proefvertaling of het origineel vermeld, zodat de kopiïst op die plaatsen enige ruimte overliet. Met *methode* wist de vertaler misschien niet of hij met de boektitel van Schoock (*Admiranda methodus*) of met het zelfstandig naamwoord van doen had. Van de overige open plaatsen is het onduidelijk wat hun achterliggende oorzaak kan zijn geweest.

(1)	godloos mensche ⟨+oft⟩ <i>atheist</i>	[4r ^o]
(2)	verbintnisse of ⟨+ <i>liegen</i> ⟩	[4r ^o]
(3)	hervroonden schijnheilig ⟨+of⟩ <i>gerefermeerden sant</i>	[4v ^o –5r ^o]
(4)	Religie ⟨–godsdiest⟩	[5r ^o]
(5)	soo eng van gewisse ⟨–soo schurpeleus⟩	[5r ^o]
(6)	machtich ⟨–capabel⟩	[5r ^o]
(7)	of godloose menschen, <i>atheisten of beesten</i>	[6r ^o –v ^o]
(8)	listich gewoel ⟨+ofte⟩ machinatien	[6v ^o]
(9)	verdoemelijcste ⟨–crimineelste⟩	[7r ^o]
(10)	⟨–Aetheisterij⟩ <i>Vande godloosheijt</i>	[7r ^o]
(11)	meenē te hebben ⟨–pretenderen⟩	[7v ^o]
(12)	⟨–absurd⟩ [. . .] ongerijmt	[8v ^o]
(13)	lanschappen ⟨–Provincien⟩	[8v ^o]
(14)	gerechte ⟨–justitie⟩	[9v ^o]
(15)	te blameeren ⟨–qualick ofte neemen⟩	[11v ^o]
(16)	facteurs, bespieders ofte verklickers	[11v ^o]
(17)	gemoederen ⟨–imborsten⟩	[12r ^o]
(18)	verklickers, bespieders, facteurs	[13v ^o]
(19)	verklickers ⟨+of⟩ bespieders	[13v ^o –14r ^o]
(20)	(In dit boeckjen is de brief op welcken hij syne verwijtinge bond dat ick met de Jesuiten kennisse houde ende het selve is soo men secht van U gecondemneert door sijn aenhouden). Het welck den brief is daer hy sijne verwijtinge op bond dat ick met de Jesuiten kennisse houde en welckers condemnatie hij van U verkregen heeft na dat men secht.	
(21)	kondschap ⟨–intellegentie⟩	[15r ^o]
(22)	afschrift ⟨–copie⟩	[15v ^o]
(23)	⟨–schandelicke⟨r ≠ s⟩ eer rovendē boecken⟩ [. . .] fameuse libellen	[17r ^o]
(24)	⟨–crimen⟩ misdæet ⟨–au regard⟩ ten aensien	[19r ^o]
(25)	⟨–supponerdt⟩ voor gewis stelt	[19v ^o]
(26)	corrompeeren ⟨–misleijden om keeren⟩	[20v ^o]
(27)	aensienlich man ⟨–personagie⟩	[21r ^o]
(28)	al is hij [van] Voetius geheimraedt ⟨–al is hij van Voetius	[21r ^o]

	secreten raedt)	[21r ^o]
(29)	lammen rijmer ⟨-slecht poeet⟩	[21v ^o]
(30)	het verschil ⟨-(+de questie)⟩	[22v ^o]
(31)	<i>vierschaer</i> ⟨-rechtbanck⟩	[25r ^o]
(32)	rechters ⟨-magistaten⟩	[26r ^o]
(33)	Philosophie ⟨-natuierlicke dingen⟩	[27r ^o]
(34)	rechts geleerde advokaet procureur ofte pleijt besorger	[28r ^o]
(35)	met recht ⟨-capabel⟩	[29r ^o]
(36)	acten ⟨-schriften⟩	[30v ^o]
(37)	gemeene plaetsen der scheldwoorden ofte bij een geraepte lasteringen	[34v ^o]
(38)	doortrageden ende listen	[41v ^o]
(39)	leeven ende maniere van doen	[41v ^o]

De dubbele weergave van één woord uit de oorspronkelijke taal in de doeltaal (doubletten) is een normale vertalerspraktijk.¹⁴⁹ Wanneer echter bij het corrigeren één van de twee woorden is doorgehaald, betekent dat dat het niet de bedoeling van de vertaler is geweest beide woorden te handhaven, maar dat hij vooralsnog aarzelde een bepaald woord de voorkeur te geven. In de *Verantwoordingh* zien we dan synoniemenparen, waarbij het ene woord een Frans leenwoord is en de ander de Nederlandse equivalent. Bij correctie bestond de neiging om het Franse leenwoord door te halen maar er is geen sprake van streng taalpurisme; elders in de tekst kunnen zowel het Franse leenwoord als het Nederlandse synoniem voorkomen. Bijvoorbeeld in het geval van *lantschappen* en *provincien*: in de bovenstaande variant (13) is gekozen voor *lantschappen* (sic), en hoewel dit woord in de tekst de voorkeur geniet, wordt *provincien* ook een paar keer aangetroffen.¹⁵⁰

In vergelijking met het aantal open varianten zijn er weinig echte doubletten, alleen de nummers (37), (38) en (39). Variant (2) is een randgeval; de kopiïst moet tevoren besloten hebben een synoniem voor *verbintnisse* te geven omdat *liegen* pas later op de open gelaten plaats is ingevuld. Opmerkelijk genoeg geeft *verbintnisse* alleen ook de beoogde betekenis van complot of bondgenootschap. Desondanks is *liegen* toegevoegd en nota bene onderstreept, terwijl het geen correct zeventiende-eeuws Nederlands woord is.¹⁵¹ Er moet een dringende reden zijn geweest om de aandacht van de lezer juist op dit woord te vestigen. Misschien kon het woord terug worden gevonden in een van de brieven van Voetius aan Mersenne, die Descartes de vroedschap in 1645 heeft doorgespeeld.

149 F. Renier, *Interpretatio: Language and translation from Cicero to Tytler*, p. 110, 222 en 251.

150 Lantschap(pen): ff. 4r^o, 11r^o, 11v^o, 12r^o, 12v^o, 13r^o, 16r^o, en 44v^o.

Provincien: ff. 26r^o (twee maal) en 26v^o.

151 *Liegen* correspondeert met *ligue* in de Clerselier-tekst.

Voor de open varianten (3), (8) en (19) geldt het omgekeerde. Ze zijn door de vertaler niet als doubletten bedoeld, maar toen het puntje bij het paaltje kwam, heeft de corrector niet willen kiezen tussen de twee synoniemen en daarom *of* ertussen geschreven.

De variant *atheisme* of *godloosheid* komt niet één maar drie maal voor: (1), (7) en (10); en in twee van de drie gevallen is besloten de variant te behouden in plaats van, zoals bij de meeste andere varianten, een keuze te maken. Op f. 7r° (10) is er uiteindelijk voor gekozen om *godloosheit* aan te houden.¹⁵² Op de andere plaatsen heeft men geen woord doorgehaald, maar is *atheist* onderstreept, zodat er weldegelijk sprake is van een voorkeur. In beide gevallen gaat het om beschuldigingen van Voetius c.s. in de richting van Descartes. Ongetwijfeld heeft men de precieze term willen behouden waarmee Descartes werd aangevallen.¹⁵³

De nummers (12) en (23) zijn twee opmerkelijke gevallen van dittografie, waarbij de kopiïst een woord overnam uit de proefvertaling en, zodra hij bemerkte dat een of meerdere regels waren overgeslagen, het weer heeft doorgehaald. Op de plaats waar het woord weldegelijk behoorde te staan is vervolgens niet hetzelfde woord maar een synoniem gegeven: *ongerijmt* voor *absurd* en *fameuse libellen* voor *schandelickes eer rovenden boecken*. Wellicht was de kopiïst, nu het woord eenmaal zijn aandacht had getrokken, niet tevreden met de woordkeus in de kopij. De voorkeur voor *fameuse libellen* boven *schandelickes eer rovenden boecken* lijkt evenwel niet willekeurig te zijn. *Fameus libel* is een zeventiende-eeuwse juridische term voor een geschrift waarin iemand belasterd wordt zonder dat de schrijver ervan met harde bewijzen komt. De Utrechtse Vroedschap oordeelde in 1643 dat Descartes' *Brief aan Dinet* en *Brief aan Voetius* 'fameuse libellen' waren, op grond waarvan een rechtszaak tegen Descartes kon worden aangespannen. Het is derhalve niet verbazingwekkend dat deze term is aangehouden.

Ten slotte een variant van een hele zin (20). Het is duidelijk dat dit geen gewoon geval van dittografie is. Bij het louter kopiëren van een tekst is

152 *Atheisterij* komt verder in de tekst nog twee maal voor zonder variant: ff. 35r° en 45r°. *Godloosheijt* op ff. 4r° en 35r°, *godloose mensche(n)* op ff. 35r° en 45r°. Op f. 35r° vinden we na *godloose menschen* de toevoeging *die niet en gelooven datter een godt is*, die noch in de Clerselier, noch in de Latijnse tekst voorkomt. Het is goed mogelijk dat op deze plaats in de proefvertaling een variant stond met de nadere duiding daar het woord *atheist* pas sinds het begin van de 17^e eeuw in Nederlandse teksten voorkomt.

153 Aan de disputatie van 18 december 1641 voegde Gijsbert Voetius o.m. de these toe dat de cartesiaanse filosofie de studenten zou verlagen tot 'beesten of atheïsten'. De tekst werd herdrukt in de *Narratio historica*, uitgegeven op last van de Utrechtse senaat (*Querelle*, p. 109, 122). Descartes was bijzonder gepikeerd over deze uitdrukking (Descartes aan Regius, januari 1642, AT III 505).

het onmogelijk dat dezelfde zin in een andere bewoording herhaald wordt. Wat kan er dan gebeurd zijn? We hebben reeds vastgesteld dat het manuscript een afschrift van een eerdere vertaling is en op f. 15r^o komen twee ‘echte’ gevallen voor van dittografie, zodat ook de desbetreffende folium moet zijn overgeschreven en niet ter plekke vertaald.¹⁵⁴ De meest voor de hand liggende verklaring is dan dat de zinshering al in de kopij voorkwam en dat de kopiist domweg heeft overgeschreven wat hij daar aantrof. Ofschoon beide varianten in de tekst zijn blijven staan, is het moeilijk in te zien dat het handhaven van beide varianten iets extra’s aan de tekst zou toevoegen.¹⁵⁵ Als de kopiist zelf op deze plaats een alternatieve vertaling had gegeven, zou hij niet zo gemakkelijk vergeten hebben een van de twee varianten door te halen; waarschijnlijk hebben zowel de corrector als Descartes de zinshering over het hoofd gezien.

Variant (20) geeft ons aanleiding om te veronderstellen dat alle varianten in het handschrift van de *Verantwoordingh* door de kopiist uit de proefvertaling zijn overgenomen. Het is onwaarschijnlijk dat de kopiist tegelijkertijd zowel de proefvertaling overschreef als het origineel in het oog hield. Het is een andere vraag of hij alle varianten die in het manuscript voorkomen ook daadwerkelijk heeft willen overnemen of dat sommige onnadenkend zijn overgeschreven. In het geval van de laatst genoemde variant heeft de kopiist niet beseft dat hij twee maal min of meer dezelfde zin overschreef. Daarnaast zijn er de twee gevallen van ‘synoniemen-dittografie’. Ongetwijfeld bevatte de proefvertaling een groter aantal varianten die de kopiist stilzwijgend heeft opgelost. Van de andere kant zijn er opzettelijk overgenomen varianten, zoals ‘atheïsme’ en ‘godloosheijt’ en de invullingen van open plaatsen. Zij duiden aan dat de kopiist hierover pas later heeft willen beslissen.

Intussen zijn we aan enkele zeer eigenaardige aspecten van het handschrift voorbijgegaan. Er bestaan opmerkelijke verschillen tussen de katernen onderling. Zo zijn de eerste twee invullingen van opengelaten plaatsen verricht door de kopiist, maar vanaf f. 14v^o heeft Descartes het overgenomen. De eerste correctie van Descartes is op het recto van datzelfde blad te vinden. Ofwel heeft hij de eerste twee katernen niet nagekeken ofwel waren deze naar zijn mening in orde. Descartes heeft de katernen zeker onder ogen gehad daar op beide katernen een custode van zijn hand prijkt.

Verder is het opvallend dat in de katernen 7 tot en met 11 naast drie

154 Te weten, ‘vermaeck (–vermaeck) Voetius’ en ‘w(e ≠ il) wel’ (f. 15r^o).

155 In de Clerselier-tekst luidt de passage als volgt: ‘[...] qui contient la Lettre sur laquelle il s’est fondé pour m’objecter l’amitié des Jésuites, et dont il a obtenu de vous la condamnation, à ce qu’on dit;’ (AT VIII B 222).

geïntendeerde doubletten slechts één variant voorkomt. Bovendien zijn in diezelfde katernen significant minder ingrepen gepleegd. Ruim één derde van het manuscript oogt dus netter dan de rest.

De verschillen tussen de katernen verdelen het manuscript als het ware in drie onderdelen. In de eerste twee katernen zijn de open plaatsen ingevuld door de kopiist en ontbreken correcties van Descartes. Op de eerste bladzijde van het derde katern treffen we een laatste invulling van de kopiist aan, maar vanaf die plek zijn de invullingen allen van de hand van Descartes. Op de eerste bladzijde van het derde katern vinden we ook de allereerste correctie van Descartes. Het derde onderdeel van het manuscript zijn de katernen 7 tot en met 11. In deze katernen bevindt zich slechts één variant en zijn er beduidend minder correcties of toevoegingen dan in de voorgaande katernen. Deze verschillen lijken een speciale betekenis te krijgen als we in herinnering roepen dat de katernen Descartes afzonderlijk ter hand zijn gesteld. Het is de editeur van de *Verantwoordingh* evenwel niet gelukt een bevredigende verklaring voor de onderlinge verschillen tussen de katernen te vinden.

Het struikelblok voor een mogelijke interpretatie voor de verschillen tussen het tweede en derde onderdeel is het feit dat het zondermeer de bedoeling is geweest dat het huidige manuscript de Utrechtse Vroedschap onder ogen zou komen. Ik zal dit hier nader verklaren.

Ofschoon het laatste gedeelte van het manuscript netter oogt dan de rest, wil dit niet zeggen dat het eerste gedeelte een kladversie of een voorlopige bewerking van de proefvertaling betreft. Alle folia van het manuscript hebben exact dezelfde bladspiegel en min of meer hetzelfde aantal regels per bladzijde. Het handschrift zelf is nooit slordig, maar overal juist zeer duidelijk leesbaar. Een kladversie of een voorlopige bewerking heeft deze eigenschappen uiteraard niet, zodat de kopiist van het begin af aan geweten moet hebben dat zijn afschrift naar Utrecht verzonden zou worden.

Een afdoende verklaring voor het ontbreken van correcties van Descartes in de twee eerste katernen zou dan kunnen zijn dat Descartes de bewuste katernen als een *specimen* van de vertaler ontving en ze na correctie heeft terug gegeven om ze in het net over te laten schrijven, en de rest van de proefvertaling op dezelfde manier te bewerken. Deze mogelijkheid lijkt echter uitgesloten omdat in dat geval er voor de kopiist geen reden kan hebben bestaan sommige tekstplaatsen achteraf in te vullen. Noch kan men dan de vele open varianten verklaren in de eerste twee of de katernen die daarop volgen verklaren.

Het vertaalproces in het manuscript van de *Verantwoordingh van Renatus Descartes* blijft aldus op enige fundamentele punten onverklaard. Niettemin kunnen we in grote lijnen een beeld schetsen van het vertaalproces

dat uiteindelijk resulteerde in de *Verantwoordingh* zoals de Utrechtse Vroedschap het onder ogen kreeg. René Descartes is de schrijver van de oorspronkelijke, Franse, tekst. Een vertaler is hiermee aan de slag gegaan en heeft een Nederlandse proefvertaling verzorgd. De proefvertaling is enigszins bewerkend overgeschreven en vormt de tekst van de overgeleverde *Verantwoordingh*. Een corrector heeft het resultaat nagekeken en heeft uit de meeste varianten een keuze gemaakt. Het manuscript is vervolgens per katern aan een revisor gegeven en nogmaals gecorrigeerd en aangevuld. We weten dat Descartes de schrijver en de revisor is en dat ook de kopiïst en de corrector dezelfde persoon zijn omdat het manuscript slechts twee verschillende handen telt. Maar is de kopiïst ook de vertaler? Het feit dat de kopiïst de proefvertaling niet louter en alleen heeft overgeschreven maar daarnaast eigenhandig in de vertaling heeft ingegrepen, wijst ieder geval voorlopig in die richting.¹⁵⁶

5. DE VERANTWOORDINGH ALS DESCARTES-TEKST

5.1 Descartes' kennis van de Nederlandse taal

Over Descartes' kennis van de Nederlandse taal is weinig bekend. Het onderwerp is tot op heden nauwelijks bestudeerd en de spaarzame opmerkingen over Descartes en de taal van zijn 'tweede vaderland' die men in de Descartes-literatuur aantreft, spreken elkaar tegen. Sommigen gaan ervan uit dat de Fransman vanwege zijn langdurig verblijf in de Nederlanden de taal wel gekend zal hebben.¹⁵⁷ Deze veronderstelling lijkt aannemelijk wanneer men bedenkt dat Descartes inderdaad 22 jaar van zijn leven in de Republiek doorbracht, te weten van januari 1618 tot april 1619 en vanaf de herfst van 1628 tot aan zijn vertrek naar Zweden in september 1649. Van de andere kant kan niet beweerd worden dat Descartes hier een uitbundig sociaal leven leidde waarvoor kennis van het Nederlands noodzakelijk was en met de weinige Nederlandse vrienden die Descartes bezat, converseerde of schreef hij in het Frans of Latijn.¹⁵⁸ Bovendien heeft Descartes meer dan eens verklaard niet bij machte te zijn het Nederlands te kunnen lezen of schrijven.

¹⁵⁶ Het handschrift van de kopiïst is vergeleken met het handschrift van Anthonie Studler van Surck, die in 1640 een tekst van Descartes in het Nederlands vertaalde (zie Paragraaf 5.1) en in de winter van 1647–48 in Bergen verbleef, niet ver van Egmond op den Hoef. De handschriften komen niet overeen.

¹⁵⁷ G. Cohen, *Écrivains français*, p. 590; H. Bosmans, 'A propos de la correspondance de Descartes avec Constantin Huygens', p. 114.

¹⁵⁸ Cf. J. Israel, *The Dutch Republic*, p. 585.

Er is slechts één bescheiden studie op dit onderwerp verricht en wel door de Eerwaarde Georges Monchamp in zijn in 1889 verschenen *Le Flamand et Descartes*.¹⁵⁹ Het is met name een *aardige* studie; wetenschappelijke diepgang gaat hand in hand met gedurfde speculaties en regelrechte zotheden, waarvan we een aantal hieronder zullen tegenkomen.

Volgens Monchamp was de ontmoeting tussen Descartes en Isaac Beeckman (1588–1637) Descartes' eerste les in de Nederlandse taal.¹⁶⁰ Het verhaal van zijn kennismaking met Beeckman is beroemd maar berust niet op feiten en is zeer waarschijnlijk afkomstig uit de pen van Baillet.¹⁶¹ Monchamp maakt er niettemin een punt van en wij zullen hem hierin volgen zolang als nodig is. In januari 1618 kwam de eenentwintigjarige Descartes naar de Nederlanden om zich in Breda bij de Staatse troepen te voegen. Op 10 november van dat jaar n.s. merkt Descartes in de straten van Breda een samenscholing rond een opgehangen plakkaat op en nieuwsgierig mengt hij zich tussen de mensen. Hij verneemt dat het een prijsvraag betreft waarin het publiek wordt uitgedaagd een wiskundig probleem op te lossen. Daar het plakkaat in het Nederlands is opgesteld, vraagt Descartes een van de omstanders hem het probleem in het Frans of Latijn uit te leggen. Deze man is Isaac Beeckman.

Het is maar zeer de vraag of Descartes bij die gelegenheid een woord meer Nederlands heeft geleerd dan in de voorgaande maanden. Beeckman zou Descartes in het Latijn te woord hebben gestaan, een taal die beide mannen verstonden, en ongetwijfeld zullen ze ook in het Latijn hun conversatie hebben voortgezet. Waarschijnlijk heeft Monchamp deze legendarische ontmoeting extra cachet willen geven door ze ook Descartes' eerste kennismaking met de Nederlandse taal te laten zijn.

Niettemin schuilt er een kern van waarheid in die Monchamp zelf niet heeft kunnen bevroeden. Aan het begin van deze eeuw werd het *Journal* van Beeckman teruggevonden en hierin bevond zich een kopie van een brief van Descartes aan Beeckman die tot dan toe onbekend was.¹⁶² Het voor ons relevant gedeelte luidt als volgt:

Voor wat mijzelf betreft, door mijn gebruikelijke luiheid heb ik de boeken, die ik op jouw aandringen zal schrijven, nog

159 Georges Monchamp, *Le Flamand et Descartes*, 1889.

160 Monchamp, *Le Flamand et Descartes*, p. 7.

161 Baillet, I, p. 43. De ontmoeting tussen Beeckman en Descartes vond plaats tussen 16 oktober 1618 n.s., toen Beeckman in Breda aankwam, en 10 november n.s., wanneer Beeckman voor het eerst melding maakt van Descartes. Cf. Th. Verbeek, *De Wereld van Descartes*, hoofdstuk 3. Voor Beeckman, zie K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588–1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*, Diss. Utrecht, 1983.

162 *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634*, ed. C. de Waard, 4 vols., 1939–1953.

nauwelijks een titel gegeven. Maar je zou me niet voor zó lui moeten houden alsof ik de dagen nutteloos zou doorbrengen. Integendeel, nooit had ik het drukker, zij het met zaken die jouw verstand, dat zich bezighoudt met meer verheven onderwerpen, ongetwijfeld zal minachten en er op neerkijken vanuit de hoge hemel van de wetenschappen; namelijk met schilderen, militaire architectuur *en vooral met de Nederlandse taal*. Je zult binnenkort zien hoe ik hierin ben gevorderd, want ik kom naar Middelburg, als God het wil, bij het begin van de Vasten.¹⁶³

Descartes geeft toe dat hij wegens zijn luiheid weinig toe komt aan de beoefening van de wetenschap, maar dat dat niet betekent dat hij zijn dagen in ledigheid doorbrengt: hij is druk bezig zich het Nederlands eigen te maken. Misschien had Descartes zich in Breda een leerboek aangeschaft, zoals *Uytspraeck van de weerdigheyt der duytsche tael* (1586) van de wiskundige Simon Stevin (1548–1620). Deze laatste diende als ingenieur onder Prins Maurits en onderwees enkel in de Nederlandse taal militaire architectuur. Hierom is Cohen¹⁶⁴ geneigd te geloven dat Descartes direct onder Simon Stevin studeerde, maar Serrurier¹⁶⁵ heeft vastgesteld dat er in de jaren 1618–19 te Breda geen militaire leergang bestond. Daarenboven is het onzeker of Stevin zich daadwerkelijk in de genoemde periode in Breda bevond, en zelfs indien dat het geval is geweest, lijkt het onwaarschijnlijk dat een pas aangekomen jongeling, een groentje, zo maar tot de hoogste echelons van het Staatse leger kon doordringen. En laten we niet vergeten dat Descartes bij zijn ontmoeting met Beeckman nauwelijks een woord Nederlands kon lezen of spreken. Het ligt daarom veeleer voor de hand dat zijn nieuwe vriend Descartes heeft geïnspireerd Nederlands te leren en dat hij op zijn beurt Beeckman bij hun weerzien in Middelburg heeft willen verrassen met zijn inmiddels opgedane kennis. Zeker is in ieder geval dat Descartes zich begin 1619 serieus heeft ingespannen om de moedertaal van Beeckman te leren.

Niet lang na hun ontmoeting in de Zeeuwse hoofdstad verliet Descartes de Nederlanden om zich te voegen bij het leger van de katholieke hertog Maximiliaan van Beieren. In 1621 vatte Descartes het plan op om via Holland naar Frankrijk terug te keren. Van deze terugreis verhaalt Baillet over

163 Descartes aan Beeckman, 24 januari 1619, C. de Waard, *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634*, vol. 4, p. 56 [vert. en nadruk EJB]; AT X 151–152. Aswoensdag, het begin van de Vastentijd, viel in 1619 op 14 februari n.s. Monchamp gaat er in zijn niet te stuiten chauvinisme van uit dat Beeckman uit het Oost-Vlaamse Middelburg, een plaatsje nabij Brugge, afkomstig is.

164 Cohen, *Écrivains français*, p. 381.

165 C. Serrurier, *Descartes' leer en leven*, p. 7–8.

een voorval waar Descartes' kennis van het Nederlands hem zijn leven zou hebben gered.¹⁶⁶ In november van dat jaar huurde Descartes in Emden een bootje met bemanning dat hem en zijn knecht naar West-Friesland zou brengen. Helaas bestond de bemanning uit rabauwen van het allerlaagste soort die Descartes hielden voor een rijk koopman. Daar hun passagier slechts in het Frans met zijn bediende converseerde en de bemanning hem hield voor een buitenlander die hun taal niet kende, bespraken zij tijdens de reis hardop hun snode plan om hem te doden en te bestelen. Zodra Descartes door had wat de bemanning van plan was, sprong hij op, trok zijn degen en sprak hen op felle toon *in hun eigen taal* toe dat hij niet zou aarzelen hen terstond te doorboren, indien zij hun plan tot uitvoer wilden brengen. Totaal verbouwereerd gaven de mannen zich gewonnen en Descartes en zijn metgezel wisten veilig hun reisdoel te bereiken.

Hoewel Baillet er in zijn biografie regelmatig op los fantaseert, heeft deze gebeurtenis toch een glans van waarheid omdat Baillet uitdrukkelijk verwijst naar de *Experimenta*, een verloren gegaan werk van Descartes waar zijn eerste biograaf evenwel nog vrijelijk uit kon putten. Maar Baillet vermeldt niet in welke taal Descartes het gespuis aansprak, alleen dat hij dat in hun eigen taal deed. Dit valt te betreuren want nu zullen we nooit weten in welke taal Descartes zijn dreigementen uitte. Fries kan het niet geweest zijn omdat Descartes deze taal niet machtig was, dus moet het of Nederlands geweest zijn of Duits, want allicht dat Descartes tijdens zijn verblijf in Duitsland ook enige Duitse woorden heeft opgepikt.¹⁶⁷ Van veel betekenis voor ons onderzoek is dit voorval natuurlijk niet en waarschijnlijk zal de taal van de getrokken degen nog de meeste indruk op het schorremorrie hebben gemaakt.

De eerste gelegenheid waar wij Descartes erop kunnen betrappen de Nederlandse taal daadwerkelijk te beheersen, is met niet minder vragen omgeven. Het gaat om zijn verhouding met Helena Jans, een eenvoudige dienstmaagd, en het kind dat de filosoof bij haar verwekte, Fransintgen.¹⁶⁸ In de zomer van 1637 nam Descartes zijn intrek bij een familie in de buurt

166 Baillet, I, p. 102–103.

167 Zowel Monchamp als Serrurier nemen zonder slag of stoot aan dat Descartes Nederlands sprak: Monchamp, *Le Flamand et Descartes*, p. 7: 'À cinq ans de là [nl. de ontmoeting met Beeckman] il en savait tant qu'il comprenait même les patois du Nord de la Hollande . . .'; Serrurier, *Descartes' leer en leven*, p. 20.

168 Tijd en plaats van de geslachtsdaad zijn bekend: zondag 25 oktober 1634 n.s. te Amsterdam in de Westerkerckstraet, thans Westermarkt 6. Het kind werd geboren op 19 juli 1635 n.s. in Deventer en aldaar, volgens het doopboek, opgenomen in de gereformeerde gemeente op 7 augustus n.s. Hoewel Descartes het kind als de zijne erkende, zag hij hierin geen aanleiding om met Helena te trouwen. Wel zal hij haar financieel gesteund hebben met het oog op de opvoeding van Fransintgen, die hem zeer ter harte ging. Hij was van zins haar naar Frankrijk over te brengen, maar haar

van Alkmaar en schrijft van daaruit aan een onbekende vriend over de voorbereidingen om vader, moeder en kind te herenigen.¹⁶⁹ Uit een opmerking in de marge blijkt dat Descartes met Helena correspondeerde:

Mijn brief aan Helena heeft in het geheel geen haast en ik heb liever dat u hem bewaard totdat Helena naar u toekomt, wat ze, geloof ik, tegen het einde van deze week zal doen om u de andere brieven te geven die ze me zal schrijven, dan dat hij door uw dienstmeid bezorgd wordt.¹⁷⁰

Er is sprake van één brief van Descartes aan Helena en van verschillende van haar aan hem. Zou deze eenvoudige dienstmaagd hebben kunnen lezen en schrijven of moest ze hiervoor telkens de hulp van een ander inroepen? In het laatste geval zou de onbekende vertrouwensman de aangewezen persoon zijn daar, zo is uit de brief op te maken, Helena niet ver van hem vandaan woonde. Maar Descartes zegt expliciet dat Helena haar brieven aan Descartes de onbekende in handen zal geven. Dit pleit ervoor om aan te nemen dat Helena zelf haar brieven schreef en de briefwisseling zal dan in het Nederlands ondernomen zijn. Derhalve moet Descartes in 1637, na negen jaar ononderbroken in de Nederlanden te hebben gewoond, voldoende de landstaal hebben beheerst om het te lezen en schrijven. Het is betreurenswaardig dat nooit één snippet van de correspondentie tussen de Fransman en Helena boven water is gekomen, het zou ons waardevolle informatie verschaffen over Descartes' kennis van het Nederlands in die jaren en bovenal meer inzicht in het persoonlijke leven van de filosoof.

Een correspondentie van geheel andere aard waarin zich aanwijzingen voor onze studie bevinden, is teruggevonden in Engeland. In 1926 publiceerde Leon Roth een groot aantal onbekende brieven uit de briefwisseling tussen Descartes en Huygens.¹⁷¹ De voor ons interessante brieven werden geschreven in de jaren 1639 en 1640 en hebben betrekking op de zogenaamde 'Stampioen-affaire'. Voordat we deze brieven nader gaan bekijken, zal ik een korte beschrijving van de affaire geven.¹⁷²

In 1638 daagde de Nederlandse wiskundige Johan Stampioen (1610- na 1660) het publiek uit om tegen een forse beloning een oplossing te geven voor een bepaald wiskundig probleem. In zijn overmoed beweerde Stampioen

ontijdige dood, 7 september 1640 n.s., maakte aan zijn plannen een einde. Toen hield ook het contact met Helena op, van haar wordt niets meer vernomen.

169 30 augustus 1637, AT X 393-4. De onbekende vriend is wellicht Cornelis van Hooghelan (AT X 581). Dit is de enige brief waarin Helena genoemd wordt en waarin hij verwijst naar Fransintgen, die Descartes zijn 'nichtje' noemt.

170 AT X 394 [vert. EJB].

171 L. Roth, *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens 1635-1647*, 1926.

172 Meer gegevens m.b.t. deze affaire treft men aan in Roth, en H. Bosmans, 'A propos de la correspondance de Descartes avec Constantin Huygens', 1927.

dat niemand anders dan hijzelf in staat zou zijn het probleem op te lossen. Tegelijkertijd kondigde Stampioen aan dat zijn oplossing het jaar daarop zou verschijnen in een boek getiteld: *Algebra ofte nieuwe stel-regel*.¹⁷³

De aankondiging van een ‘nieuwe algebra’ betekende een persoonlijke aanval op Descartes, die in 1637 zijn *Géometrie* had gepubliceerd. Witheet van woede diende Descartes zijn tegenstander van repliek maar wachtte zich ervoor dat onder eigen naam te doen. Hij gaf zijn oplossing in handen van Jacob van Waessenaar die vervolgens de beloning opeiste. Stampioen weigerde daar op in te gaan maar publiceerde naast zijn *Algebra* nog drie vlugschriften, waarin hij beloofde 600 gulden aan de armen te schenken als een deskundige jury zou besluiten dat de oplossing van Descartes-Waessenaar beter was dan de zijne. Descartes-Waessenaar verzorgde een tegenpublicatie.¹⁷⁴

Beide partijen nu overhandigden ieder 600 gulden aan de Rector van de Universiteit van Leiden. De samenstelling van de jury kostte enige moeite, maar meer problemen ontstonden bij het opstellen van het *Compromis*, de precieze formulering van het meningsverschil tussen Stampioen en Descartes-Waessenaar dat de hooggeleerde jury geacht werd te onderzoeken.¹⁷⁵ Ten slotte kwam ook de redactie van het *Compromis* tot stand en kon de jury zich over de zaak buigen. Na langdurig beraad, waar Descartes zich bijzonder over opwond, besliste de jury eind mei 1640 ten voordele van Van Waessenaar en Stampioen zag zijn geld verdwijnen naar het Leidse pesthuis.

De boeken en pamfletten die tijdens de affaire het licht zagen, waren alle geschreven in het Nederlands. Descartes was in staat de Nederlandse geschriften van Stampioen te lezen, maar achtte blijkbaar zijn eigen schrijvaardigheid te onbeholpen om er Stampioen de oren mee te wassen.¹⁷⁶ Het wapen van de pamflettist is zijn pen en dat wapen mag zelf geen onder-

173 *Algebra ofte nieuwe stel-regel waer door alles ghevonden werdt inde wiskonst wat vindtbaer is. Noyt voor desen bekendt. Gevonden ende beschreven door Johan Stampioen d’Jonghe mathematicus residerende in ’s Graven-Hage, ’s-Gravenhage: In Sphaera Mundi, 1639.*

174 *Jacobi a Waessenaer Aenmerckingen op den nieuwen stel-regel van Johan Stampioen, d’Jonge. Cortelick vervattende ende uytleggende alle ’t gene te leeren is uyt den voorseyde stel-regel ende alle anderen schriften door de selve Stampioen tot nu toe uytgegeven, Leiden: Jan Maire (de uitgever van Descartes’ *Géometrie*), 1639.*

175 De jury bestond uit de Leidse hoogleraren in de Wiskunde Golius (1596–1667) en Frans van Schooten Sr. (1581/2–1645), Andreas van Berlickom, secretaris van Rotterdam en tevens verbonden aan de Illustere School van diezelfde stad, en een hoogleraar in de Wiskunde van de Universiteit van Utrecht, Bernardus Schotanus (1589–1652).

176 In een brief aan Huygens (AT II 605) vestigt Descartes de aandacht op het feit dat Stampioen in zijn *Algebra* op sommige plaatsen de *Géometrie* woordelijk volgt. Cf. Bosmans, ‘A propos de la correspondance de Descartes avec Huygens’, p. 114.

werp van spot worden. Derhalve schakelde Descartes Van Waessenaar in die met Descartes' aanwijzingen de pamfletten onder zijn eigen naam in het Nederlands liet uitgaan.

Naast Van Waessenaar riep Descartes ook de hulp in van Constantijn Huygens en Anthonie Studler van Surck.¹⁷⁷ Huygens stelde een ontwerp op van het *Compromis* en onderhandelde hierover met Stampioen. Van Surck maakte zich in eerste instantie verdienstelijk als tussenpersoon voor de briefwisseling van Descartes, Waessenaar en Huygens. In de brieven van Descartes aan deze heren vinden we voor het eerst bewijs dat Descartes de Nederlandse taal niet alleen passief maar ook actief beheerste.

Op 17 november 1639 n.s. schrijft Descartes Huygens een brief waarin hij zowel uit de notariële acte citeert die werd opgemaakt bij de storting van het geld als uit *Aenmerckingen op den nieuwe stel-regel*.¹⁷⁸ Een weinig later ontving Descartes via Van Surck het door Huygens in het Nederlands opgestelde *Compromis*.¹⁷⁹ Descartes was op enkele punten na over het algemeen tevreden met Huygens voorstel. Hij vestigde de aandacht op een dubbelzinnigheid en herschreef een gedeelte van de tekst.¹⁸⁰

Het *Compromis* werd verstuurd naar Stampioen die op zijn beurt het een en ander had aan te merken. De herziene tekst kwam weer bij Descartes terecht, die het voorzien van zijn commentaar op 12 december n.s. naar Huygens terugzond.¹⁸¹ Dit was nog niet het einde van het fijnslijpen. Op 20 december n.s. bracht Descartes weer een wijziging aan.¹⁸²

De eerste overgeleverde brief die Descartes zelf (gedeeltelijk) in het Nederlands schreef, is gericht aan Jacob van Waessenaar en geantedateerd op 1 februari 1640 n.s. Inmiddels was er een overeenstemming bereikt met betrekking tot het *Compromis* en Descartes wil de jury nu tot meer spoed aansporen. Descartes opent de brief in het Nederlands, maar aangezien hem dat veel moeite kost, stapt hij al snel over op het Frans. Merkwaardigerwijs eindigt Descartes zijn betoog weer in het Nederlands. Ik geef hier het eerste deel van de brief:

177 Anthonie Studler van Surck (c.1607–1666), ridder van Holland, heer van Sweyborg en Bergen.

178 AT II 687–691; Roth, p. 99–103. De tekst van de notariële acte kan gevonden worden in Roth, p. 274–276.

179 Roth, p. 280–282.

180 Descartes aan Huygens, 26 november 1639, AT II 692–694; Roth, p. 104–106.

181 Roth, p. 283–287. De begeleidende brief aan Huygens: AT II 695–699; Roth, p. 107–110. Het commentaar van Descartes is in het handschrift van Van Surck zodat het onzeker is of Descartes zijn opmerkingen in het Nederlands plaatste.

182 Descartes aan Van Surck, AT II 716–717; Roth, p. 270–271.

Monsieur I.A. Waessenaer,

Ick bidde u willen drie brieven schriiven, 2 aen de professors Mat. van Leyden, Mynheer Golius en My^r Schooten, en de derde aen de Heer Berlykom, om huer vriendeliic te bidden huer opinie willen binnen een maend schrifteliic geven. Ick sende u de copie van de brief aen de Heer Berlecom, so als ick meint dat goed sal wesen dat ghy schriive; ghy mach de twee andere van u selfs wel maecken, ende ick bidde u dese drie brieven* toekomende diensdaeg, wesende den 1 Feb. nieuwen stiile, willen bestellen aen Mynheer van Hoogelande, welke sal by die van de H. Berlicom alle schriften daertoe hoorende bysetten ende hem door een bekende schippur senden. Ende om u de moeyte van ons leste schriift copieeren te spaeren, ick hebbe over acht daegen het selfde te Leyden gesonden, om te laeten lesen aen H. Golius en Schooten, so dat men sal hetselfde ooc aen de H. Berlicom senden. Ghy moet die brieven also schriiven, indien ghy binnen maendaeg geen schriift van St(ampioen) ontfang, geliic wy gelooven dat hy sal niet veel te schriiven hebben, om te bewiisen dat siin regel goed is; maer indien ghy iet van hem ontfang aentwelc men moet antwoorden, soo moet ghy hetselfde hier senden *cito cito*. Ick sal ooc geerne hebben u solutie op de twee questie van St(ampioen), so haest als sie gereed sijn, ende ick sal hier byvoegen het bewiis van onsen regel om den teerling wortel te trecken uyt twenaemige getallen**.

* *In marge*: met u eygen hand geschreven ende ondegeteykent, doch ongesloten.

** *In marge*: Ick laet u ooc de sorge om Mynheer Schotanus te bidden siine sententie te willen geven &c. Ende ghy moet alle Arbiters bidden te antwoorden [op de] selde 3 punten die siin in de [brief] aen de H. Berlicom¹⁸³

Er is wel het een en ander op Descartes' taalgebruik aan te merken, maar over het geheel genomen valt zijn taalbeheersing niet tegen en terecht beschrijft Monchamp Descartes hier als een 'élève [...] d'un cours supérieur de Flamand'.¹⁸⁴ Desalniettemin zien we een aantal spellingsfouten,¹⁸⁵ gramma-

183 AT III 21–22. Het overige gedeelte van de brief bevat een wiskundige verhandeling die later door Van Waessenaar werd verwerkt in *Den on-wissen wis-konstenaar*. Cf. Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 77.

184 Monchamp, *Le Flamand et Descartes*, p. 11. Het hierboven niet geciteerde woord is 'wallon' (sic).

185 Dit is Descartes moeilijk kwalijk te nemen omdat de spellingsvoorkeur van de Nederlanders zelf in de zeventiende eeuw verre van eenduidig was. Van de andere kant achtte hij correcte spelling onbelangrijk en meende dat woorden maar moesten worden geschreven zoals men ze uitsprak: '... mais s'il faut icy que j'en die mon opinion, je croy que si on suivoit exactement la prononciation, cela apporteroit beaucoup

ticale fouten en bovenal spreekt uit de brief een onbekendheid met zinsbouw in de Nederlandse taal.

Ofschoon de jury Descartes in het gelijk stelde, betekende dat niet het einde van de affaire. Descartes wilde Stampioen verpletteren en daarom werkten Descartes en Van Waessenaar koortsachtig aan een nieuw boek: *Den on-wissen wis-konstenaer I.I. Stampioenius ontdeekt door sijne ongegronde weddige ende mislucte solutien van sijne eygene questien*.¹⁸⁶ Descartes schreef het voorwoord ervan in het Frans. Gezien Descartes' bovenstaande demonstratie van zijn Nederlandse schrijfvaardigheid wekt het weinig verwondering dat hij geen poging ondernam het voorwoord van *Den on-wissen wis-konstenaer* in dezelfde taal te schrijven. In juli 1640 zond Descartes de vertaling ervan naar Huygens zodat deze het kon nakijken. Niet omdat Descartes zelf niet in staat zou zijn het te corrigeren, maar omdat Descartes de lezer hier met woorden van Stampioens ongelijk wilde overtuigen in plaats van met wiskundige vergelijkingen. Met andere woorden, Huygens moest het voorwoord op stijl beoordelen. Hij schreef het volgende terug:

Ik houd het er op dat u niet de moeite heeft willen nemen het in het Nederlands te schrijven en ik meen dat u geluk gehad hebt om zulke goede tolken te vinden, die u waarachtig zo goed volgen en daarbij zulke juiste woorden gebruiken, dat het geen vertaling lijkt, een talent dat niet aan alle vertalers gegeven is. De Heer van Surck, die op alle gebieden thuis is, zal u wel een handje geholpen hebben. Wie het ook moge zijn, u bent hem zeker wel wat schuldig.¹⁸⁷

plus de commodité aux estrangers pour apprendere nostre langue, que l'ambiguité de quelques equivoques ne donneroit d'incommodité à eux ou à nous: car c'est en parlant qu'on compose les langues plûtost qu'en écrivant.' (AT II 46) Monchamp (*Le Flamand et Descartes*, p. 34) meent dat Descartes hier de schrijfwijze van de Nederlandse taal voor ogen heeft, die volgens hem louter fonetisch zou zijn hetgeen het nakijkwerk van de Nederlandse onderwijzers aanzienlijk verlicht (sic!). De door Descartes gebezigde dubbele i in plaats van ij is ongebruikelijk maar niet onjuist. Zie H. Hermkens, C. van de Ketterij, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*, p. 62.

186 *Den on-wissen wis-konstenaer I.I. Stampioenius ontdeekt door sijne ongegronde weddige ende mislucte solutien van sijne eygene questien. Midtgaders eenen generalen regel om de cubic-wortelen ende alle andere te trecken uyt tweenamighe ghetallen: welcke voor desen niet bekend en is geweest. Noch de solutien van twee sware geometrische questien door de algebra dienstich om alle andere te leeren ontbinden door Jacobus Waessenaer land-meter tot Uytrecht.* Gedrukt door W. Christiaens voor J. Maire, Leiden 1640.

187 AT III 151; Roth, p. 138 [vert. EJB]. De voorrede van *Den on-wissen wis-konstenaer* is daarmee het eerste werk van Descartes dat in het Nederlands is vertaald. Uit de bovenstaande passage blijkt dat Anthonie Van Surck de vertaler is. Cf. Bosmans, 'A propos de la correspondance de Descartes avec Huygens', p. 139; Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, p. 78.

Huygens was intussen op de hoogte van het feit dat Descartes slecht Nederlands schreef of er althans grote moeite mee had. In zijn retourbrief verzocht Huygens Descartes, indien hij enige uren kon missen, een Nederlandstalig manuscript te bestuderen dat hij de vorige winter had geschreven en van plan was uit te geven. In het licht van het voorgaande kan ons dat vreemden omdat de geschriften die Descartes tot op dat moment zal hebben gelezen korte brieven dan wel wiskundige traktaten van beperkte omvang waren, terwijl de gedrukte versie van *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel in de kerken der Vereenighde Nederlanden*¹⁸⁸ meer dan 180 bladzijden in octavo telt! Descartes was niet minder verbaasd:

Mijnheer,

Ik ben zeer gevleid door de eer die u mij heeft willen bewijzen door mij toe te staan uw traktaat in het Nederlands, over het gebruik van het orgel in de kerk, in te zien, alsof ik in die taal erg bedreven zou zijn. Maar hoewel het het noodlot van mijn landgenoten is deze niet te kennen, geloof ik niettemin dat het taaleigen mij niet verhinderd heeft de strekking van uw betoog te begijpen, dat zo helder van opzet en argumentatie is dat ik dat mengsel van vreemde woorden die mijn begrip van het Nederlands van anderen doorgaans vergemakkelijken, niet eens gemist heb—want die komen er niet in voor.¹⁸⁹

Descartes heeft een dubbele inspanning geleverd om het manuscript te lezen. Op de eerste plaats beweert hij geen groot kenner van het Nederlands te zijn. Daarnaast schreef Huygens zo zuiver Nederlands dat er geen Franse leenwoorden in het stuk voor kwamen, hetgeen voor Descartes, zoals hijzelf bekend, zijn contact met Nederlanders vergemakkelijkt. Desondanks is Descartes er in geslaagd het werk van Huygens door te nemen, zij het alleen vanwege Huygens' heldere en goed te volgen schrijfstijl. In het vervolg van de brief looft Descartes deze stijl van Constantijn Huygens en plaatst een enkele op- en aanmerking waaruit blijkt dat Descartes het manuscript daadwerkelijk heeft gelezen én begrepen.¹⁹⁰

Tot slot twee Nederlandse briefjes, één aan Descartes en één van Descartes. In het voorjaar van 1644 ontving Descartes een schrijven van de secretaris van de stadhouder Frederik Hendrik met het verzoek de Prins te komen spreken over een 'limyt-scheydinge van groote importantie', waarover geschillen zijn gerezen tussen de Prins en de Grafelijkheid van Holland.¹⁹¹

188 Elzevier (Leiden 1641).

189 Augustus (?) 1640, AT III 157 [vert. EJB].

190 Hetzelfde geldt voor Huygens gedicht *Euphrasia, ooghen-troost aen Parthenine* dat Descartes van hem in mei 1647 ontving. AT V 648–649; Roth, p. 251.

191 AT IV 99–101. Het ging om de juiste afbakening van een grens in het verdrongen

Het briefje van Descartes is alleraardigst. Het is gericht aan de Amsterdamse klokkenmaker Gerrit Brandt (1626–1685) en is gedateerd op 18 juli 1643 n.s., dus ruim drie jaar na de gedeeltelijk Nederlandse brief aan Van Waessenaar.

Monsieur Gerrit Brandt,

Ick sende u.E. myn Horologie, om u.E. te bidden de ketting te willen laeten maecken, en de selve aen te stellen, gelick wy met malkanderen gesproken heben, behalven dat ick hadde geseyt van een ketting van 12 elen, welcke ick vreesse dat te lang wesende sie soude te veel moeyte geven om te stellen, ende lichter verwerren. Daerom ick meine dat sal beter wesen dat men se maer de halve so lang maeckt, te weten so langhe als de touwe welcke ick hebbe by de horologie gelaten. Ick sende oock de gewichten, en de katerrol, aen de welcke het kleinste gewicht moet hangen. Excuseert my dat ick soo quaet Duytsch schriive.

Ick ben,

U. E. seer goedwilligen vriendt,

*DESCARTES*¹⁹²

De brief is geschreven in aandoenlijk Nederlands maar zeker niet ‘dans le plus mauvais hollandais’, zoals de Leidse bibliothecaris Jacob Geel (1789–1862) de vinder van de brief, Victor Cousin (1792–1867), heeft willen doen geloven.¹⁹³ We zien in vergelijking met de vorige brief een verbetering met betrekking tot de spelling en de vervoeging van werkwoorden. Alleen aan de gallicistische zinsbouw merken we direct dat de schrijver het Nederlands niet als moedertaal had. Overigens blijkt uit de inhoud ervan dat Descartes in staat was een gesprek in het Nederlands te voeren.

We hebben gezien dat Descartes een jaar na zijn aankomst in de Nederlanden ijverde de Nederlandse taal te leren kennen. Spoedig verliet Descartes de Republiek weer om niet terug te keren voor 1628, nu echter met de bedoeling zich voor langere tijd te vestigen. Van de volgende tien jaren is weinig over Descartes’ vorderingen met zekerheid te zeggen. Pas met de ‘Stampioen-affaire’, een zuiver Hollandse aangelegenheid, komen we meer te weten. Uit deze tijd stamt ook de eerste Nederlandse brief van Descartes. Een andere brief dateert van drie jaar later en we stelden vast dat in die

land van de Zuid-Hollandse Waard tussen Dordrecht en Geertruidenberg. De stenen grensafbakening was onder invloed van het stromende water verschoven. Het was aan Descartes de oude posities van de stenen te berekenen. Cf. Ch. Adam en G. Milhaud, *Correspondance*, VI, p. 95 e.v.

¹⁹² AT IV 17–18.

¹⁹³ *Fragments philosophiques*, Œuvres de Victor Cousin, Bruxelles 1841, vol. 2, p. 172, col. a.

tijd zijn schrijfvaardigheid weliswaar vooruit was gegaan maar dat Descartes zijn Franse afkomst niet kon verbergen. Uit het voorgaande mogen we concluderen dat Descartes halverwege de jaren veertig in staat was Nederlandse teksten te lezen en te begrijpen en zich, wat betreft het schrijven, kon uitdrukken. Maar het wekt toch weinig verbazing dat hij voor omvangrijke teksten, zoals de *Verantwoordingh*, vertalers heeft aangetrokken.

5.2 Descartes' toevoegingen en correcties in de *Verantwoordingh*

De Nederlandse vertaling van de *Lettre Apologétique* is niet ongezien aan Descartes voorbij gegaan. In de *Verantwoordingh* treffen we naast de ondertekening op 67 plaatsen het handschrift van Descartes aan. Het merendeel van de ingrepen van Descartes, en wel de belangrijkste, zijn niet door Adam en Tannery opgemerkt en worden thans voor de eerste keer gepresenteerd. Hieronder volgt een opsomming van deze plaatsen met een precieze weergave van de ingrepen, behalve de custodes waar in Paragraaf 4.2 op gewezen is. Ingrepen van Descartes die reeds bekend waren van de editie van Adam en Tannery worden met (AT) aangeduid.¹⁹⁴

Handschrift van Descartes in de *Verantwoordingh*

In de marge:

Pietas in parentem	(AT)	[18r ^o]
Tribunal iniquum	(AT)	[21r ^o]
Retorsio calumniarum	(AT)	[21v ^o]
Tribunal iniquum	(AT)	[25r ^o]
scelerata manus	(AT)	[28v ^o]
scenae servire	(AT)	[28v ^o]
Scepticos		[32r ^o]
Admiranda methodus		[32v ^o]
Narratio historica		[32v ^o]
Paralipomena		[35v ^o]
Methodus	(AT)	[37v ^o]
Admiranda methodus	(AT)	[38r ^o]

Dit zijn, zoals gezegd, de meest in het oog springende aantekeningen van Descartes in de *Verantwoordingh*. Het gaat voornamelijk om de Latijnse titels van pamfletten en boeken die gedurende het conflict verschenen die in de *Verantwoordingh* in het Nederlands vertaald zijn. ‘Scelerata manus’ en ‘scenæ servire’ zijn twee citaten uit de Groningse verklaring van Schoock,

¹⁹⁴ AT VIII B 274–275.

waar Paul Voet in zijn *Tribunal iniquum* uitgebreid op terug kwam.¹⁹⁵ Volgens Adam heeft de vertaler verzuimd beide citaten over te nemen, maar dat is duidelijk niet het geval. Vermoedelijk heeft Descartes de oorspronkelijke woorden toegevoegd omdat de vroedschap van Utrecht Schoocks verklaring in handen had.

Toevoegingen:¹⁹⁶

of		[14r ^o]
r⟨+egulen⟩	(AT)	[14v ^o]
my		[16v ^o]
in		[16v ^o]
pro		[17r ^o]
⟨+on⟩gerechticheeden		[18r ^o]
hy		[21v ^o]
selve		[22v ^o]
U⟨+E⟩		[22v ^o]
hebben		[24r ^o]
U⟨+E⟩		[25r ^o]
te		[25v ^o]
hem		[25v ^o]
U⟨+E⟩		[26r ^o]
van		[26r ^o]
de		[26r ^o]
geld		[27v ^o]
U⟨+E⟩		[29v ^o]
methode	(AT: Methodum)	[31r ^o]
dat		[31v ^o]
ysere		[31v ^o]
van		[33v ^o]
U⟨+E⟩		[37r ^o]
er		[37r ^o]
alle		[37r ^o]
Bonæ fidei sacrum is		[39v ^o]
so		[40v ^o]

Correcties:

⟨dient⟩Dinet	(AT)	[14v ^o]
⟨ende⟩het		[15r ^o]
gereeck⟨et⟩ent		[19v ^o]
⟨hij⟩ick		[20r ^o]
⟨hij⟩ick		[20v ^o]

195 Zie Paragraaf 1.

196 Voor de verklaring van de diacritische tekens, zie Paragraaf 6.1.

vo⟨x⟩l⟨gen⟩⟨+s⟩ mijn⟨+e⟩	[20v ^o]
Voetius de⟨+matius⟩ ⟨-maxixxxh⟩en waterlaet ¹⁹⁷	(AT) [21r ^o]
wilde⟨+n⟩	[28r ^o]
die⟨-r⟩e⟨+r⟩	[29r ^o]
⟨+U⟩ voor ⟨-(+U)⟩	[29v ^o]
⟨g⟩⟨G⟩roeningen	[31r ^o]
Do⟨c⟩⟨e⟩⟨-h⟩	[31r ^o]
Bon⟨e⟩⟨æ⟩ fid⟨xx⟩ei	[31r ^o]
⟨of⟩in't	[34r ^o]
⟨-niet⟩ [...] ⟨+niet⟩	[34v ^o]
hervo⟨o⟩rmen	[38r ^o]
k⟨ex⟩ui)sche Susanna ko⟨mxx⟩ne⟩n	[40v ^o]
⟨h⟩⟨H⟩eeren van ⟨g⟩⟨G⟩roeningen	[46r ^o]

De bovenstaande toegevoegde woorden en correcties bewijzen dat Descartes het manuscript daadwerkelijk grondig en onafhankelijk van de vertaler/kopiist heeft doorgenomen.

De toevoegingen bevestigen op de eerste plaats de wetenschap dat Descartes in staat was lange Nederlandse teksten te lezen en ten tweede, dat Descartes het Nederlands niet alleen passief maar ook actief beheerste. De toegevoegde woorden zijn geen in het oog springende omissies van de kopiist maar betreffen met name kleine doch voor een juiste zinsbouw cruciale woorden, zoals persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden, bijwoorden en voorzetsels. Dergelijke woorden zijn voor iemand die het Nederlands niet als moedertaal heeft gehad moeilijk in een geschreven tekst op te sporen. Men zou kunnen tegenwerpen dat Descartes het manuscript misschien alleen heeft gecontroleerd tegen de proefvertaling, zodat het feit dat hij vergeten woorden heeft toegevoegd weinig zegt over zijn actieve beheersing van de Nederlandse taal. We weten echter dat Descartes gemakkelijk Nederlands las; het ligt daarom veeleer voor de hand dat hij, in plaats van het werk van de kopiist over te doen, de tekst heeft vergeleken met het originele Franse stuk. Bovendien leert een blik op de correcties dat Descartes op meer heeft gelet dan alleen vergeten woorden.

Het gaat er hier om of de *Verantwoordingh* beschouwd mag worden als een echte Descartes-tekst. In dat geval moet voldaan worden aan twee voorwaarden; ten eerste moet worden aangetoond dat Descartes Nederlandse teksten kon lezen en begrijpen. Op de tweede plaats moet bewezen worden dat Descartes de *Verantwoordingh* daadwerkelijk grondig heeft nagezien en

197 Volgens AT heeft Descartes de naam Dematius hier toegevoegd. Dat lijkt echter niet het geval te zijn: de kopiist is na 'de' een nieuwe regel begonnen met 'maxixh' [matiusch?]. Descartes heeft de onduidelijkheid weggewerkt.

herzien, en niet na vluchtig overlezen zijn naam eronder heeft gezet. Beide punten zijn hierboven genoegzaam aangetoond.

Adam en Tannery hebben slechts een fractie van Descartes' ingrepen in de *Verantwoordingh* opgemerkt en vrijwel alleen de meest in het oog springende toevoegingen, te weten de Latijnse titels van enkele pamfletten en boeken. Deze toevoegingen zeggen op zichzelf genomen weinig over de goedkeuring van Descartes met de Nederlandse vertaling en dat heeft ertoe geleid dat de uitgevers van de standaard-editie van de werken van Descartes de *Verantwoordingh* als Descartes-tekst volledig te negeren. Echter, in het licht van de ontdekking van de vele toevoegingen *en* correcties moet het voorbarige besluit van Adam en Tannery herzien worden.

Er blijft één probleem over: in zijn naschrift distantieert Descartes zich nadrukkelijk van de tekst. Descartes beweert dat hij de taal nauwelijks beheerst, maar we hebben gezien dat dat onjuist is. We weten echter ook dat zijn schrijfstijl enigszins onbeholpen aandoet en dat is de reden geweest dat Descartes de *Lettre Apologétique* niet zelf vertaalde. Voor de *Verantwoordingh* geldt hetzelfde als de voorrede van *Den on-wissen wiskonstenaer*: Descartes wilde voorkomen dat men meer aandacht besteedde aan de schrijfstijl dan aan de inhoud. Daarom ook treffen we eenzelfde excuus aan als in zijn briefje aan de horlogemaker.

Descartes heeft nog een andere reden gehad de lezer te vragen met name op het Franse exemplaar te letten. Zoals blijkt uit de aanhef van de *Verantwoordingh* meende Descartes dat Voetius voor hem een rechtszaak in petto had. Mocht zijn vermoeden bewaarheid worden, dan was de kans groot dat de *Lettre Apologétique* door Voetius als bewijsstuk ingebracht zou worden. Ofschoon Descartes en de vertaler hun best hebben gedaan zo dicht mogelijk bij het originele Franse stuk te blijven, zal Descartes gerild hebben bij de gedachte nader ondervraagd te worden over de finesses van de Nederlandse vertaling, waar ondanks alle zorg die er aan besteed was misschien toch iets in stond wat hij niet zo bedoeld had.¹⁹⁸

6. DE TEKSTWEERGAVE VAN DE VERANTWOORDINGH

Een eerste uitgave van een handschrift geeft de editeur een grote verantwoordelijkheid. Het document dat tot voor kort een sluimerend bestaan leidde in een archief of bibliotheek en slechts door weinigen geraadpleegd werd, komt nu ter beschikking van het publiek. De lezer moet er op kunnen vertrouwen dat de hem gepresenteerde tekst (de leestekst) een accurate

198 Iets dergelijks was Descartes al eens overkomen; *Verantwoordingh*, f. 24v^o.

weergave is van het oorspronkelijke manuscript (de basistekst). Idealiter vormt de leestekst een exacte afspiegeling van de door de editeur aange troffen situatie. Dit doel wordt bereikt wanneer men besluit de basistekst diplomatisch uit te geven. In dat geval zal de editeur de tekst *verbatim et literatim* weergeven.

Toch is het aantal teksten dat op deze wijze wordt uitgegeven slechts beperkt. Er kleven nadelen aan de diplomatische methode. Afwijkende spelling, vergissingen, verschrijvingen en correcties worden non-kritisch overgenomen in de leestekst, al dan niet voorzien van diacritische tekens om aan te geven hoe correcties en toevoegingen zijn uitgevoerd. Dit alles maakt het daadwerkelijk lezen van de tekst er niet makkelijker op en het is derhalve wel een erg zwaar middel wanneer het gaat om historische documenten van nauwelijks of geen filologische waarde. Vaak zal de editeur er daarom voor kiezen de tekst in enige mate te normaliseren en *kritisch* weer te geven.

Deze laatste methode is gevolgd in de uitgave van de *Verantwoordingh van Renatus Descartes*. Dit houdt ondermeer in dat de interpunctie naar hedendaags gebruik is aangepast, dat afkortingen geheel zijn uitgeschreven en de spelling tot op zekere hoogte is genormaliseerd. Omdat het hier echter gaat om een eerste uitgave van het handschrift en de manier waarop bijvoorbeeld wijzigingen in de tekst zijn uitgevoerd niet onbelangrijk is, is besloten een uitvoerig tekstkritisch apparaat toe te voegen waarin de belangrijkste editeursingrepen zijn opgenomen. Het stelt de lezer in staat de basistekst op die punten te reconstrueren.¹⁹⁹

Niet alle bewerkingen van de basistekst zijn dus in het tekstkritisch apparaat terug te vinden. Zoals gezegd, is de interpunctie naar hedendaags gebruik aangepast. De alinea-indeling in de basistekst is onveranderd overgenomen maar in die gevallen waar alinea's in de basistekst onnatuurlijk lang zijn, is de alinea-indeling van de Latijnse uitgave nagevolgd; deze ingrepen zijn niet apart aangegeven.²⁰⁰

Op enkele uitzonderingen na is de zeventiende-eeuwse spelling aangehouden. Deze uitzonderingen zijn:

- de onverdubbelde i en de lange i (i resp. j) zijn als i afgedrukt wanneer ze als klinker fungeren, als j wanneer ze als medeklinker fungeren;
- de korte en de lange s zijn beide als s afgedrukt;

199 Er is gewerkt naar het voorbeeld van de kritische methode zoals die wordt beschreven in *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, samengesteld in opdracht van het Nederlands Historisch Genootschap, 's-Gravenhage 1988. Daarnaast is dankbaar gebruik gemaakt van Marita Mathijssen, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*, Assen 1995, met name hoofdstuk 10.

200 *Renati Des-Cartes Querela Apologetica ad amplissimum magistratum Ultrajectinum*, Amsterdam 1656.

– hoofdletters en kleine letters zijn naar hedendaags gebruik genormaliseerd.

Accenten ter aanduiding van de klinkerfunctie van de u zijn niet afgedrukt. Apostrofs zijn naar hedendaags gebruik genormaliseerd en samentrekkingen die het gevolg zijn van het weglaten van apostrofs, zijn ongedaan gemaakt.

Afkortingen zijn, zoveel mogelijk naar het voorbeeld of naar analogie van de voluit geschreven vormen in de basistekst, stilzwijgend opgelost. Wel is een uitzondering gemaakt voor de veelvuldig voorkomende afkorting UE (Uwe Edelheid). Ampersands (&) zijn afgedrukt als *ende*.

In de basistekst gescheiden woorddelen zijn, indien dit de begrijpelijkheid of de leesbaarheid ten goede kwam, naar hedendaags gebruik aaneengeschreven afgedrukt. Woorddelen die in de basistekst aan het einde van de regel d.m.v. een koppelteken gescheiden zijn, zijn aaneengeschreven afgedrukt. Aaneengeschreven woorden in de basistekst zijn onveranderd overgenomen. Onderstreepte woorden zijn cursief weergegeven.

Van de overige ingrepen wordt melding gemaakt in het tekstkritisch apparaat. Hierbij kan men een onderscheid maken tussen auteursvarianten en editeursingrepen. Auteursvarianten zijn de correcties en toevoegingen van de schrijver(s) in de basistekst. In de leestekst is de gecorrigeerde en/of vermeerderde versie afgedrukt en hetgeen gecorrigeerd en/of toegevoegd is, kan gevonden worden in het kritisch apparaat. De aard van de correcties (doorhaling of doorschrijving) wordt in het tekstkritisch apparaat weergegeven. De aard van de toevoegingen (in de marge, tussen de regels) is niet vermeld.²⁰¹ Correcties en toevoegingen van de hand van Descartes zijn apart aangegeven. Aanvullingen van Descartes in de marge zijn niet opgenomen in de leestekst maar wel in het apparaat. Het gaat daarbij in de meeste gevallen om Latijnse boektitels die in de tekst vertaald zijn (zie Paragraaf 5.2). Ook de custodes zijn niet opgenomen in de leestekst; zij worden gevonden in Paragraaf 4.2.

In geval van kennelijke verschrijving in de basistekst heeft de editeur ingegrepen en de vergissing verbeterd weergegeven. De oorspronkelijke lezing wordt in het tekstkritisch apparaat aangetroffen. Een enkele keer is de basistekst bekort; het deel in de basistekst dat niet is afgedrukt, kan teruggevonden worden in het kritisch apparaat.

De folionummering staat tussen vierkante haken in de rechtermarge. Tevens wordt de AT-nummering vermeld. Verwezen is naar de Clerseliertekst in AT VIII B, p. 201–273.

²⁰¹ Invullingen van open plaatsen worden opgesomd in Paragraaf 4.2.

6.1 Verklaring van de diacritische tekens

De editeursingrepen die betrekking hebben op correcties en/of toevoegingen, vergissingen en bekorting in de basistekst, zijn in het tekstkritisch apparaat met behulp van diacritische tekens afgedrukt. Hieronder volgt een verklaring van de gebruikte diacritische tekens.²⁰²

Auteursvarianten:

$\langle -a \rangle$	a is doorgehaald
$\langle a \rangle b$	a is vervangen door b (via doorhaling en toevoeging, er doorheen schrijven of omzetting)
$\langle +a \rangle$	a is toegevoegd
$\langle a \neq b \rangle$	onmiddellijke correctie van a tot b
$\{ \Phi \}$	open plaats: aantal punten na Φ duidt ruimte van open plaats aan
xxx	onleesbaar gemaakte letters; elk kruis representeert een letter
<i>De</i>	ingreep van Descartes

Van deze basistekens zijn de volgende combinaties gemaakt:

$\langle -\langle a \rangle \rangle b$	a is vervangen door b, het geheel ab is doorgehaald
$\langle -\langle +a \rangle \rangle$	a is toegevoegd en weer doorgehaald
$\langle -a \langle b \neq c \rangle \rangle$	b is vervangen door c, het geheel abc is doorgehaald
$\langle \langle a \rangle \rangle b \neq c$	a is vervangen door b, het geheel ab is onmiddellijk gecorrigeerd tot c

Editeursingrepen:

a] b	b in de basistekst is vervangen door a
-------	--

Eventueel commentaar van de editor staat schuin afgedrukt tussen vierkante haken.

202 De diacritische tekens zijn ontleend aan het reeds genoemde werk van Mathijsen, hoofdstuk 11: 'Varianten', p. 294–5. De diacritische tekens, die in deze uitgave gebruikt worden in een gelemmatiseerd apparaat, stelt Mathijsen voor bij gebruik van een lineaire tekstweergave. Het systeem munt evenwel uit in eenvoud en elegantie zodat besloten is het ook hier toe te passen. Dit was mede mogelijk omdat de Nederlandstalige *Verantwoordingh* slechts een beperkt aantal correcties en toevoegingen kent. Alleen de wijze van het weergeven van de verschillende editeursingrepen is terugggebracht tot één. Wel blijft het mogelijk de aard van de ingreep in één oogopslag te overzien.

Verantwoordingh
van
Renatus Descartes
aen d'achtbare overigheid van Uitrecht,
in de welcke de lasteringen en
valsche beschuldigen van eenigen
sijner tegenstrevers tegens
hem klaerlijck ontdeckt
worden.

[1r]

Die de geduierige ongerechtigheeden weten welcke de Voetius¹ 201
 sedert vier jaren tegen mijn gepleegt hebben, houden het voor
 vreemt dat icker tot nu toe niet meer wercks van en hebbe ge- 202
 maect. Niet dat men hare woorden ofte schriften waerdich achte
 5 dat icker mij eenichsins aen stoote, indien sij sich niet en behielpen
 met Uwe autoriteit om mij te beschadigen. Maer men oordeelt
 dat ick verplicht ben mijne eere te verdedigen om dat sij alle haer
 lasteringen op een vonnis bouwen welck zij voorwenden van UE
 10 tegen mijn gewesen te sijn.² Dit is oock wel mijne meeninge, maer
 het verschil welck ick tegen Schoock ende hij daer na tegen Gys-
 bert Voetius gehadt heeft is d'oorsaecke dat ick het hebbe wt ge-
 stelt. Ondertusschen hebbe ick veele bravaden van dese Voetius*
 geleeden. Sy noemen mij smadelick eenen verlater syner saecken,³
 15 ende sij tarten mij wt om in Uwe stadt te koomen eeven gelijk of
 icker wt gebannen ware. Ja dat meer is, zij gebruijcken noch dit
 dreigement tegen mij dat sy noch een actie bewaren van de welcke
 sij sich ter gelegenertijt sullen dienen, sulcks sij mij dwingen mij
 te verweren | al en wilde ick niet.⁴ [2v]

20 Maer om hier in met ordre te gaen, ende indien ick niet ge-
 luckich genoch en ben om UE te voldoen, dat ick het ten minsten
 alle andere menschen doe ende den ganschen aerdt bodem bekend
 maecte⁵ dat ick niet van mijnen schuldigen plicht versuimt, ja selfs

9 <Voetius>>vonnis> 9 U(+E) 16 <+zij> 18 <+dienen> 21 U(+E) 22 <+bodem>

1 Te weten Gisbertus Voetius (1589–1676) en zijn oudste zoon Paul Voet (1619–67). Wanneer Descartes met ‘Voetius’ zowel vader als zoon bedoelt, zal dit met een asterisk (*) worden aangeduid. In alle andere gevallen heeft Descartes met ‘Voetius’ alleen Gisbertus Voetius op het oog. Met ‘de jonge Voetius’ wordt telkens Paul Voet bedoeld. Voor een uitgebreide toelichting op de personen en gebeurtenissen die in deze brief beschreven worden raadplege men Paragraaf 1.
 2 De Utrechtse Vroedschap veroordeelde op 13 september 1643 (oude stijl; zie noot 1, p. 3.) Descartes’ *Brief aan Dinet* en *Brief aan Voetius* als ‘fameuse libellen’, op grond waarvan een rechtszaak

tegen Descartes werd aangespannen (AT IV 20–23).

3 Allusie op een boek van P. Voet, *Causæ deserta brevis delineatio* (Utrecht 1646).

4 Actie = rechtsvervolgning. Van een dergelijk dreigement van Gisbertus Voetius c.s. is niets bekend maar het is mogelijk dat zij, indien het proces tegen Schoock gewonnen werd, van zins waren ook Descartes voor het gerecht te slepen.

5 Deze woorden geven aan dat Descartes deze brief zou publiceren indien hij geen genoegdoening van de Utrechtse Vroedschap zou krijgen. De brief verscheen, postuum en in een Latijnse vertaling, voor het eerst in druk in 1656.

niet van al 't geen men wt beleftheit van mij mocht versoeken
 achter weege en hebbe gelaten. Om van UE te verdienen heel
 anders onthaeldt te worden dan ick gewest ben, soo sal ick UE
 in't kort de gerechticheijt mijner saecke ende de ongerechticheijt
 5 mijner vijanden verhalen opdat ick die door UE selfs, indien het
 mogelijk is, tot de reden brenge. Ende indien ick dat niet en
 kan verkrijgen, dat UE mij ten minsten die gonste bewijst mij
 bekendt te maecken alle de proceduren die in Uwe stadt tegen mij 203
 gepleecht sijn, wie de rechters sijn die daer over hebben geseten
 10 ende waer op dat sij sich gegrond hebben. Want ick en hebber
 tot nu toe noch niets van verstaen dan 't geen de schriften van
 dese Voetius* ofte de geruchten tot haer voordeel wt gestrooijdt
 seggen, op het welck ick mij niet verlaten en mach.

Den Heer Professor Æmielius, het voornamste cieraet Uwer
 15 Akademie, maecte in het jaer 1639 inde maent Maert eene lijk
 reeden ter eeren vanden Heere Renerus | die oock een groot cieraet [3r]
 voor Uwe Akademie geweest was.⁶ Ende onder andere dingen die
 hij van hem seijde, soo bestelde hij het grootste deel sijner oratie
 met hem te loven wegens de vrientschap welcke hij met mij on-
 20 derhouden hadde. Oock schreef hij mij soo veel lofs toe dat ick
 beschaemt soude sijn het selve te verhalen. Ick sal hier alleen het
 op schrift ende het besluit van een klachtdicht stellen welck hij bij
 sijne lijkcreeden voechde als hij die dede drucken: *Aende gedach-*
 25 *tensisse vanden afgestorven, welcke met den Wel Eedelen Joncheer*
Rene des Cartes den eenigen Atlas ende Archimedes onser ewwe
seer gemeensaem geleeft heeft, leerende van hem de verborgen na-
tuierlijcke dingen, ende de wtterste deelen des hemels te door
gronden. In het besluit spreekt hij aldus tot den afgestorven:
 30 *Ghij bevind nu klaerlijck dat de nieuwe dingen welcke hij U ge-*
leert heeft waerachtich sijn, sulcks ghij billich moogt twijfelen of
*hij die door sijn konst beter weet of ghij die salich sijt.*⁷

2 U(+E) 3 (+te) 3 U(+E) 8 (wie ≠ alle) 10 (+dat) 28 spreekt] spreek 28
 (h ≠ afgestorven)

6 Antonius Æmielius (1589–1660) was rector van de Latijnse Scholen van Dordrecht en Utrecht totdat hij benoemd werd tot hoogleraar Geschiedenis en Retorica aan de Illustre School (in 1636 tot universiteit verheven) van Utrecht. Henricus Renerius (1593–

1639) was de eerste hoogleraar Wijsbegeerte van Utrecht en een van de beste vrienden die Descartes in de Nederlanden bezat. De lijkrede voor Reneri werd gehouden op 18 maart.

7 Ongetwijfeld grensden deze woorden voor Voetius aan blasfemie, daar gesug-

Dit lof was de aensienlicste luiden Uwer stadt aengenaem, want daer wiert goedt gevonden dat de drucker Uwer Akademie het soude gemeen maecken.⁸ Oock was het buijten nadacht van vleijeri de wijl de Heere | Æmielius mij doe noch niet en kende maer alleen mijnen name ende mijne schriften.⁹ Oock en hadde ick het niet versocht. Ja in tegen deel, daer wierd seecker ander gedicht op die selfde stoffe van hem gemaect gesonden op dat ick het sage, welck hij daer na weder van mij ontboodt vermits hij daer geen dubbeld van en hadde ende genegen was het selve te doen drucken. Maer ick vond eene eerlijcke excusie om hem niet weder te senden, 't welck niet en geschiede om dat het lof komende van soo een aensienlick persoon mij mishaechede, maer wel vermits ick wiste dat het onmogelijck was van seer lofwaardige persoonen boven maten gepresen te worden sonder den nijt ende d'afgonsticheijt van die geene gaende t'maecken die geeren gepresen soude worden ende het selve niet waerdich en sijn. Ick wiste het gevoelen welck hij van mij hadde, dat alleen was mij genoch al en maeckte hij het niet bekend.

Gijsbert Voetius maeckte korten tijt daer na, te weeten in't selve jaer in de maent Junij, een lange Theses vande godtloosheijt.¹⁰ Ende al hoe wel ick daer niet genoemdt en wierde, soo konnen evenwel de gene die mij kennen lichtelijck sien dat hij daer den gront heeft willen leggen van die hardtneckige lasteringe bij de welcke hij sedert | dien tijt halsstarck gebleven is; want hij heeft er onder de kentekenen der godtloosheijt alle de dingen vermencht welcke hij wist dat men mij gemeenlick na gaf, al en wasser gans geen die daer toe diende. Ende het aen merckwaardichste is dat hij mij doe noch niet en kende maer alleen mijne

7 <geschoncken ≠ gesonden> 9 <(e))h>ij 15 <+t>'maecken 28 <d ≠ mij>

gereerd wordt dat de ziel van Renenius, nu in het bezit van perfecte kennis, bemerkt dat die kennis niet verschilt van hetgeen Descartes hem leerde.

8 Dit was de gewone gang van zaken; wel is het opmerkelijk dat gedurende een begrafenisrede van een professor van de universiteit lof werd gesproken over iemand die geen enkele band had met die universiteit. De rede kan gevonden worden in Æmiliius' *Oratio in obitum* (Utrecht 1639), en werd herdrukt in *Orationes* (Utrecht 1651).

9 Ofschoon Baillet (II, p. 22–25) enige brieven vermeldt van Æmiliius aan Descartes, schijnt het contact tussen hen onregelmatig en oppervlakkig geweest te zijn.

10 Het gaat hier om vier disputaties *De atheismo*, gehouden tussen 22 juni en 13 juli 1639 en verdedigd door Gualterus de Bruyn. Ze werden herdrukt in het eerste deel van Voetius' *Disputationes theologicae selectae* (Utrecht 1648), p. 114–225.

name ende mijne schriften, soo dat Voetius wt de selfde dingen het vergift van sijn quaet spreekken getrocken heeft, daer Æmilius in tegen deel mij soo seer om hadde gepresen.

5 Ick en sal nu niet seggen hoe veel persoonen my van die tijt af verseeckert hebben dat hij sijn best dede om te bewijzen dat ick een godloos mensche oft *atheist* was, ende op wat wijze hy dit vergif over al in deese lantschappen wtstroomde; want hij soude willen dat ick het hem bewese, ende niemant sal geeren in Uwe stad tegen hem getuijgen soo lange hij daer die macht sal hebben 10 welcken hij heeft. Maer dit sal ick seggen, dat hij het jaer daer aen tot inde klosters van Vranckrijck een vande vierichste voor vechters der Roomscher Religie ging op soecken om met hem eene verbintnisse of *liegen* tegen mij te maecken, even gelijk of ick een algemeene vijandt des ganschen aertboodems geweest ware.¹¹ 15 Ick sal hier eenige woorden verhalen wt den brief welcken hij hem schreef, want ick den selven beware, | ende voor desen hebbe icker [4v] UE een afschrift van gesonden.¹² Sie, dit sijn sijne eygen worden: *Ghij hebt buijten twiffel eenige filosoopsche proef stucken van Rene des Cartes in 4° in het Frans wt gegaen gesien.*¹³ *Desen 20 man soude geeren (maer alte laet na dat ick meene) een nieuwe secte oprechten die voor desen in de gansche wijde werelt nootijt behoort noch gesien is geweest; sommige admireren ende bidden hem aen als eenen nieuwen wt den hemel gevallen godt. Ende een weinich daer nae: Sijne inventien behoorden U oordeel ende 25 bestraffinge onderworpen te sijn; geen natuierkenner ofte metaphisicus en soude hem beter kunnen om verre werpen als ghij, want ghij sijt treffelijck in dat deel der philosophie eervaren in*

6 (+oft) 12 (-tegen) m(ij))e)t hem 17 af(gesonden ≠ schrift)

11 Het betreft Marin Mersenne (1588–1648), een goede vriend van Descartes, met wie hij uitvoerig correspondeerde. Blijkbaar was Voetius hiervan niet op de hoogte. Mersenne was lid van de bijzonder strenge orde der Miniemen.

12 Op 16 juni 1645 zond Descartes afschriften van vijf brieven van Voetius aan Mersenne, terwijl hij de originelen behield. Toen Descartes naar Zweden vertrok, vertrouwde hij een koffer met persoonlijke papieren toe aan Cornelis van

Hooghelande met de mededeling: ‘Ik geloof dat het het beste is ze allen te verbranden, behalve degenen van Voetius aan Mersenne die u ingestoken in de deksel van de koffer zult aantreffen en waarvan ik verlang dat ze bewaard worden als bescherming tegen zijn lasteringen.’ (AT V 410). Het citaat wat nu volgt, is het enige wat resteert van de brieven van Voetius aan Mersenne. 13 *Discours de la méthode* (Leiden 1637).

welck men segt dat hij kloeck is, te weten inde landt meterijē ende inde gesicht konst. Voor waer, deesen arbeijt soude Uwe geleert- heijt ende spisvinnicheijt wel passen. De waerheijt, tot nu toe bij U verdedicht ende bij U inde vereenigingē der theologie, der me-
 5 taphisica ende phisica met de mathematica aen gewesen, vereijst sulck eenen verlosser als ghij sijt. Ick bidde U ledt hier op, want al en is het geen misdaet met persoonen van een ander goodts- dienst kennisse te houden ende aen haer te schrijven (andersins soud ghij alle misdadigers sijn vermits ghij een verbondt met den
 10 Coninck hebt¹⁴), niet te min soo is het in desen hervormden schijn- | heilich of gerefermeerden sant, die mijn gemeenlick een [5r] Jesuits gesinde noemt,¹⁵ ende die om mij hatelick te maecken bij na geene andere reeden en gebruijckt dan mij mijn Religie te verwijten, een vast bewys dat hij de regels welcke hij anderen voor- schryft selfs niet en onderhout, ende dat hij soo eng van gewisse
 15 niet en is als't wel schijnt, want als hij maer meendt datter het volck niet afweten en sal, soo derf hij wel de vrientschap van eener onser geestelijcken aen soecken, ja dien selven eerkennen eenen voorvechter te zijn der waerheijt daer hij secht *de waerheijt bij U*
 20 *verdedicht ende inde vereenigingē der theologie aen gewesen*, als hij mij maer eenige onlust daer mede meent te konnen aendoen.¹⁶

Ende op dat ghij wetet dat het niet en was om dat hij iet¹⁷ berispelicxs in mijne opinien (welcke hij niet machtich en is te verstaen) gevonden hadde maer dat hij mij alleenlick wt encke-
 25 nijt socht aen de klokke te hangen ende voor eenen oprechter van 207 eene nieuwe sechte wt te krijten, met te seggen *hij staet na eene nieuwe secte, ende sommige bidden hem aen als eenen godt*, soo sal ick U het antwoord seggen dat hij van desen geleerden ende voorsichtigen geestelick persoon kreech. Te weeten, dat hij seer
 30 geeren tegen mijne opinien soude schrijven, maer dat hij eenige

4 *verdedicht*] *verdeding* [*vergelijk r. 20*] 10 hervormden] hervroomden 11 (<+of)
 13 Religie (<-godsdiest) 15-16 soo eng van gewisse (<-soo schurpeleus) 19 zijn] zij
 20 *verdedicht*] *verdedi(ng)ch*) 23 machtich (<-capabel) 29 (als)dat

14 In 1635 sloot de Republiek der Nederlanden een verbond met Frankrijk tegen de Spaanse Kroon. Hierbij werden de invloedssferen in de Zuidelijke Nederlanden verdeeld.

15 *Admiranda methodus novæ philosophiæ Renati des Cartes* (Utrecht 1643), p. 11 (*Querelle*, p. 185). Dit boek verscheen

onder de naam van Maarten Schoock.

16 Descartes overdrijft. Weliswaar verafschuwde Voetius het katholicisme, niettemin kon hij grote bewondering opbrengen voor de scholastieke theologen, zoals de Spaanse jezueit en filosoof Suarez (1548-1617).

17 Iet = iets.

reden moste hebben om die te bevechten. Ende hij badt hem ten dien | eynde, dat hij de redenen welcke hij hadde ofte die [5v] zijn vrienden hem soude konnen beschicken wilde oversenden met belofte dat hij er van sijne sijde oock eenige op soecken soude.¹⁸

5 Maer Voetius en heeft er nooit eenige gesonden, alhoewel men mij eenige persoonen die hij tot het opsoecken heeft gebruikt genoemd heeft, alleenlick heeft hij hem sijne vergelyckenisse met Vaninus welcke eene van sijne grootste lasteringe is gesonden,¹⁹ ende heeft met een het gerucht doen loopen dat desen gestelijcken
10 persoon tegen mij schreef.²⁰

Ja dat meer is, op dat men wete dat ick niet en vreese dat men mijne opinien in het stuck van wetenschap bevechte, ende dat ick het gans niet qualick en neeme als men maer geen lasteringen tegen mijne seden en gebruikt, soo sal ick noch seggen dat dese
15 wijze religieus mij zijn antwoord onbesegelt sondt op dat icker mede deede het geen mij liefde, ende dat ick die getrouwelijck aen Gijsbert Voetius sondt na dat ickse gelesen ende geslooten hadde.²¹ Men kan niet seggen dat hier eenige geveijanstheijt ofte onbehoorlijcke samen spanninge geweest zij, want desen religieus
20 meende te doen het geen hij beloofde ende indien Voetius met al sijnen aenhang hem maer de minste reden tegen mij hadde konnen

20 <maecke ≠ doen> 20 het geen] het 't geen 20 indien] inden

18 Blijkbaar heeft Mersenne Voetius willen interesseren voor het project van de *Tegenwerpingen en Antwoorden* dat Descartes toevoegde aan zijn *Meditationes* (Parijs 1641). Hierin gaven verschillende geleerden, waaronder Mersenne zelf en Gassendi, hun commentaar op de nieuwe filosofie gevolgd door antwoorden van Descartes.

19 Lucilio of Giulio Cesare Vanini (1585–1619), een Napolitaanse monnik die, veroordeeld door de burgerlijke overheden wegens atheïsme (waarschijnlijk was de werkelijke aanleiding sodomie), te Toulouse op de brandstapel werd gezet nadat men hem zijn tong had uitgerukt. Ofschoon Vanini nooit openlijk het bestaan van God heeft ontkend, stond zijn naam in de zeventiende eeuw synoniem voor atheïsme daar hij de bestaande godsbewijzen verwierp en er,

in de ogen van zijn tijdgenoten, geen deugdelijk bewijs voor teruggaf. Voetius achtte dit 'subtiel atheïsme' bijzonder verfoeilijk. De vergelijking komt in *Admiranda methodus* steeds weer terug (*Querelle*, met name p. 315–317); Cf. *Brief aan Voet*, AT VIII B 182, *Querelle*, p. 393.

20 *Theses de formis substantialibus* (Stellingen over de substantiële vormen; december 1641), *Querelle*, p. 112.

21 Hierin school nog een kleine pesterij van Descartes: 'Uw brief aan Voetius heb ik teruggegeven aan de postbode alsof het niet bij uw brief aan mij was ingesloten, zodat hij de port ervoor zal betalen. Dit zal u een kleine genoegdoening geven voor de zes pond die hij u voor zijn theses (*De atheïsme*) liet betalen.' (Descartes aan Mersenne, 11 november 1640, AT III 231).

geven, hij en soude niet naergelaten | hebben de selve te schrijven. [6r]
 Ende ick soude daer blijde om geweest hebben, gelijk als hier wt 208
 daer na gebleecken is dat hij daer eenige andere geschreven heeft,
 welke ick selfs onder den name van de *Tweede tegen werpselen*
 5 *tegen mijne Meditatien* hebbe doen drucken.²²

Ick en *spreecke nu niet* van het geen geduierende dien tijd
 gebeurt is aengaende den Professor Regius, die soo men meende
 inde filosofie mijne opinien onderwes, ja die eer bij na den eer-
 10 sten martelaer van geweest is, al hoe wel ick sedert een korten tijd
 wt een seecker boeck welck sijnen naem draecht gesien hebbe dat
 hij er onnoselder in was dan ick meende, want van al het geen
 men eenichsins tot de theologie kan brengen en heeft hij er niet
 gestelt dan 't geen tegen mijne meeningen strijt.²³ Maer dat en
 mach ick niet swijgen, datter op een woort sijne *Theses*, welck van
 15 gansch geen belang en was (ja welck selfs van de gemene opinie
 niet en verscheelde soo als hij het wt seijde),²⁴ van Voetius andere
 vijandlicke *Theses* gemaect wierden, over de welke men drie da-
 gen lang disputeerde.²⁵ Ende op dat men niet en twyfelde of ick
 was den autheur van die opinien welke hij in sijne *Theses* met
 20 dit lof vereerde, dat die geene diese geloofden of godloose men-
 schen, | *atheisten of beesten* waren, soo wierd icker genoemd.²⁶ En [6v]
 eeven gelijk als of ick het hoeft geweest ware van eene nieuwe
 kettersche secte ofte gelijk als of ick mij voor eenen propheet wt

8 onderwes(-en) 17 de(-n) welke(-n)

22 Mersenne is de auteur van de *Objectio- nes secundæ* (AT VII 121).

23 Henricus Regius (1598–1679) was sinds 1638 hoogleraar Medicijnen aan de Uni- versiteit van Utrecht en de eerste hoog- leraar die openlijk cartesiaanse ideeën verkondigde. Descartes schreef in sep- tember 1643 aan Huygens dat Regius de eerste martelaar van zijn filosofie zou worden omdat de vroedschap op het punt stond hem te ontslaan. Huygens sprak deze berichtgeving echter tegen (AT IV 754–756; Roth, p. 210–215). De verschijning van Regius' *Fundamenta physices* (Amsterdam 1646), waarnaar hierboven verwezen wordt, bekoelde de vriendschap tussen Descartes en Re- gius. Descartes distantieerde zich van het boek in het voorwoord van zijn

Principes (Parijs 1647).

24 Het gaat om een serie van drie disputa- ties onder de titel *De illustribus aliquot quaestionibus physiologicis*. De laat- ste disputatione, gehouden op 8 december 1641, eindigde in groot tumult, daar Regius de stelling verdedigde dat de mens een 'ens per accidens' is. Zie de Inlei- ding, Paragraaf 1. Volkomen onterecht beweert Descartes dat deze zaak onbe- langrijk was.

25 Voetius voegde enige tegen Regius' op- vattingen gerichte corollaria en een ap- pendix (*Theses de formis substantia- libus*) toe aan een disputatione *De jubi- leo* gehouden op 18, 23 en 24 decem- ber (*Querelle*, p. 100–115). Respondent was Lambertus van den Waterlaet.

26 Zie de Inleiding, p. 52.

gave, soo seijde hij van mij al spottende: *Elias sal koomen*.²⁷ Ja dat hij al gereet was om den Professor Regius wt den name van sijne Theologische faculteit voor eenen ketter te doen verklaren, ten ware hij daer in door een vande voornaemste wt U Collegie hadde belet geweest. Ende eijndelick dat men onder den name van Uwe Akademie een oordeel afkondichde, welck mijne opinien onder den name van Nieuwe ende voorgewende Philosophije veroordeelde.²⁸ Na dit en gebrack hem niet dan sijne Theologische faculteit (welcke t'enemaal van sijne handt vliecht gelijk daer na geblecken is) te gebruijcken om over mij bij den Magestraet te klagen als over eenen autheur van eene soo schadelicke leere, dat sij een van U professoren kettters gemaect hadde. Dese dingen dan mij ter ooren gekoomen sijnde, soo soude ick onvoorsichtich geweest hebben indien ick versuijmt hadde mij tegen het listich gewoel ofte machinatien van desen man te stellen. Ende om het selfde te doen, soo en conde ick geen rechtvaerdiger, geen eerlijcker middel en van welck hij minder reden hadde sich te beklagen gebruijcken, | dan ick gebruijckt hebbe; want om de mijne²⁹ welck hij mij groef locht te geven, ende den slach van sijn quaet sprecken te breecken, soo was het mij genoch bij gelegentheit van een schrift welck ick onder de perse hadde het ongelijck te verhalen welck ick van hem geleeden hadde, op dat een ider die hem mocht komen te hooren gewaerschout wierde hem niet te gelooven sonder bewijs, alsoo hij mijn vijand was.³⁰

Dit schrijf ick hier tot onderrechtinge van die geenen welcken desen eerlijcken man wijs gemaect heeft dat ick hem aen gerant hadde; want ick wil geeren dat zij weeten dat ick behalven de quade discoursen, welcke hij van mij in sijne lessen, disputatien, predekatiën ende elders hield, gelijk als mij van alle kanten ver-

15 (+ofte) 18 gebruijckt] gebruijkt 26 dat (hij))ick) hem (-niet) 27 wa(+n)t 27 (+zij) 28 le(e))s)sen

27 Volgens Descartes zou Voetius een opponent hebben toegeroepen dat de cartesianen als de Joden zijn, die op de profheet Elia wachten om hun de waarheid te openbaren (*Brief aan Dinet*, AT VII 587; *Querelle*, p. 144).

28 *Judicium senatus academici inclutæ academiæ Ultrajectinæ*. Het oordeel werd op 17 maart 1642 door de senaat van de universiteit geveld en op 24 maart van dat zelfde jaar beves-

tigd door de Utrechtse Vroedschap. In 1643 verscheen het opnieuw in *Narratio historica* (AT III 551–553; Duker, II, bijlage LVI; *Querelle*, p. 121–122).

29 Mijn; ondergrondse gang die men vult met explosieven om versterkingen van de vijand op te blazen.

30 Verwijzing naar de *Brief aan Dinet*, die Descartes toevoegde aan de tweede druk van zijn *Meditationes* (Amsterdam 1642).

seekert is, ende behalven de brieven van sijne handt geschreven,
 welke ick beware, in eender welcken hij mij met Vaninus verge-
 lyckt waer op hij sijne alderswaerste ende verdoemelijcste laste-
 ringe boudt, noch seven gedruce schriften kan tellen met welke
 5 hij getracht heeft mij te beschadigen, eer ick ooit iet tegen hem
 gesecht, geschreven ofte gedaen hadde. Te weten vier verscheyden
 schriften *Vande godloosheijt*;³¹ het | vijfde welck hij noemde *Aen-* [7v]
hangselen der Teses van 't jubil;³² het seste was *Een aenhangsel*
van die aenhangselen ofte Theses vande selfstandige gedaenten;³³
 10 het sevende eijndelick was het *Oordeel van de Wtrechsche Aka-*
demie.³⁴ Doch dit laste stel ick niet om sijn gebroeders het deel
 t'ontnemen welck sij er aen meenen te hebben, maer om niet en
 can ontkent worden of het grootste deel komt hem toe die als
 dan rector van d'Academie was. Misschien sal men seggen dat
 15 ick in het meste deel van die gedruckte schriften niet genoemd en
 was, maer hij en was het oock niet in het mijn, ja selfs noch Uwe
 Academie noch Uwe stad. ³⁵ Sulcx het onderscheyt hier alleen in
 was, die dingen welke ick van hem geschreven hadde waeren alle
 waerachtich ende daerom verstoorden sij hem seer, maer die din-
 20 gen welke hij tegen mij geschreven hadde en waren niet alleenlick
 valsch maer selfs niet waerschijnlick, ende dat was de reden dat ick
 se soo weijnich achte. Voorwaer, hij wierder soo over onstelt, ge-
 lijck als mij kort daer aen gebootschap wiert, dat hij consulteerde
 om mij een proces van injurie aen te doen,³⁶ ende ondertusschen 211
 25 maeckte hij verscheyden schriften tegen mij, want hij meende mij
 op eenen tijt te slaen ende in recht te roepen, om den geslagen de
 breucke te doen betaelen. | [8r]

Mij wiert van verscheyde gewesten ver witticht dat hij te-
 gen mij schreef; het was soo ruchtbaer dat men mij het selve

3 verdoemelijcste (-crimineelste) 4 boudt (+bewijst) 5 (be ≠ be)schadigen 7 (-
 Aetheisterij) *Vande godloosheijt* 12 meenen te hebben (-pretenderen) 12 (het ≠ niet)
 13 (+can) on(+t)kent wor(t)den 19 (+verstoorden)

31 Zie noot 10.

32 Herdruckt in *Narratio historica* (Utrecht 1643; *Querelle*, p. 97–99; AT III 487–488).

33 *Querelle*, p. 100–115.

34 Zie noot 28. Wat Descartes hier niet vermeldt, is dat dit oordeel een reactie was op een pamflet van Descartes/

Regius, *Responsio* (februari 1642), een tactloos antwoord op Voetius' disputaties van december 1641. In dit antwoord werden de aristotelici onder andere van atheïsme beschuldigd.

35 In de *Brief aan Dinet* is de naam Utrecht steevast vervangen door een *.

36 Injurie = smaad of laster.

van Vranckryck schreef. Ja men seijde mij oock particuliere din-
 gen van sijne schriften, die men nu ten deele in de voor reeden
 van het boeck onder den naem van Schoock, ende ten deele in
 het historisch verhaelt onder den naem van Uwe Akademie wt
 5 gegaen vindt.³⁷ Men bootschapte mij dat hij over de persoonen
 delibererde welcke hij tegen mij soude doen schrijven, dat is te
 seggen, die alleenlick met den stijl van schrijven haer eijgen te
 maecken ende met daer bij te doen van het hare wadt sij konden,
 boecken soude laten wt gaen die hij gemaect hadde.³⁸ Ja als een
 10 seecker man in eene bij eenkomste van verscheijde persoonen ge-
 secht hadde dat hij daer sijnen soone toe behoorde te gebruijcken,
 soo nam de moeder het woort ende seijde dat hij noch te jong was
 om sijne reputatie inde waech schale te setten, ende indien het van
 noode was datter geschreven wierde dat haer man het selver doen
 15 soude.³⁹ Men sprack doe noch niet van Schoock en evenwel wisten
 alreede veel menschen watter in het boeck sijn soude, welck daer
 na onder den name van Schoock wt gekomen is. Dit mercke ick
 aen om UE te doen sien hoe weinich het waerschijnlick | was dat [8v]
 Voetius daer na tegen het gewisse van eene ontelbare meenichte
 20 menschen, die dese dingen alsoo wel wisten als ick, imandt soude 212
 kunnen wijs maecken dat hij aende boecken welcke tot sijne ver-
 dedinge soude wt koomen, geen schult en soude hebben, ende dat
 ick, die ses bladeren daer geen autheurs naem op stondt van dier-
 gelijk boeck ontfangen hadde, genochsame reden hadde om inde
 25 antwoorde, die ick daer op geven wilde, Voetius aen te sprecken.

Doch de grootheijt der lasteringen welcke ick in dese bladeren
 vindt en heeft mij niet meest bewoogen om het antwoord te schrij-
 ven. Neen, sij waren soo ongerijmt ende soo weinich waerschijnlick
 dat sij mij veel meer reeden gaven om die te verachten dan om

2 ⟨m⟩s)ijne 4 historisch] historisch 8 te ⟨-(+xaxxen)⟩ 8 ⟨konden⟩konden) 27
 ⟨absurd ≠ antwoord⟩ 28 weinich] weinch 29 ⟨verdagten⟩verachten)

37 Verwijzingen naar resp. *Admiranda methodus* en *Narratio historica*. Maarten Schoock (1614–1669) was gedurende zijn studies te Utrecht een protégé van Voetius. In 1636 promoveerde hij in de wijsbegeerte onder Renier en in 1641 bracht hij het tot hoogleraar Filosofie aan de Universiteit van Groningen.

38 ‘Met den stijl van schrijven’: verwij-

zing naar een brief van Voetius aan Schoock (21 januari 1645), gepubliceerd door Maresius in *Bonæ fidei sacrum* (Groningen 1646), p. 36 (Duker, III, bijlage XXXIX). Gedeeltelijk hieronder door Descartes geciteerd (f. 31r^o).

39 Descartes vernam dit opmerkelijk verhaal waerschijnlijk van Regius (Baillet, II, p. 156).

mij daer aen te stooten. Maer drie andere vrij krachtiger redenen hebben mij daer toe bewoogen; de eerste is het gemeene beste ende de ruste deeser lanschappen welcke altijt met meerder iver ende sorge door de Fransen dan door sommige inboorlingen is be-
 5 arbeyt geweest;⁴⁰ want al hoe wel ick geen voor neemen en hadde Voetius van enige misdaet te beschuldigen, soo meende ick even wel dese lande een dienst te doen met de eenvoudigste menschen die waerheden te verwittigen welcke ick van hem wiste. Ende dat
 10 met vrij | grooter recht, hoewel op die selfde wijze met de welcke [9r] hij veele valscheeden van mij verkondichde onder den deckmantel dat hij dat deede tot waerschouwinge voor de jonge studenten.⁴¹ Ten tweeden, soo geloofde ick dat het in het bijzonder voor veele
 15 persoonen van Uwe stadt eene aengename saecke soude zijn. Niet aen die gene die welcke vijanden sijn van Uwe Religie,⁴² gelyck als hij inpernentelick wil doen gelooven (want ick en geloove niet
 20 datter een sij die hem niet soo seer en veracht of hij soude blijde sijn indien alle de gene die Uwe Religie verdedigen hem gelyck
 25 waren), maer aen eene groote menichte vande iverichste ende eerlicste die de selve volgen. Ja selfs aen Uwe predekanten aenden
 30 welcken ick dit lof schuldich ben, dat hij die in sijne saecke niet en heeft konnen in wickelen, al hoe wel hij daer toe alles gedaen heeft dat hem mogelyck was; want al hoe wel hij aen het Sijnode ten
 dien eijnde een versoeck schrift overgelevert heeft, gelyck als ick wt de schriften door sijnen soone wt gegeven verstaa, soo en heeft hij
 25 evenwel van haer niet konnen verkrijgen tot mijn nadeel. Dat meer is, het getuigenisse welcke hij vanden kerckenraedt heeft | geschre- [9v] ven, geeft genoch te kennen dat sij het hem geweigert hadde; want na dat hij het versoeck schrift in het welcke ick genoemt worde van woort tot woort verhaelt hebben, geven sij hem een soo slecht
 30 getuigenisse van sijne seeden dat sij met eeren aen geen van hare

3 lanschappen {–Provincien} 7 dese{–n} {stadt})lande} 7 eenvoudig(e))ste} 8
 {met vrij ≠ die waerheden} 14 {+welcke} 20 {+in} 21 {+wickelen} 27 {h})s)ij
 28 schr(eef))ift)

40 Descartes heeft hier de vele Franssen op het oog die hun bloed vergoten in de strijd van de Republiek tegen Spanje. Vergelijk Descartes' schrijven aan Servien (12 mei 1647; AT V 24). Wat betreft 'sommige inboorlingen', in de *Brief aan Dinet* omschreef Descartes Voetius als een oproerkraaier.

41 'Tot waerschouwinge voor de jonge studenten': Voetius' motto in zijn *Theses de formis substantialibus* (*Querelle*, p. 105).

42 Descartes doelt met name op de remonstranten, met wie Voetius in een bittere strijd verwickeld was.

mede broeders minder en soude connen doen, alsoo lange als hij van die vande gerechte noch niet en is aengetast geweest, ende dat sij hem niet en willen beschuldigen, maer sij en spreeken van mij of van iet dat mij soude connen raecken niet een woordt.⁴³ Ja sij
 5 verklaren selfs dat het op UE versoeck is dat sij hem dit getuijgenisse geven: *Op het versoeck vande achtbare Heeren Magistraet der stad Utrecht*. Sulckxs het schijnt dat sij het hem op sijn versoeck alleen niet en soude gegeven hebben, soo dat ick nu noch derve gelooven dat sij na waerheijt van het getuijgenisse welck hij
 10 Schoock tegen mij voor geschreven heeft oordeelen sullen, indien 214 men haer oordeel versoeckt ende indienmen wt die kercken raedt alle die geen en wt sondert, welcke opentlick voor sijne creaturen of voor sijne discipelen bekent sijn. Mijne derde reden was om dat Voetius mij een proces van injurie wilde | aendoen, om mij te doen [10r]
 15 waermaecken het geen ick in het voor bij gaen ende in het kort in mijn voor gaende schrijft hadde aengeroot. Ende over sulckxs, soo dachte ick dat ick het alles mochte wtleggen, ende het selve met een tweede schrift soo klaerlick bewijzen dat ick de moeijte niet en soude hoeven te neemen het selve voor de rechters te doen,
 20 maer hem den lust beneemen om mij daer toe te dwingen.⁴⁴

Als ick nu mijn tweede schrift soo gemaect hadde dat het niet alleen sich selfs, maer oock genochsaem het eerste konde verdedigen, ende als icker eenige exemplaren van aen de Heeren de twee Borgemeesters doe ter tijt gesonden hadde,⁴⁵ ende dat die
 25 haer waren overgelevert door twee vande gequalificeerde ende aensienlickste persoonen uwer stad,⁴⁶ die haer oock van mijnent wege gecomplementeert hadden, soo moet ick bekennen dat ick eenige weecken daer naer gansch buijten verwachtinge uwer publicatie van den 13 Junij 1643 verstont.⁴⁷ Alhoewel ick voorwaer blijde
 30 was over het geen sij ten aensien van Voetius in hielt, want ick

2 gerechte (-justitie) 16 schr(eef)ijft) 25 (+waren) 25 overgelevert | overgelevrt
 25 (+ende) 26 personen] perosoonen 29 (+voorwaer)

43 Verwijzing naar *Extract uyt de acten des kerkckenraets tot Utrecht* (7 augustus 1642), opgenomen in *Aengevangen procedueren* (Utrecht 1644). Duker, II, bijlage LXIII.

44 *Epistola Renati Des-Cartes ad celeberrimum Virum D. Gisbertum Voetium* (Amsterdam 1643); AT VIII B; *Querelle*, p. 327–399. Een Nederlandse ver-

taling verscheen kort nadien.

45 Frederik Ruysch en Johan van Weede.

46 Gysbert van der Hoolck, oud-burgemeester, en Peter van Leeuwen, lid van de vroedschap.

47 Hierin werd Descartes verzocht binnen drie weken naar Utrecht te komen ter nadere elucidatie. Knuttel, nr. 5023.

vonder opentlick sijne verdoeminge in het geen ghij daer seght, te weeten dat hij *in Uwe stadt niet alleen onnut maar oock | groote- [10v] lijcx schadelick soude sijn indien het geen ick van hem geschreven hadde waerachtic was*, ende ick was vandie waerheijt verseeckert, maer ick verwonderde mij dat ick van U ingedaecht was, even gelyck of ghij eenich recht op mij haddet.⁴⁸ Ick verwonderde mij oock dat dese indaginge met soo veel spels met klokke geluijt gedaen 215 was, even gelijk als over eenen misdadiger. Eindelick, soo verwonderde ick mij dat hier toe van U deesen deckmantel gebruijckt was, dat ghij niet seecker en wistet waer ick woonde; want voorwaer, in dien het de Heeren Borgemesteren niet en wisten, soo konden sij het genoch ver neemen wt die persoonen welcke haer mijn boeck gegeven hadden. Niet te min om dat dese maniere van proceduren verscheydentlick konde wt gelecht worden, ende 10 om dat ick mende Uwe vrientschap maer niet Uwen haet verdient te hebben, soo verseeckerde ick mij dat ghij niet van meeninge en waert mij eenich ongemack aen te doen, maer wel dese saecke ruchbaer te maecken op dat die gene welcke schuldich ende Uwe jurisdictie onderworpen was, met toe stemminge van alle de werelt mocte gestrafft worden. 20

Hierom deed ick oock mijne antwoordt op dese publicatie drucken, in | 't welck ick U bedanckte dat ghij de moeijte naemt [11r] het leven van eenen man t'ondersoecken die tegen mij misdaen hadde.⁴⁹ Ende bij die gelegentheijt badt ick U te willen ondersoecken of hij geen deel en hadde aen het boeck in het welck ick gelastert wordt, gedruckt onder den naem van Schoock.⁵⁰ Ick en wilde juist niet seggen dat hijer schuldich aen was, maer wel dat ick genochsame reden hadde om dat van U te versoecken, vermits de heele werelt sulck een vermoeden van hem hadde. Ick verklar- 30 dener oock wel wt druckelick dat ick mij tegen hem geen aenklager

9 (+van) 12 v(ee))e)r 15 me(e))n)de 30 w(t))el)

48 Descartes woonde op dat moment in Egmond op den Hoef en viel derhalve onder de jurisdictie van de Staten van Holland.

49 Descartes stuurde de vroedschap op 6 juli 1643 een handgeschreven Franse brief samen met een bundel van de reeds gedrukte Nederlandse vertaling: *Antwoord Van den wel-Eedelen Heer René des Cartes, Heere du Perron: op't ghe-*

publiceerde vande Heeren vande Vroedschap der Stadt Wtrecht den 13/23 Junii des Iaers 1643 (AT IV 8–12; Roth, p. 299). Het *Antwoord* werd ook afgedrukt in de Nederlandse *Brief aan Voetius*, en in *Aengevangen procedueren*. De vroedschap ontving Descartes' schrijven op 1 juli. Kernkamp, p. 182.

50 *Admiranda methodus*.

en begeerde te stellen. Ja ick protesteerden er van ongelijck in-
 dien ghij over mij eenige jurisdictie gebruijckte, ende indien ghij
 in mijne schrijften iet wes vindt waer van ghij meerder bewijs be- 216
 geerdts dan icker geschreven hadde, soo boodt ick mij van selfs aen
 5 U er meerder te geven als het UE maer gelieven soude mij daer
 van te verwittigen.

Het was onmogelick, soo als ick meende, dat ghij na soo eene
 antwoorde eenige gedachten soudet hebben om mij eenich onge-
 10 mack aen te doen. Voorneemelick als ick verstont dat mijn boeck
 van eene ontelbare menichte menschen, ja selfs van veele magi-
 straets persoonen vande voornaemste steeden deser lantschappen | [11v]
 met aendacht gelesen was geweest, ende datter niemant iets hadde
 aengemerckt waer over Voetius sich met recht mochte beklagen of
 gij reden hebben om mij te blameeren. Ende soo veel te meer
 15 noch omdat mijne saecke soo generalick wiert toe gestemt, dat
 die geene welcken er veel duisent menschen van hadden hooren
 spreecken, mij verseckerden dat sijen niet meer gevonden hadden
 dan twee die seijden dat ick ongelijck hadde, ende die twee waren
 voor Voetius facteurs, bespieders ofte verklickers bekendt, soo als
 20 Schoock die noemdt en secht dat hijer veel heeft, 't welck hij wel
 behoort te weeten.⁵¹

Ick was evenwel verwondert dat ick van Utrecht geen tydinge
 meer en kreech, gelijk als ick plecht, want ick was drie maen-
 den sonder te weten watter ommeging. Ten einde soo kreech ick
 25 twee brieven, d'een na d'ander, beijde niet ondertekent ende van
 eene onbekende hant geschreven,⁵² die verwittichde mij dat Uwen
 schout mij als eenen misdadiger hadde ingedaecht om in eyge-
 ner persoon te verschijnen, ende dat ick in dit lantschap selfs niet
 seecker en was vermits achtervolgende | seker ackoort de vonnis- [12r]
 30 sen in U lantschap gewesen oock in dit wierden geexcuteert.⁵³ 217
 Ick meende voor eerst dat het geckernij was, ende daerom en

2 ⟨+jurisdictie⟩ 3–4 begeerd(e)t) 4 ⟨er⟩mij) 4 ⟨+van⟩ 9 ⟨+ick⟩ 14 te blamee-
 ren ⟨-qualick ofte neemen⟩ 14 ⟨noch ≠ soo⟩ 31 gecker(+n)ij

51 M. Schoock, *Necessaria et modesta defensio* (Groningen 1646), p. 4–5. De namen van deze twee 'bespieders' zijn onbekend.

52 Begin september vernam Descartes dat zijn vrienden hem niet durfden te schrijven, omdat zij zich dan schuldig zouden maken aan het openbaar maken van

geheime regeringszaken (AT IV 751; Roth, p. 211).

53 Het arrest van de schout dateert van 23 september 1643 (*Aengevangen procederen*, p. [25–27]). Descartes kon zich in Holland niet veilig wanen omdat er tussen de verschillende provincies een uitleveringsverdrag bestond.

wierdt icker niet eens in onstelt. Maer ick ginch eeven wel na 's-Gravenhagen om dat te ondervragen, ende ick verstont dat het in der daet was gelijk men mij geschreefen hadde, daerom keerde ick mij tot den Heere Ambassadeur de la Thuillerie den welcken 5 ick seer gereet vondt om mijn vrinschap te doen.⁵⁴ Ende soo vondt ick oock alle de andere gegeven, welcken ick doe de eere hadde aen te sprecken, sulcx ick sonder moeite al het geen ick begeert hadde verkreech.

Doch ick en hadde niet versocht dan dat dese extraordinare 10 proseduieren op geschort wierden, alsoo ick meende dat het de eerste waren, gansch niet wetende van die sententie welcke men secht dat ghij al voor dien tijt tegen mij gegeven haddet.⁵⁵ Ick kreeger maer eerst eenige weecken daer na kennisse van, als ick mij in geselschap vondt van eenige van die treffelicke ende eedele 15 gemoederen die sich aende gerechticheijt laten gelogen sijn, al en hebben sij geene kennisse aen die persoonen welcke sij gelooven verongelijckt te sijn. Die seijden mij, dat men tegen mij eene sententie onder Uwen name hadde afgekondicht, in welcke | men [12v] mijne twee schriften die van Voetius sprecken als fameuse libellen hadden verordeelt. Ende om dat ick het swaerlick konde geloven 20 vermits ick in Uwe stadt vrinden hadde die mijer gansch niet van en hadde geschreven daer sy mij nochtans te vooren de publicatie 218 vanden 13^{en} Junij wel hadden verwitticht, soo antwoorden sij daer op dat die publicatie vanden 13^{en} Junij met meerder fatsoen als 25 gewoonlijk, ende in eene groote versameling van volck geschiet was, dat sij gedruickt, aen geplackt ende met sorge in alle de voornaemste steeden deser lantschappen was gesonden geweest, sulcx het geen wonder was datter mij kennisse van gedaen was. Maer dat men sedert het antwoord welck icker op gemaect hadde oock 30 eenen heel anderen wech was ingegaen; want dat mijne vijanden met alsoo grooten sorge het geen sij voor mij brouden bedecht

2 S. (<+graven)hagen 2 <toe ≠ om> 3 <+ge>schreefen 6 gegeven] gegegen 10 ges(ocht)chort) 15 gemoederen (<-imborsten> 22 (h))s)y 23 verwitticht] verwittich 28 (<+was datter ... gedaen> 29 het antwoord] antwoord

54 De Franse ambassadeur Markies Gaspard Coignet de La Thuillerie (1595–1653) bepleitte de zaak van Descartes bij Frederik Hendrik. De Prins van Oranje gaf Gysbert van der Hoolck, in-

middels vertegenwoordiger van Utrecht in de Staten Generaal, te verstaan dat de rechtszaak tegen Descartes geseponeerd moest worden. Aldus geschiedde.

55 Zie noot 2.

hadden als of het een aenslach ware geweest om eenen stadt van-
 den vijandt te overrompelen. Maer even wel hadden sij het eenich
 fatsoen willen geven, ende tot dien eijnde was de sententie welcke
 sij van U verkregen hadde op het raethuijs afgelesen geweest doch
 5 op eene gewoonlicke uure, na andere schriften ende dan eerst als
 men oordeelde datter van die geene welcke mijer van verwittigen
 souden, niet en soude worden opgelet. | Wat belangt de indagingen [13r]
 van Uwen schoudt die daer op soude volgen over de selve en waren
 sij niet eens bekommert, want sij meenden dat icker niet tegen en
 10 soude connen doen al wierd icker van verwitticht; want de wijl
 mijne boecken alreede veroordeelt waren, ende ick in eiggener per-
 soone ingedaecht, soo verseckerden sij sich dat ick niet verschijnen
 en soude. Dienvolgende dat de sententie bij de faut soude gewe-
 sen worden,⁵⁶ welcke niet sachter en konde sijn, dan dat men mij
 15 wt dese landschappen bannen, eene groote boete afneemen ende
 mijne boecken verbranden souden. Ja daer wordt voorseecker ge-
 secht dat Voetius alreede met den beul over een gekomen was
 datter soo een groodt vier van gemaect soude werden dat men 219
 de vlame van verre soude sien.⁵⁷

20 Dit wierder noch bygevoecht, dat sij voor genomen hadden
 daer na onder den naem van Uwe Akademie een lang verhael te
 doen drucken van al 't geen er geschiet was, ende daer veele ge-
 tuigenissen ende gedichten tot Voetius lof ende tot mijne verach-
 tinge bij te doen.⁵⁸ Dat sij voor genomen hadden sorgvuldiclick
 25 eenige van dese exemplaren in alle hoecken des werelts te sen-
 den, op dat het mij onmogelyck ware ergens te gaen dan daer
 ick Voetius glorijs en thriomphe wtgebreijt | ende mijnen name [13v]
 gediffameert vondt.

30 Om dit te bewijzen wiert mij gesecht, dat men noch selfs na
 dat den loop deser proseduren gestut was, onder den naeme van
 Uwe Akademie het verhael van 't geen er voor mijn eerste schrift
 gepasseert was hadde doen drucken, met eenige deser getuigenis-
 sen streckendt tot Voetius lof.⁵⁹ Dit was sijn leste buskruijt welck 220

6 ⟨om ≠ van⟩ 10 verwitticht] verwittich 31 e⟨n⟩r) 32 ⟨+was⟩

56 Dat wil zeggen, bij verstek.

57 Woorden van deze strekking treft men aan in een brief van Voetius aan Schoock, gepubliceerd door Maresius in *Ultima patientia tandem expugnata*

(Groningen 1645), p. 407.

58 Van een dergelijk voornemen is niets bekend.

59 *Narratio historica*. Hierin komt slechts één getuigschrift voor, nl. *Testimonium*

hij doe wilde verschieten, om dat hij de hoope verlooren hadde van het selve beter te sullen kunnen besteeden.

Ick vraechde wat reeden of wat deckmantel men gebruijckt hadde om tegen mij in sulcke voegen te prosedeeren maer men
 5 konde mijer niet seeckers van seggen. Alleenlick wierdt mij ge-
 seijt dat alle Voetius verklickers, bespieders, facteurs geduierich
 besich waren geweest in alle vergadringen daer sij maer imant
 konden vinden die haer het oorre wilde leenen, met qualick van
 mij te spreecken, waer door het gemeen volck soo op gemaect
 10 wiert dat niemant die de waerheijt wist ende eenen grouwel hadde
 van hare lasteringen, een woort tot mijn voordeel dorst spreecken,
 voor nementlick na dat men gesien hadde hoede Professor Re-
 gius gehandelt wiert, wiens historie ick hier niet en verhaele om
 dat sij U genoch bekendt is.⁶⁰ | Maer evenwel alles wat Voetius [14r]
 15 verklickers of bespieders van mij seijden wel ondersocht sijnde,
 soo bevondt men dat het in dese twee dingen bestondt: Ten eer-
 sten, dat ick een disipel der Jesuijten was ende om harentwille 221
 tegen desen groten verdediger der Gereformeerde Religie geschre-
 ven hadde, ende mischien oock van haer wt gesonden was om in
 20 dit lant oproer te stichten.⁶¹ Ten tweeden, dat Voetius mij nooijdt
 misdaen hadde, dat hij in geenderleij wijze autheur was van het
 boeck tegen mij geschreven, maer Schoock alleen die doe ter tijt
 in Uwe stadt sijnde hem daer heel van hadde ontlast, ende selfs
 daer alle de eere ofte alle de schande van wilde hebben, soo dat
 25 ick ten ongelijck Voetius daer van hadde beschuldicht.⁶² Maer dat
 ick desen deckmantel gebruijckt hadde om tegen hem te schryven,
 ende Uwe Religie alsoo te schande te brengen.

Hierdoor wierder geoordeelt dat Uwe sententie oock op dese
 twee hoofd stucken gegrondt was; 't welck sijne reeden schijnt te
 30 hebben, indien sij inderdaet soo danich is als men die in het ge-
 dructe boeckjen doch sonder naem des autheurs, genaemt Aenge-
 vangen Proceduren etc. vind, en Schoock sechdt dattet de jonge
 Voetius gemaect heeft.⁶³

2 (+sullen) 4 m(ij ≠ en) 8 oo(i)r)re 15 (+of) De 19 (+oock) 31–32 (+
 Aengevangen)

Academiae Ultrajectinae (AT VIII B 325–327; Duker, II, bijlage LXV; *Querelle*, p. 79–81). De vroedschap keurde de publikatie ervan goed op 12 september 1643 (Kernkamp, p. 175).

60 Zie onze Inleiding, Paragraaf 1.

61 *Aengevangen procedueren*, Inleiding.

62 Schoock gaf in de zomer van 1643 een schriftelijke verklaring af waarin hij beweerde de enige auteur van de *Admiranda methodus* te zijn. Descartes komt nog uitgebreid op die verklaring terug.

63 *Necessaria et modesta defensio*, p. 21.

Na dat ick alle dese dingen verstaen hadde, soo dachte ick dat het mij toequam de middelen te soecken om mij te veronschuldigen, ende om de gerechticheijt van mijne saecke aen alle die geene welcken er eene | quade opinie van mochte hebben bekendt te [14v]
 5 maken. Wat het eerst belangt, daer van konde ick mij lichtelick ontschuldichen, want sijnde vande Religie mijns landts, soo en kan mij van niemant als van Vranckrijcx vijandes voor eene misdaet op gelecht worden, dat ick een vriendt ben ofte de vrientschap van die geene aengesocht hebbe aende welcke onse Coningen gemeenlick
 10 hare binnenste gedachten openbaren, als aen hare biechtvaders. Nu, dusdanige sijn de Jesuiten van Vranckrijck, ende die selfde wiens vrientschap men mij in het bijzonder verwijt, te weeten den 222
 eer waerdigen vader Dinet, wiert een weijnich tijt naer dat ick dien brief aen hem geschreven hadde doen drucken, tot biecht vader vanden Coninck gekooren.⁶⁴ Maer indien er evenwel imandt
 15 voor de Religie van dit lant soo iverich is dat hij het qualick neemt indien men eenige gemeenschap hout met die geene welcke proffessie doen de selve te bestrijden, die behoort het voorwaer Voetius vrij qualicker af te neemen, want hij wil de eere ende het cieraet
 20 vande Nederlansche kercken sijn,⁶⁵ ende even wel derft hij wel aen religieusen schryven die in strengheijt van regulen de Jesuiten te booven gaen.⁶⁶ Ja hij derft se wel verdedigers der waarheijt noemen, om haere gonste te verkrijgen, dan mij die een Frans man ben, ende vandie selfde Religie met mijnen Coninck | professie [15r]
 25 doe.

Nietemin om U te bewijsen wat een vermaeck Voetius heeft inde gansche werelt te bedriegen, ende haer dingen wijs te maecken die hij selfs niet en gelooft, soo sal ick U seggen dat ghij lichtelick sult connen weeten waer van het boeckjen genaemt de Sevenste
 30 Tegen werpsellen handelt⁶⁷ (In dit boeckjen is de brief op welcken

13 (dient))Dinet) De 14–15 vader(-s) 21 r(+egulen) De 26 vermaeck (-vermaeck) Voetius

64 Jacques Dinet (1584–1653) was van 1639 tot 1642 provinciaal der Jezuïeten in Parijs en Ile de France (Francia) en werd daarna voor korte tijd biechtvader van Lodewijk XIII.

65 Descartes heeft deze uitdrukking uit zijn geheugen opgediept zonder haar te controleren. De juiste uitdrukking is ‘het licht en het sieraat van de gereformeerde kerken’, *Admiranda methodus*,

p. 161. Descartes gebruikte deze woorden eerder in de *Brief aan Voetius* (AT VIII B 185; *Querelle*, p. 395).

66 Zie noot 11.

67 *Objectiones septimæ in Meditationes*, toegevoegd aan de tweede druk van de *Meditationes* (Amsterdam 1642). Auteur van de tegenwerpingen is Pierre Bourdin (1595–1653).

hij syne verwijtinge bond dat ick met de Jesuiten kennisse houde
 ende het selve is soo men secht van U gecondemneert door sijn
 aenhouden). Indien het U gelieft de moeijte te nemen het selfs te
 leesen, of maer imand die het gelesen heeft te vragen watter in ver-
 5 handelt wordt, die sal U terstont seggen, dat het gemaect is tegen
 eenen Jesuit (den welcken ick nochtans nu roeme mijnen vriend te
 sijn, want ick wil wel dat men wete dat mijn meesters mij niet
 en hebben geleerd onversoenlick te sijn) ende dat icker twintich- 223
 mael meer dingen tegen dien Jesuit geschreven hebbe dan tegen
 10 Voetius, van den welcken ick maer in het voorbijgaen ende sonder
 hem te noemen geschreven hebbe.⁶⁸ Soo dat hij door het bearbei-
 jden dat dit boeck van U verdoemt wierde sich selven schijndt
 procureur vande Jesuiten gemaect te hebben, | verkrygende van [15v]
 U meer tot haer voordeel dan sij hebben derven hoopen te ver-
 15 krijgen van eenige overheijt in die steeden daer men secht dat sij
 het meeste vermogen. Ende om dese lasteringe eenige schijn te
 geven, heeft hij eenige beleefde woorden welcke ick indien brief
 geschreven hadde aen geweest, om die geenen welcke alleen dese
 woorden soudent sien sonder de rest te lesen, te doen geloven dat
 20 ick groote kondschap met de Jesuiten houde, 't welck voorwaer
 eeven soo weinich sluijft dan of imandt mij beschuldichde (niet
 in Vranckrijck want daer houd men sulcke blaeuwe beschuldigen
 niet achter, maer in een landt daer de inquestie op het strenchste
 is) dat ick groote vrientschap met Voetius houde, door dien ick
 25 hem eenen langen brief geschreven hebbe, ende dat ick in het op
 schrift schrijve: Aenden seer vermaerden Gijsbert Voetius. Voor-
 waer, die den inhoud deses briefs weeten, soudent genoch sien dat
 mijn beschuldiger vermaeck in het liegen soude hebben, ende dat
 hij met die geene soude spotten aende welcken hij dier gelijcke
 30 dingen soude seggen.

3 aenhouden). Indien] aenhouden). Het welck den brief is daer hy sijne verwijtinge
 op bond dat ick met de Jesuiten kennisse houde en welckers condemnatie hij van U
 verkregen heeft na dat men secht. Indien [zinsherhaling] 3 nemen (ende))het) 6 (+
 roeme) 7 w(e≠il) 16 (+meeste) 20 kondschap (-intellegentie) 22 houd] soude
 25 (+ick)

68 In de *Brief aan Dinet* beklagde Descartes zich over het gedrag van Bourdin. Het eigenlijke motief om de Provinciaal aan te schrijven, was Descartes' vrees dat de jezuiteten zich als orde tegen hem zouden keren. Zelf omschreef

Descartes zich als iemand die vanwege zijn geloof door de Nederlandse dominees werd vervolgd. Dinet bewerkstelligde een verzoening tussen Descartes en Bourdin in 1644 (AT IV 143).

Wat belancht het tweede, ick hadde genoch getuigen om het selve te wederleggen indien ick se hadden willen noemen, maer ick dachte dat het de kortste wech was mij tot Schoock te keeren op dat hij inde plaetse van Voetius | mochte gestraft worden, in dien [16r]
 5 hij die misdaet op sich wilde laden, of wel indien hij hem soo seer 224
 niet en beminde ende eenige excusie wilde waerdich zijn, dat hij dan genootsaect wierde de waerheijt te ontdekken.⁶⁹

De voorsichticheijt, de oprechticheijt ende de voortreffelicheijt van die geene welcke het lantschap bestieren in het welck Schoock is, dede mij hoopen dat sij mijn geen justitie en souden weijgeren als ick die maer van haer vorderde. Al hoewel ick daer te vooren nooijt de eere gehadt hadde imant van de selven aen te sprecken, ende al waren sy daer en booven alle Schoocks vrienden, ja hij selfs Rector was van haere Akademie als ick hem aenklaechde.⁷⁰
 10
 15 Want het is de gerechticheijt alleen die de staten ende de rijcken staende hout, om harent wille hebben de eerste menschen de onderaersche hoolen ende de bosschen verlaten om de steeden te bouwen, van haer alleen hebben wij de vrijheijt. Maer vande ongestraftheijt der misdadigers, ende van het veroor deelen der onnoselen komt de ongebondentheijt, die volgens de aenmerkinge der politicken altijts den ondergang der republijcken geweest is. Hier om en twijfelden ick niet of de voorsichtige overicheijt die 't welvaren haerer stadt begeert ende die iverich is om haere autho-riteijt te bewaren, soude my oock recht doen als ick het van haer
 25 versochte. | [16v]

Ghij hebt seedert verstaet watter op gevolcht is, hoe dat de Heeren Professoren der Akademie te Groeningen, welcke Schoock tot sijne rechters begeert heeft, tegen hem soo sacht gegaen hebben als hij hadde connen wenschen, ende dat zij my niet te min 225
 30 door eene bijzondere voorsicheijt in al het geen ick verwachtte ofte

4 inde(-se) 21 ondergan(+g) 23 iverich {Φ} is 29 (+my) De 30 (+bijzondere)

69 Op 15 maart 1644 legde Descartes, gesteund door de Franse ambassadeur, zijn beschuldigingen voor aan de Staten van Groningen en Ommelanden. Na enig gedraal verklaarden de staten zich niet competent en verwezen de zaak door naar de senaat van de universiteit. Op 4 april 1645 begon uiteindelijk het tribunaal en alras bekende Schoock dat

Voetius de voornaamste schrijver van de *Admiranda methodus* was. Voor de tekst van de opgestelde acte, zie Duker, III, bijlage XXX; AT IV 196–199. Een Nederlandse vertaling in Dukers *Schoolgezag en eigen-onderzoek*, p. 157–161.
 70 Schoock was rector van de Universiteit van Groningen tussen 26 augustus 1643 en 26 augustus 1644.

billick eijschen konde gansch voldaan hebben. Want de particuliere personen en hebben geen recht om het bloet, de eere ofte het goedt haerer vijanden te begeeren, het is genoch indien sij soo veel als den rechters mogelick is buijten schade gestelt worden, de rest en gaet niet haer maer 't gemeene beste aen. Nu in dese saecke was mij hier aldermeest aen gelegen dat de valscheijt van het geen waer over ick in Uwe stadt beschuldich was geweest ondeckt wierde, ende daerom en konde sij mij met geen recht de acten weigeren die daer toe dienen, welcke Schoock tot sijne veron- schuldiging in handden gegeven hadde. Ende dese acten sijn soo danich, ja bewijsen de misdaet van Gijsbert Voetius en sijn collega Dematius soo klaerlick, gelijk als ick hier na seggen sal, dat ick die gekregen hebbende geloofde dat dese twee mannen voorseecker wt Uwe stadt soude vluchten alsoo haest als sij kennisse soude hebben van het geen dat tot Groeningen gebeurt was. Ick vergenoechde mij met U alleen die acten te senden, sonder U eenich versoek welck mij in het bijsonder | raecte te doen, vermits ick mij doe [17r] niet wilde, ja selfs nu noch niet wil tegen hem partij stellen.⁷¹ Ick dachte dat ghij messchien wt Uwe eygene beweginge liever recht soudet doen in eene soo publiceke ende openbare saecke, dan of ghijer van een ander toe versocht wierdt.

Maer ick en hebbe noch niet konnen mercken dat de bewysen 226 welke ick de eere hadde U te senden, eenige vrugt gedaen hebben. Men gaf mij alleenlick weijnich dagen daer na een afschrift van dese acte:

De Vroetschap der stadt Utrecht interdiceert ende verbiet wel scherpelick de boeck druckers ende boeck vercoopers binnen dese stadt, ende de vrijheijt van dien te drucken of te doen drucken, mitsgaders te vercoopen eenige boeckjens of geschriften pro of 30 contra Des Cartes op arbitrale correctie. Den II^{en} Junij 1645⁷²
 onderteekent, C. de Ridder

7 (+in) *De* 9 (tot sijne) die ... sijne) 14 (+kennisse) 24 afschrift (-copie)
 29 (+pro) *De*

71 Descartes zond behalve de acten uit Groningen ook afschriften van vijf brieven van Voetius aan Mersenne. In een begeleidende brief verzocht Descartes de vroedschap zijn naam en faam te herstellen (AT IV 260–262; Roth, p. 240–242).

72 Ofschoon de kopiist meent dat deze acte op elf juni werd opgesteld (f. 45v^o), is de werkelijke datum 2 juni; de vroedschap was gewoon in haar resoluties en acten Romeinse cijfers te gebruiken. Kernkamp, p. 218.

Dit soude mijn reden gegeven hebben om te gelooven dat ghij dese saecke t'eenemael wilded dempen, ten ware ick op den selfden tijt verstaen hadde dat Voetius een boeck tegen mij onder de persse hadde, te weeten eenen brief op Schoocks name den welcken
 5 hij in weer wil des atheurs dede drucken, om hem te beschadigen, 227
 ende tegen mij nieuwe lasteringe wt te stroijen.⁷³ Men heeft selfs | [17v]
 daer na noch verscheide boecken onder den name van sijnen soone
 wt gegeven die alle tegen mij sijn, hoewel sij oock andere personen
 raecken. Nu, ick verseeckerde mij dat ghij dit niet en sult ontken-
 10 nen de wijl ghij wel een boeck veroordelt hebt als sijnde tegen
 Voetius, hoe wel er maer twee of drie clausulen tegen hem ende
 de rest tegen een Jesuit was, maer ick en hebbe niet gehoord dat
 men de boeckvercoopers die dese boecken tegen mij geschreven,
 hebben gedrukt ofte verkoft, eenige moeite heeft aengedaen.

15 Dat meer is, Voetius ende Dematius hebben de justitie over
 de misdaet van welcke sij door haer eygen brieven en schriften
 overtuijcht waren soo weijnich gevreesst, dat sij in plaetse van te
 vluchten gelijk als ick mij in beelde, Schoock een proces van inju-
 rie hebben aengedaen.⁷⁴ Even gelijk of hij haer gelastert hadde,
 20 om dat hij in het quaet welck sij hem geleert hadden niet en heeft
 willen volharden, ende om dat hij des van sijn wettige rechters
 versocht sijnde de waerheijt heeft geopenbaert als hij de straffen
 welcke de lasteraers verdiennen niet en konde ontgaen dan met die 228
 te verklaren. Dit proces is in het beginsel van beijde sijden met
 25 eenen genochsamen iver vervolcht geweest, ende daer na als het
 instaaet | van wijsen was alte gelijk aen eenen spijcker gehangen, [18r]
 soo dat ick seedert eenige maenden verstaen hebe dat het niet
 meer en wordt vervolcht.⁷⁵

12 maer] maen 28 meer] meen

73 In een open brief van Schoock aan Descartes eiste Schoock het auteurschap van de *Admiranda methodus* op. Het drukken van deze brief werd door de vroedschap verboden per decreet van 6 november 1643 (Kernkamp, p. 192). Fragmenten uit de brief kan men vinden in de werken van Paul Voet: *Tribunal iniquum*, p. 9, *Pietas in parentem*, p. [91–93] en in Maresius' *Bonæ fidei sacrum*, p. 38. Cf. Duker, III, p. 231.

74 Op zondag 6 augustus 1645 werd Schoock in Utrecht, na het bijwonen

van een kerkdienst, voor het huis van zijn schoonouders 'gearresteert, en violentelick gedetineert' voor twee dagen in de stadsgevangenis Hasenbergh. Dat was het startschot voor een langdurig proces tussen Voetius/Dematius en Schoock.

75 In december 1646 raakte het proces inderdaad in een impasse (Cf. *Disp. theol. sel.*, I, Præfatio, f. 18v^o), maar in 1649 sprak de schepenbank zich uit ten gunste van Voetius/Dematius. Zie onze Inleiding, Paragraaf 1 en 2.

Ick wachtede op de wt comste van dit proces, hopende dat het mij seer dienstich soude zijn om de ongerechticheeden te bewijzen die men tegen mij geplecht hadde. Maer in dien ick langer ver-
toefde alle mijnen vlijt aen te wenden om (indien het mij mogelijk is) justitie te verkrijgen, soo soude ick voortaan wel een verlater mijner saecke genoemt worden, gelijk de Voetius* mij alreede noemen. Ende ten dien eijnde houde ick mij verbonden U te seggen hoe dat de jonge Voetius van de proceduren spreekt welke men in Uwe stadt tegen mij ende te Groeningen tegen Schoock gehouden heeft, op dat ghij het selven met malcanderen moecht vergelijken, ende dan oordeelen of hij UE vrientschap doet of niet met dusdanige dingen van U te schrijven, ende op dat het U bewege mij die satisfatie te geven welke ick pretendere.

Ick en weete het getal niet vande boecken welke de jonge Voetius voor sijnen vader geduierende Schoocks proces heeft wt gegeven, maer daer isser een genaemt *De godtvruchticheijt tegen een vader*, in het welck hij op de 4^e sijde van het bladt I tot de 2^e van het bladt K (de sijden | en sijn niet anders geteeckent) expresselicken van het vonnis spreekt welck hij voor vast secht dat ghij tegen mijn boecken hebt wtgesproocken.⁷⁶ Ende onder andere dingen seght hij dat de gansche saecke aen eenige gedeputeerde wt de Vroetschap ende wt het Collegie der H. Proffesoren is gecomiteert geweest. Of gelijk als hij op de 13^e sijde van het bladt A spreekt dat de gansche saecke door gedeputeerden wt de Politie ende wt de Akademie afgehandelt is geweest. Maer hoe groote naersticheijt ick gedaen hebbe om de namen deser gedeputeerden t'ondersoecken, soo en hebbe icker even wel noch niet een konnen weeten.⁷⁷ Hij secht oock dat sij het verschil welck sij hebben willen ondersoecken gegrondt hebben op mijn antwoord aen Uwe publicatie van den 13^{en} Junij, daer ick U gebeden hebbe dewijl ghij Voetius eenen misdadiger maecte ende voor genomen haddet sijn leeven t'ondersoecken, dat het U oock geliefde met een

2 (+on)gerechticheeden *De* 16–17 *De godtvruchticheijt tegen een vader* (+Pietas in Parentem) *De*

76 Paulus Voet, *Pietas in parentem contra Vltimam Impotentiam Samuelis Mare-sii* (Utrecht 1646). De hierboven gegeven vertaling van de titel geeft een verkeerd beeld; een betere vertaling zou zijn *Eerbetoon aan een vader*.

77 Het gaat om de schepenen Peter van Leeuwen en François van de Pol en de professoren Carolus Dematius en Antonius Matthæus. De commissie werd geïnstalleerd op 5 juni 1643 (Kernkamp, p. 182).

t'ondersoecken of hij aen die lasteringen welcke men in het boeck onder den name van Schoock tegen mijn geschreven vindt geen schult en hadde. Ende dien volgende wil hij dat sij gesupponeert hebben dat ick voor vast gesecht hadde dat Voetius autheur van dat boeck was, hoe wel het kennelick was dat ick niet meer gesecht | hadde dan datter Voetius voor moste verantwoord den dewijl het [19r] voor hem ende met sijne kennisse gemaect was, soo dat sij mij den aenklager ofte den eijscher ende Gijsbert Voetius den misdadiger ofte den verweerder gemaect hebben, niet tegen staende ick wel wt druckelijck hadde verklaert ende dat in die antwoorde, op de 10 welcke hij secht dat sij sich gegrondt hebben, dat ick Voetius aen klager niet en begeerde te sijn, noch hem voor U in recht roepen, ende dat ghij geen jurisdictie over mij en haddet. Ja ick protesterdede selfs van onrecht indien ghij eenige jurisdictie over mij wildet 15 usurperen.

Dat meer is, hij verseckert dat sijn vader in deese saecke nooijt en is gehoort gewest, ja selfs dat hij die nooijt gevordert noch bij een ander er om aengehouden heeft. *De achtbaren raedt*, secht hij, *en heeft mijnen vader nooijt in dese saecke ondervraecht*, 20 *noch bij haer geantwoort, nooijt en heeft hij het oordeel des raeds over Des Cartes fameuse libellen gevordert ofte gesocht.*⁷⁸ Ende hij verandert t'enemael het verschil, want in Uwe publicatie vanden 13^{en} Junij hebt ghij verklaert, indien de dingen waerachtich waren welcke ick van Voetius geschreven hadde, dat hij die ampten 25 onwaerdich was welcke hij in Uwe stadt bekleet. Ja selfs dat hijer | grotelicx scadelick soude sijn, ende dat ghij daer om die [19v] saecke ter herten wildet trecken ende de waerheijt vandien on- 232 dersoecken; 't welck voorwaer niet anders en kan wtgelecht worden dan dat ghij wildet ondersoecken of die dingen, onder andere

14 jurisdictie] jurisditie 14 (+over mij) 14 wi(e))l)det 20 nooijt (-schandelicke(r ≠ s) eer rovenden boecken) 23 (heeft ≠ hebt) 23 waerachtich] waerachich 26 hijer | grotelicx] hijer grot | grotelicx

78 *Pietas in parentem*, p. [132]. Hierin heeft Paul Voet gelijk; alleen Regius werd in augustus 1643 gehoord maar hij weigerde een verklaring af te leggen. Na Descartes' antwoord van 6 juli 1643 ging de vroedschap verder met haar onderzoek en breidde de commissie op 7 augustus uit met de schepenen Johan van de Nypoort, Aert van Eck, Anthonis

de Goyer en Gysbert van der Woerdt. Hen werd gevraagd te onderzoeken of Voetius al dan niet auteur was van de *Admiranda methodus*. Dit was, zoals hieronder blijkt, niet wat Descartes de vroedschap verzocht had. De vroedschap bestempelde uiteindelijk Descartes' geschriften als 'fameuse libellen' (13 september). Kernkamp, p. 183–185.

welcke ick van hem geschreven hadde waerachtich waren, welcke volgens U oordeel hem synts ampts onwaerdich maeckte, ja hem voor eene misdaet behoorde toe gereeckent te worden. Maer die saecke welcke de gediputeerde alleen hebben ondersocht, na het seggen van den jongen Voetius op de 6^e sijde van het bladt I, te weten of sijn vader geen autheur was van het boeck welck den name van Schoock draecht, en kan onder dat getal niet zijn, want ghij en hebt het boeck nooit voor eene misdaet ten aensien vanden autheur gehouden. Want Schoock in Uwe stadt sijnde, heeft sich opentlick autheur van verklaert, om Voetius t'ontlasten ende sich daer meede te beswaren, sonder dat ghij of Uwe gedeputeerde hem daer over gestraft hebt. Ja, de jonge Voetius en wort nu noch niet gestraft, al hoe wel hij in alle de schriften welcke hij laet wt gaen in plaetse van sijn vader, al het strafbaerste dat in dit boeck is looft ende verdedicht. Ghij hadt te vooren verklaert te willen | ondersoecken of Voetius aende misdaden niet schuldich en was [20r] welke ick hem hadde op gelecht, maer hij verseeckert dat sijne gedeputeerden alleen eene saecke hebben ondersocht welke hij noch sij voor eene misdaet hebben gehouden, ende dien volgende soo hebben sij mij veroordeelt, om dat sij gesupponeert hebben dat ick Voetius van eene saecke beschuldicht hadde over de welke sij Voetius niet en souden veroordelt hebben, al hadde hij er van overtuicht gewest. 'T is eeven wel gansch waerachtich dat hijer aen schuldich is ende t'eenemael valsch dat icker hem van beschuldicht hebbe, want ick in mijn antwoord verklaerde dat ick hem niet en begeerde aente klagen, ende in mijne schriften seghge ick alleenlick dat het boeck voor hem ende met sijne kennisse gemaect is, 't welck hij geensins en ontkent. 233

Daer en booven, soo secht hij dat men alle de bewijzen ondersocht heeft (te weten de redenen welke ick in mijn boeck gestelt hadde), ende dat mense niet krachtich genoch bevonden heeft om te bewijzen dat sijn vader autheur was van het boeck welck den name van Schoock draecht. Maer hij en secht niet dat ick nergens gesecht hadde datter sijn vader autheur van was, ende dat ick in tegendeel wel wt druckelick gesecht hadde dat ick het den leeser niet en wilde doen gelooven, maer alleenlick dat het voor hem,

3 gereeck(et))ent) De 8 (-crimen) misdaet 8 (-au regard) ten aensien 14 d(i)
)a)t 16 (+en) 17 (hij))ick) De 21 (+de) 35-36 leeser (-261^e sijde van het La-
 tijns exemplaar)

met sijne kennisse ende toestemminge gemaect was,⁷⁹ | welke [20v]
dingen hij selfs bekendt, ja hij secht datse sijn vader nooit en
heeft ontkent.

Het is derhalven wel vreemt dat hij een ander wil doen ge-
5 looven dat ick moste bewijsen het geen ick imandt op getogen
hadde, maer het is noch vremder dat hij voor gewis stelt dat ick
eene saecke die ick niet en seijde waer te sijn, eeven wel met krach-
tige redenen gehouden was te bewijsen.

Hij secht oock wel dat sijne gedeputeerden sich volgens mijne
10 antwoord op Uwe publicatie vanden 13 Junij gedragen hebben,
maer hij en secht niet dat ick haer wel wt druckelick geschreven
hadde, indien men oordeelde datter in mijne schriften iet gewich-
tichs was 't welck ick niet crachtich genoch bewesen hadde, ende
indien op mij versocht wierd dat ick het klaerder bewese, dat ick
15 het oock doen soude. Waer wt blijkt dat sy de maniere van doen, 234
welcke ick daer voor geschreven hebbe, niet en hebben naer ge-
volcht gelijk als hij secht dat sij hebben willen doen, want sij
hadden mij moeten vragen of ick niet meer bewijs en konde geven
dan ick daer gegeven hadde.

Eijndelick, soo secht hij dat sijn vader aen een vande gedepu-
teerden de verklaringen ofte de getuijchgenissen van vijf personen
gegeven hadde, wt over vloet ende daer het niet nodich en was.
Maer hoe krachteloos die sijn sal wt het volgende blijcken. Het eer-
ste is Schoocks getuijgenisse welck voorwaer niet geloofwaardich
25 | en is, dewijle hij daer na voor syne wettige rechters te Groe- [21r]
ningen verklaert heeft dat Voetius, Dematius en Waterlaet⁸⁰ daer
seer om aen gehouden hadde, ende dat hij dickwils gewenst hadde,
van de omstandichheden volgens de gewoonte der justitie onder
vraecht te worden om met antwoorden sijn gewissen te ontlasten.⁸¹

1 was ⟨-we⟩ 4 ⟨d≠w⟩il 6 ⟨-supponerdt⟩ voor gewis stelt 7 ⟨(hij)⟩ick De
9 vo⟨x⟩l⟨gen⟩+s mijn⟨+e⟩ De 16-17 gevolcht ⟨-de 6^e sijde van het bladt.I.L.9.⟩
26 de⟨+matius⟩ ⟨-maxixxh⟩en De 27 ⟨+aen⟩ 28 omstandichhe⟨-e⟩den

79 *Brief aan Voet*, AT VIII B 182; *Que-
relle*, p. 394.

80 Carolus Dematius of De Maets (1597-
1651), predikant en hoogleraar Theo-
logie aan de Universiteit van Utrecht.
Lambertus van den Waterlaet, stu-
dent van Voetius, was Gijsbert en Paul
Voet behulpzaam in hun strijd tegen
Descartes.

81 Het had enige voeten in de aarde deze

verklaring van Schoock los te peuteren.
Schoock weigerde een door Voetius op-
gestelde tekst voor de zijne aan te ne-
men. Hetgeen Schoock via Waterlaet
had ontvangen en zelf vanuit Gronin-
gen terugschreef, staat afgedrukt in alle
boeken die Schoock in zijn verdediging
tegen Voet deed uitgaan. Ook in Duker,
II, bijlage LX.

Gefchreven tot
Eduard den
21 Februarii
1648

Jay fait traduire cet eſcrit
en Flamand, mais pour ce que
c'est une langue que j'entens fort peu je prie ceux qui le
liront d'aider principalement egard au Francois duquel
leul je me rebondre

Seer ootmoedigen
ende verplichten
dienaar Des CARTES

Ondertekening van de *Verantwoordingh* door Descartes (f. 47r°).
(Foto: Gemeentearchief Utrecht)

Ik was Eens die hier loeg uitgave te zijn was
Joachim Boek Mij overduid, versant, Waar
Retorica Met Grand Lasteringen Maar dese was es her-
calviniana anderh niet verkleent geeser das dat in uitgave
was dat Boek is, Es niet voortint des Welches
Ich zat ook niet utdruchelich es geeser also
gefegetes. Maar ich geeser alleoulich gesaget
dat get vermoddes was voole Monstges es ges-
vial, dat al gant uch get ges boes of geetes so
Es soude Mij dat boes gees Misfaat comes toe
yanso kent Wodes, want in Es geesert yanses
niet dat get Eens Misfaat is get soltes yansoent
te geeser is Eeges deel in verodiest O loof get
so taal ^{alt} in las: get laste is was soechens -
stuent Mij oubekent die ook niet es her -
getingst geeser das dat niet voortint Maer
in altgein is was soechens ^{smadelike} rijmes die tot volke
Eens ende is sijn Bijbelles is volk Althomie -
ouder get disputees sijn ut yeddeit geboost
Maer ich es geeser sijn looit Besgeidest dat
Eens lammes rijmes sijnst soest wat ich
geeser alleoulich gesaget dat in dese rijmes
gader des Marenes of te las. Mijstas dat get
niet sijn hamille gesaget wat te volk
niet es her outkent Wodes, dat boes sijn
Mijstas disputees rijmes soe loimicij na get
ouder der voortint, iatter der soone Moeg
ontaufge also smadelijkes als de boes yanso
ook

Het tweede getuigenisse is van dien boeck verkooper welcke aende Voetius* seer verplicht is, ende noch onlanchs heeft hij voor haer de *Ongerechtige vierschaer* gedruckt, soo dat men gelooven moet, indien hij in zijn getuigenisse om harent wille niet onwaerachtichs en heeft verklaert, 't welck ick niet en kan seggen door dien ick 5
sijn getuigenisse niet en hebbe gesien, dat hijer oock niet en heeft verklaert dan het geen haer behaechde, ende dat hij de rest heeft verswegen; want sij, en niet de rechters hem dit getuigenisse hebben doen schrijven.⁸² Het derde is van dien Waterlaet welcke 10
gelijck als Schoock selfs secht van Voetius en Dematius gebruijckt is geweest om hem te helpen corrompeeren ende dien volgende soo 235
en behoefde sij selfs niet gecorrompeerdt te worden. Maer daer en booven is het soo een aensienlick man, dat Schockius selfs sich te goedt kent om iet gemeens met hem te hebben, al is hij van 15
Voetius geheimraedt. Het vierde | is van een die sich secht autheur [21v]
te sijn van seecker boeck mij onbekent, genaemt *Wederstut vande lasteringen*.⁸³ Maer dese man en kan anders niet verklaert hebben dan dat hij autheur van dat boeck is en niet Voetius, den welcken ick het oock niet wtduckelick en hebbe toe geschreven, maer ick 20
hebbe alleenlick gesecht dat het vermoeden van veele menschen op hem viel. Doch al hadt ick het hem toegeschreven, soo en soude mij dat voor geen misdaet konnen toe gereeckent worden, want hij en gelooft gansch niet dat het eene misdaet sij het selven gemaect te hebben. In tegen deel, hij verdedicht ende looft het soo veel 25
als hij kan. Het laeste is van seeckeren student mij onbekent, die oock niets en kan getuijcht hebben dan dat niet Voetius maer hij autheur is van seeckere smadelicke rijmen die tot Voetius eere ende in sijn bijweesen in Uwe Akademie onder het disputeeren sijn wt gedeelt geweest. Maer ick en hebbe hem nooit beschuldicht dat 30
hy eenen lammen rijmer was, ick hebbe alleenlick gesecht dat hij

3 *Ongerechte vierschaer* (+Tribunal iniquum) De 4 (s)hij 11 corrompeeren (-misleijden om keeren) 12 gecorrompeerdt] gecorrompeedt 13 (een ≠ soo) 13 aensienlick man (-personagie) 14-15 hij van Voetius] hij Voetius 15 geheimraedt (-al is hij van Voetius secreten raedt Retorsio Calumniarum) 16-17 *Wederstut vande lasteringen* (+Retorsio calumniarum) De 25 (+als) 27 (+smadelicke) 30 (+hy) De 30 lammen rijmer (-slecht poeet)

82 Paul Voet, *Tribunal iniquum in causa Cartesio-Schoockiana*, Utrecht: Johannes van Waesberge, 1646.

83 Cornelis Lemannus, *Retorsio calumniarum* (Amsterdam 1642). Cornelis Lee-

mans of Lemannus (1599-1668) was sinds 1632 predikant van de gereformeerde gemeente te 's-Hertogenbosch en aanstichter van de rel rond de Illustre Lieve Vrouwebroederschap.

dese rijmen hadde doen maecken ofte ten minsten dat het met sijne kennisse geschiet was, 't welck niet en kan ontkent worden.⁸⁴ Daer beneffens misdoen dusdanige rijmen soo weinich na het oordel der Voetius*, datter de soone noch onlanchs alsoo smadelijcken
 5 als de voorgaende, | oock van den selfden student gemaect, in [22r] andere Theses heeft doen drucken.⁸⁵ Ja hij doeter Uwe Akademie dese eere aen dat hijer imandt van Uwe Professoren mijnen aap 236 noemdt, 't welck hij in dese woorden wtdruickt: Die een aap is van den logenachtige Fransman en een groter logenaar.

10 Men kan oock lichtelick sien dat dese twee laste getuijgenissen alleen bij d'andere gevoecht sijn om het getal te vermeerren, ende op dat Voetius soude mogen seggen dat ick niet alleenlick veroordeelt ben geweest om dat ick gesecht hebbe dat hij au-
 15 theur is van een boeck welck hij niet gemaect heeft, maer om dat icker hem verscheijden hebbe toegeschreven. Ende op dat dien volgende imant die maer kennisse heeft vande gerechticheijt mijner saecke aen gaende een boeck, waarschijnlijk soude dencken dat ick hem van eenige andere boecken met onrecht beschuldicht hebbe volgens eenen regel die hij ende sijnen soone onder houden,
 20 ende evenwel aen alle andere menschen verwijten, seggende *Een bedrieger spreekt gemeenlick in generale termen*.⁸⁶ Maer indien haere gedeputeerde sich alleenlick op mijn antwoord vande publicatie gegront hebben, gelijk als de Voetius* seggen, soo en hebben sij niet anders kunnen ondersoecken dan aengaende het | boeck [22v]
 25 welck Schooks naem draecht; want icker van geen ander en hebbe gesproocken. Nu, het is seecker dat ick niet voor vast gesecht en hebbe dat Gysbert Voetius van dit noch van eenich ander boeck autheur is of hij heefter sijnen name ondergeset, ende dat ick hem van geen en hebbe verdagt gemaect of hij heeft het sich eygen
 30 gemaect met het selve te looven ende te verdedigen, gelijk als sijne soone selfs spreckt.

4 onlan(-s)ch(+s) 5 <desen)>den selfden) 9 (+groter) 24 het | boeck] het boec | boeck 27 <<(d)>g)edaen ≠ van) dit 30 (+selve) *De* 31 <(o)>s)prec(h)>k)t

84 Descartes verwijst hier naar zijn *Brief aan Voetius*, AT VIII B 32, *Querelle*, p. 344. Op die plaats refereert Descartes naar een gedicht tegen Regius. Uit *Pietas in parentem* p. [135–137] blijkt dat de student Bernard Pandelaert of Pandelartius heette.

85 Het is onbekend om welke disputatie van Paul Voet het gaat.

86 G. Voetius, in de eerste disputatie *De atheismo*, VIII, *Disp. theol. sel.*, I, p. 131. P. Voet, in *Tribunal iniquum*, p. 126.

Volgens dese beschrijvinge dan, mijne Heeren, van Uwe sententie (waerin ick nochtans den jongen Voetius niet en wil gelooven ten sij ghijer mij toe dwinckd), soo kon ghij sien dat UE gedeputeerden geen partijen noch getuijgen en hebben gehoordt, dat sij 237
 5 mij tot eenen aen klager gemaect ende verordeelt hebben, alhoe wel ick verklaert hadde dat ick mij tot geen aen klager en wilde stellen ende dat ick haere jurisdictie niet onderworpen en was. Dat sij dit gedaen hebben sonder mijer van te waerschowen, ja dat sij selfs van mij niet en hebben willen gekent sijn, al hoe wel ick mij aangebooden hadde noch meer bewijs te geven, indien men het 10 van mij begeerde. Dat sij het verschil waer op ghij Uwe eerste publicatie gegront hadden, | verandert hebben, ende dat sij niet en [23r] hebben onder socht dan het geen sij gesupponeert hebben dat haren aen klager hadde geschreven, al hoe wel ick het niet en hadde 15 geschreven. Dat sij verklaert hebben dat dese saecke valsch is, al hoewel sij inder daet waeractich is, dat sij dese saecke niet gehouden hebben voor een misdaet ten aensien vandien geenen welcke er autheur van was, maer wel ten aensien van den genen welcken sij supponeerden datter den aenklager van was. Eyndelick, dat 20 sij niet te vreden en sijn geweest met den misdadiger te ontslaen ende te oordelen dat het geen waer over men hem beschuldichde valsch was, maer dat zij daer en booven dien geene welcke sij tot eenen aenklager hadden gemaect verordeelt hebben.

Alhoe wel het wt geen wetten en volcht (ick bid U slaa hier 25 op doch acht) dat den aenklager moet verordeelt zijn als den verweerder ontslagen wordt, ten sij men bewysen kan dat hij sijne klachte gedaen heeft met een voor neemen van te lasteren, ende sonder reden te hebben van te gelooven het geen hij imandt aen teech. Over sulcx al ware het valsch dat Voetius autheur soude sijn 30 vande voorneemste lasteringen deses boecks, 't welck nochtans | [23v] gansch waeractich is, ende al hadde icker hem van beschuldicht, 't welck ick nochtans niet en hebbe gedaen, ende al hadden sij geoordeelt dat den autheur van dese lasteringen strafbaer was, 't welck sij nochtans gansch niet en hebben doen blijcken. Eijndelick, 35 al hadde ick haere jurisdictie onder worpen geweest, al hadden sij den aenklager den verweerder ende de getuijgen gehoort, ende al 238 hadden sij alle de formen van een wettich proces onderhouden, soo en souden sij evenwel gansch geen reden gehadt hebben om mij te

3 U(+E) De 7 (+en) 10 (+men) 11 het verschil (-(+de questie)) 13 gesupponeert] gesponneert 17-18 welke(-n)er 25 (doch ≠ moet)

verordeelen, want het vermoeden welck een ider op hem hadde, genochsaem bewes dat ick hem niet en hadde beschuldicht wt eenen lasterlust, maer met genochsame redenen om dat te doen.

Men sal mischien seggen dat ick niet en ben veroordeelt geweest, om dat ick hem van dit boeck hadde beschuldicht, maer om dat ick veel andere dingen van hem hadde geschreven, over den welcke men hem straffen soude indien sij waeractich waren. Ende dat men de selve voor valsch acht ende alleenlick ondersocht hadde of hy autheur was van dat boeck, op dat sij mij over den hoon hem aengedaen soude hebben mogen verontschuldigen indien hij mij eerst gehoord hadde. Maer indien dat waeractich was, soo | souden sij eenige woorden in het bysonder wt mijne [24r] schriften moeten aenwijzen, met welcke sij meenen dat ick hem gelastert hebbe, ende mij daer van waerschouwen, op dat ick het beter mochte bevestigen indien ick het noch niet klaer genoch bewesen hadde, 't welck niet en is geschiet. Daer beneffens, soo en isser indie schriften welcke men secht dat ghij verordeelt hebt gans niet of het is waeractich, en offer al schoon iet valsch in ware, soo en isser even wel niet in dat swaer genoch sij omer een proces van injurie op te bouwen, wt genomen dit alleen, dat ick hem eenen lasteraer ende eenen logenaer genoemd hebbe.⁸⁷ Maer daer ick het hebbe geschreven, is het oock soo klaerlijck bewesen dat hij er mij niet dan tot sijn nadeel over soude hebben kunnen beklagen; want ick hadder onwederspreckelicke getuyigen van, niet een of twee [24v] maer selfs tot 13 toe al van Uwe religie ende vande voornaemste der stadt 's Hertogen Bossche, welcke getuyigen dat hij haer gelastert heeft, ende dit getuygenisse hebben sij door den druck gemeen gemaect.⁸⁸

Ende alhoe wel de Voetiussen seedert mijn tweede schrift genaemt *Een brief aenden seer vermarden Gysbert Voetius* verscheide boeckjens hebben laten wt gaen om het selven te wederleggen, soo | en hebben sij even wel in het bysonder niet kunnen [24v] bij brengen waer meede sij derven seggen dat ick haer ongelijck gedaen hebbe, dan dat alleen dat ick gesecht hadde dat Voetius

2 bewes(-en) 21 da(t))e)(+r) (de))het) 23 (+hebben) De 30 Gysbert] Gysbet

⁸⁷ *Brief aan Voet*, AT VIII B 97–98.

⁸⁸ Maresius nam de genoemde verklaring van de dertien gereformeerde leden van het Illustre Lieve Vrouwebroederschap

op in zijn *Epistola apologetica* (Groningen 1643), p. 45, en in *Ultima patientia*, p. 113.

oock aen het boeck van Schoock schuldich was. Ende om imant die het maer in het Duits leest te doen gelooven datter in het Latijn veel lasteringen sijn die niet en sijn over geset geweest, soo hebben sij aengemerckt dat *scurrilia dicteria* niet en is te seggen
 5 *poetische schimpwoorden*, maer dit is een druck faut geweest van *poetische* voor *poetsige*, ende sij klagen, soo doende, meer dat sij alte weinich dan dat sij alte veel overgehaelt geweest.⁸⁹

Ghij kond dan sien, mijne Heeren, hoe sy roemen dat zij van 240
 U condemnatie verkregen hebben over een schrift in het welck sy
 10 selfs niet en konnen vinden om daer over te klagen. Ende ten is niet om UE eere aen te doen dat sy de omstandicheeden van dese condemnatie soo beschrijven, seggende datse Gysbert Voetius *noch versocht noch vervordert heeft dat Uwe gedeputeerden hem nooit en hebben gehoort, dat hij aen eenen der selven de*
 15 *verklaringen der getuijgen die oock niet en sijn gehoort geweest gegeven heeft* | ende andere diergelijcke dingen.⁹⁰ Ten kan oock [25r]
 niet sijn om imant die haer schriften sal lesen te doen gelooven dat sij onnosel sijn ende ick schuldich ben, want men weet wel indien ick maer het minste ongelijk hadde, dat ick voor mijne
 20 wettige rechtters soude hebben geroepen gewest, vermits Gysbert Voetius ende ghij met hem, indien ghij sijne saecke wildet bijder hant neemen, ansiens genoch soudet gehadt hebben om justitie te verkrijgen sonder dusdanige ongewoonelicke middelen te gebruijcken. Maer het is veel eerder om te braveren met het geen sij bij
 25 UE vermoogen, ende om sich bij Uwe onderdanen te doen ont-sien. Nu, sij weten dat haere misdaden die ruchtbaer geworden sijn, haer voortaan bij alle andere menschen verfoeit ende veracht sullen maecken. Ick bidde UE, aenmerckt doch dat de jonge Voetius in dit boeck in het welck hij van alle deese dingen handelt,
 30 ende noch in een ander genaemt *d'Onrechtvaerdige vierschaer*,⁹¹ alleenelick gemaect omde Heeren van Groeningen te lasteren van

2 doen] doon 3 ⟨-syn⟩ geweest 4 *dicteria*] *d(-u)teria* 5 *poetische schimpwoorden* ⟨-Aen gevangen Proceduren p⟩ 12 Gysbert] Gysbet 25 U⟨+E⟩ *De* 26 ⟨moeten⟩weten) 30 *d'Onrechtvaerdige vierschaer* ⟨-recht banck⟩ ⟨+Tribunal iniquum⟩ *De* 31 o⟨+m⟩de

89 Deze aantijging is afkomstig uit *Aen-gevangen procedueren*, p. [7]. De genoemde drukfout is te vinden in *Extract uyt seeckeren brief van Renatus des Cartes gheschreven aen den E.P. Di-*

net dat aan de eerste druk van de *Brief aen Voetius* werd toegevoegd. Zie ook de Inleiding, p. 15.

90 Zie noot 78.

91 *Tribunal iniquum* (Utrecht 1646).

wegen het recht welck sij mij gedaen hebben, de selfde Heeren on-
 beschamdelyck ende sonder eenige reeden alle de dingen verwijt
 welcke niet sij maer ghij selfs, indien sijne verklaringe waeractich
 is, | gedaen hebt. Ende nochtans neemt hij daer wt stoffe om haer [25v]
 5 met de hatelijcste berispingen te hoonen ende te schelden die hij
 bedencken kan.

Ick sal hier van maer twee ofte drie staeltjens wt dese *Onge-* 241
rechtige vierschare bij brengen. Het eerste is op de 9^e sijde vanden
 brief, daer hij secht: *Nu mach ick tegen de ongerechtige sententie*
 10 *wel protesteren dewijler gansch geen oordeel in dat vonnis is, maer*
in teegen deel soo veel nulliteiten als vande onervarenste rechters
soude konnen begaen worden; want men vindt hier de in compe-
tentie der rechters, de valsheeden der bewijsen, het naer laten der
 15 *indagingen vanden aenklager ende verweerder, vande recht ple-*
ginge ende noch meer andere dingen welcke men in mijn boeck
aengemerckt vindt. Op de 15^e sijde van dit boeck spreeckt hij dit
 oordeel tegen haer wt: *Die den misdadigen recht vaardicht ende*
den onnoselen verdoemt, sijn beijde den Heere een growwel, ende
 20 *die geenen welcke den verdructen verdruckt, daer hij hem volgens*
sijn plicht behoorde te verlossen, is selfs strafbaer. Ende op de 31,
 32, 33^e sijde noemt ende beschrijft hij ider rechter in het bijson-
 der, versierende van haer het archste dat hij kan bedencken om
 haer verdacht te maecken. Ick en dencke | niet dat imandt van [26r]
 25 UE ofwel van Uwe gedeputeerden geeren alsoo soude beschreven
 sijn. Ja ick vrees selfs dat het U verdrietich soude vallen, indien
 ick maer alleenlick voortging met aen te mercken wat een leet hij
 U gedaen heeft als hij dese dingen heeft geschreven, ende daerom
 sal ick dat na laten.

Maer ick en kan niet voorbij gaen te seggen hoe grotelick hij
 30 door de ongerecticheijt sijner lasteringen de Heeren van Groenin-
 gen verkort. Want voor eerst wat belancht de in competentie, die 242
 en heeft geen schijn, want mijne saecke is door den Heere Amba-
 sadeur voor gedragen ende gerecomandeert geweest aende Heeren
 Staten der Provintien inde welcke Schoock, over den welken ick
 35 geklaecht hadde, Professor is. Ende sij is door de andere Professoren
 (welcke volgens de privilegies van haere Akademie sijne wet-

5 hatelijcs(x)t)e 5 (+te) hoonen De 7 (+van) 13-14 <<van>>den ≠ der> inda-
 gingen 15 (+men) 19 d(xx)ie> geenen (+welcke) <-die> den 19 (+hem) De
 23 (+van) De 24 U(+E) De 24 (+ge)deputeerden 31 (+de) De

tige rechters sijn) afgedaen geweest; dien volgende en hebben sij hier niet ingehandelt als Professoren maer als wettelicke rechters. Daer en booven is haer vonnis door de curateuren der Ackademie welke van de Staten der Provintien sijn, oversien, ondersocht, ende bevesticht geweest. En niet te min derft de jonge Voetius
 5 wel een heel boeck tegen dit vonnis schrijven, | ja met eenen soo [26v] hatelicken tittel dat hij het *De Ongerechtige Vierschaer* noemt; want hij verlaet sich soo seer op Uwe protectie dat hij sich niet en ontsiet de hoochste overheijt van eene gansche provintie aen te
 10 tasten.

Mischien sal hij daer op seggen dat ick oock wel tegen het vonnis van Uwe Akademie hebbe derven schrijven; 't is waer, maer daer en is gansch gene vergelyckenisse tusschen beijden. Want in dit voor gewende vonnis en was gansch geen verschil, noch van het
 15 civiel noch van het crimeneel, maer alleenlick van de Philosophie inde welke ick na het oordeel van veele menschen ten minsten alsoo competenten rechter ben als Uwe heele Akademie. En tusschen het oordeel welck de jonge Voetius bevecht en tusschen het
 20 ander dat ick voor deesen hebbe tegen gesproocken, is alsoo groten onderscheijt, als ser is tusschen de waerachtige schermutselen welke inden oorlogh geschieden, daer men in gevaer is van sijn [243] leven te verliesen, ende tusschen de schermutselen welke men op tonneelen vertoont, of wel tusschen de disputen welke in Uwe Akademie tegen de Theses gehouden worden, niet alleen sonder
 25 eenich | bloet storten, maer selfs oock sonder eenige torenicheijt [27r] als de geene welke disputeeren eerlicke lieden sijn. Want men heeft nooit gesien dat de overheijt sich gemoeit heeft met de verschillen welke onder de geleerden in het stuck vande Philosophie vallen. Maer men heeft in tegendeel nooit gesien noch gehoord,
 30 dat imant onbeschaemdelick, met openbare valscheeden, ende met onlijdelicke lasteringen een vonnis heeft mogen bevechten, wt gesproocken van wettige rechters vrienden ende bondgenoten van die rechters welke den lasteraer onderworpen is, sonder daer merkelick over gestraft te worden.

Oock en kanmen den jongen Voetius niet onschuldigen in het
 35 geen hij de Heeren van Groeningen verwijt, om dat syne vader hare jurisdictie niet onderworpen en is, dat sij hem oock niet en hebben gedaecht, noch sijne saecke met hem gepleijt. Want syne

vader en heeft in dese saecke noch aenklager noch verweerder ge-
 weest, maer men heeft alleen Schoocks bekentnisse aengenomen,
 gelijkmen in alle crimmeneelen processsen doet, als de bekente-
 nisse kan dienen om een ander die van eene misdaet beschuldicht
 5 is | te ontschuldigen. Bij voorbeeld, indien imant over een ander [27v]
 klaecht dat hij van hem eene betalinge in valsche munt ontfan-
 gen heeft, ende dat den anderen om sich t'onschuldigen secht dat
 hij niet en wist dat het gelt valsch was, dat hij het niet en heeft
 gemunt maer dat hij het van een ander heeft ontvangen, indien
 10 desen andere vande selfde jurisdictie niet en is, soo en hebben
 de rechters geen recht om hem in te dagen, noch om hem sijn
 proces te maecken. Maer sij en mogen daerom niet weijgeren de
 bekentnisse aen te nemen welcke tegen hem geschieden, ja sij en 244
 mogen niet weigeren de waarheijt te ondersoecken voor soo veel
 15 sij tot ontlastinge van dien geenens streckt over den welcken sij
 moeten oordelen. Ende indien dese bekentnisse de waarheijt soo
 klaer bewijzen dat sij sich verplicht vinden hem te ontslaen, soo
 moeten sij dit bewijs dien geenens overgeven welcke dit valsch geld
 in betallinge ontvangen heeft, op dat hij sich daer mede tot den
 20 valschen munter keere. Men mach de lasteringen ende de hoonen
 welcke in Schoocks boeck sijn met goedt recht bij deese valsche
 munt vergelijken, ende als ick hem over deese lasteringen hebbe
 aengeklaecht, heeft | hij sich veronschuldicht, seggende dat hijse [28r]
 25 niet gemunt en hadde maer Gysbert Voetius. Dat hij oock niet
 en wist datse valsch waren vermits hij mij niet en kende, soo dat
 sijne rechters genootsaecht sijn geweest de waarheijt hier van te
 ondersoecken eer sij hem ontsloegen ofte verordeelden. Ende hij
 gaf haer acten in handen die sij mij niet en konden weigeren indien
 sij mij justitie wilden doen, gelijk ick op haer versocht hadde.

30 De jonge Voetius en heeft oock geen reden te klagen dat het
 proces niet lang geduiert heeft; dat ick alleen met eenen brief
 sonder rechts geleerde, advokaet, procureur ofte pleijt besorger
 gepleijt hebbe; ende eyndelick dat men alle die formaliteyten niet
 en heeft onderhouden, welcke de pleijt sucht bedacht heeft om de
 35 verschillen inder eeuwicheydt te doen duieren. Want de formali-
 teiten en sijn niet noodich dan als de saecke twifelachtich is, maer
 als eene partij soo quaden saeck heeft dat sij het selfs volgens haer

pleijdooi moet verliesen, soo is het in alle de hooven der justitie
 eene gewoonte, dat men de moeiten niet en neemt de antwoorden 245
 van d'andere partije te hooren. | Het selfde is hier geschiet. Men [28v]
 heeft Schoock al soo veel tijts gegeven als hij begeert heeft om sijne
 5 saecke te consulteeren ende te verdedigen. Hij en klaecht niet dat
 men hem daer eenich ongelijck in gedaen heeft, en noch minder
 kan hij seggen dat de wel sprekenheit mijner rechts geleerden,
 ofte de door trapheit myner pleijt besorgers sijne rechters heb-
 ben verblind, want mijn goed recht heeft alleen voor mij gepleijt;
 10 maer mijnen eysch is soo machtich ende mijne rechters soo bilick
 geweest dat sij mij den selven t'enemael hebben toegestaen.

Immers, alsoo weinich reden heeft de jonge Voetius dit von-
 nis verdacht te maecken, om datter een woort of twee dat hem
 niet en behaechd in is, te weten eene *schelmsche handt* ende *de*
 15 *comedie helpen*, ende om dat een vande rechters sijnen vader niet
 en bemint, maer mij.⁹² Want wat belancht die woorden welcke
 syns oordeels al te hart sijn, het sijn voorwaer de sachste die ge-
 bruijckt soude kunnen worden van deuchdlicke rechters, welcke
 een afgrysen hebben de vande boos heeden, die misdaet moes-
 20 ten wt drucken van de welcke daer gehandelt wiert. Daer en | [29r]
 booven, soo sijn dese woorden alleenlick gestelt gelijk als eene
 bekentenisse van Schoock die er waerschijnlick vri meer, ja ten
 aensien van Voetius hatelicker gestelt hadde, om sich t'ontlasten
 ende hem te beschuldigen; want wat konde hij minder seggen om
 25 de ongerectheden van die geenen wtte drucken, welcke buijten
 sijn weten in sijn boeck eenige lasteringen geset hadden die hem
 met recht aen swaericheijt soude kunnen hebben helpen, dan son-
 der imant te noemen te seggen dat dese lasteringen daer van *eene* 246
schelmsche hant waren in gevoecht? Nu, de wijl Voetius dit voor
 30 sijne reeckeninge neemt, soo is het alleen sijne misdaet die hem
 verstoort, maer niet die geene welcke sijne misdaet met de rechte
 name genoemt hebben. Wat kanmen oock sachter seggen dan de

5 verdedi(-n)gen 14 behaechd(-e) 14 *schelmsche handt* (+scelerata manus) *De* 14-
 15 *de comedie helpen* (+scenæ servire) *De* 20 Daer | Daen 20-21 en | booven | en bo
 | booven 22 die(-r)e(+r) *De* 25 ongerectich(x)e(den) 27 met recht (-capable)

92 Te weten Samuel Maresius of Desma-
 rets (1599-1673), predikant van de
 Waalse kerk in 's-Hertogenbosch (1636)
 en vanaf 1637 ook docent Theologie in
 diezelfde stad. In 1641 werd hij hoogle-

raar in de Theologie te Groningen. De
 vijandschap tussen hem en Voetius ont-
 stond gedurende de affaire van de Bos-
 sche Broederschap.

comédie helpen spelen, om alsoo bij eene comédie vergelijken alle die doortraptheeden welcke Voetius in het werck gestelt heeft om valsche getuijgen op te maecken, ende alle die andere dingen te wegen te brengen welcke hij moet bij gebracht hebben, om van U die sententie te verkrijgen welcke hij verkreegen heeft? Ende daer na noch | te konnen roemen gelijk als hij doet, dat hijse van U [29v] niet versocht noch te vervordert heeft, want dit is den rechten sin van dese woorden. Al hoe wel Voetius U geeren tegen de waerheit soude willen wijs maecken dat sij UE vonnis hier bij een comédie hebben vergeleken, om U in sijn verschillen in te wickelen ende tegen de Heeren van Groeningen op te maken, gelijk als hij U voor desen tegen mij op gehist heeft.

Wat belancht de voorgewende vrinschap die ick met een vande rechtters soude hebben, hij doet mij ongelijk met te seggen dat-ter maer eene mijne vriend is; want ick verseekere mij dat sij mij altesamen lief hebben, gelijk als ick haer oock altesamen geen wt gesondert achte ende eere.⁹³ Maer die vriendschap welcke tusschen haer ende mij is, verscheelt veel van die gene welcke Gysbert Voetius met Schoock, Dematius, en Waterlaet heeft gemaect; want hijse allenkens in sijne verschillen in wickelt, ende maeckt dat sij deel hebben aen sijne misdaden op dat sij verplicht werden de selve te verdedigen. Maer soo haest als hij siet dat sij beginnen berou te krijgen inde saeck vervolcht hijse als sijne wreetste vijanden, welck in het exempel van Schoock gebleecken | heeft, den welcken [30r] hij daerom in recht betrocken heeft. Maer na dat sij malcanderen gedreicht hadden de geheimnisse te ontdekken, soo schynt dat die vrese dat de geheimnisse aenden dach soude coomen haer weder aen een verknocht heeft.⁹⁴ Thusschen de Heeren Professooren van Groeningen en mij sijn diergelicke geheimenissen niet. Hare goet-willicheijt t'mijn waerts en is op geen baat gegront, ja zelfs op geen gemeenschap; want ick en hebbe nooit meer als twee mael

9 U{+E} De 10 sijn(-er) 11-12 (+U) voor <-{+U}> De 20 <aengesien>allenkens) 20 maeckt(-e)

93 Van twee Groningse professoren is een correspondentie met Descartes bekend. Tobias Andreæ (1604-1676), hoogleraar Grieks en Geschiedenis, was Descartes' belangrijkste informant tijdens Schoocks proces te Groningen. Aan Mathias Pasor, hoogleraar Wijsbegeerte, schreef Descartes een bedank-

briefje (25 mei 1645, E.J. Dijksterhuis, *Descartes et le cartésianisme hollandais*, p. 110).

94 Hierin vergiste Descartes zich; begin mei 1647 overhandigde Schoock aan de rechtbank onder andere enige ongepubliceerde brieven van Voetius.

dien geenen aengesproken wiens vriendschap sij mij in het bijson-
der verwijten.⁹⁵ Ende geduierende die saecke hebbe ick hem niet
geschreven, door dien hij hadde laten blijcken dat hijer sich niet
en begeerde mede te moeijen.⁹⁶

5 Doch wat belanct den haet die de jonge Voetius secht dat
dese man sijnen vader toe draecht, die is soo gerechtich, ende Voe-
tius heeft het soo wel verdient dat ick het niet en kan ontkennen.
En niet te min heeft hij soo dickwils getracht met Voetius te ver-
soenen, dat een ider daer wt wel vast kan besluijten dat hij Voetius
10 selfs niet en haet, maer wel sijne gebreecken. Ende ick gelove dat
desen haet oock in alle de andere rechters geweest is, ja ick en
twyfele niet of sij hebben alle te samen | een afkeer ende eenen [30v]
grouwel van Voetius misdaden gehadt, soo haest als sij Schoocks
ingebracte acten hebben gesien; want sij selfs volgens den jon-
15 gen Voetius getuigenisse soo danich sijn,⁹⁷ dat veele menschen die
gesien hebbende geloofden dat noch G. Voetius, noch Dematius
voortaen in het geselschap van eerlijcke lieden souden ontfangen
worden. Maer dewijle dese goedwilligheijt ende desen haet alleen
op den iver der gerechticheijt sijn gegront geweest, hoe sij groot-
20 ter sijn geweest hoe meer sij betoonen dat de rechters een heel
rechtvaerdich vonnis hebben gewesen.

Maer hoe het sij, Gijsbert Voetius ende Dematius en sijn noch 248
door de vrinschap noch door den haet der rechteren crimmenelen
gemaect, maer wel door de acten van hare eygene handen ge-
25 schreven die sij tot nu toe noch niet en hebben ontkent; want
door de selven wort klaerlick beweesen dat sij getracht hebben
Schoock te corromperen om tegen mij een valsch getuigenisse te
geven, ja dat sij hem daer toe oock gecorrompert hebben. Ende
om te weeten wat Voetius gewilt heeft dat Schoock voor 't ge-
30 rechte getuichde, soo moet men maer de voorneemste acten in
sien | welke van Voetius eigjene handt in forme van een getui- [31r]
genisse geschreven sijn, ende aen Schoock over gesonden op dat

11 ⟨-is⟩ geweest 14 acten ⟨-schriften⟩ 14 de⟨s⟩n) 15 ⟨+sijn⟩ 16 hebbende ⟨-dat⟩
17 voortaen] voorstaen 17 l⟨uy⟩ie)den 18 goedwillig(e ≠ h)ejt 23 crimmenelen]
crminenelen 32 ⟨x⟩s)ij(s)n)

95 In werkelijkheid schreef Descartes Ma-
resius drie maal aan (AT VIII B 323).

96 Dat is ongeloofwaardig. Ten tijde van
Schoocks proces te Groningen was Ma-
resius rector van de universiteit. On-

getwijfeld zag Maresius in de rechts-
zaak tegen Schoock een buitenkansje
om Voetius een hak te zetten.

97 *Tribunal iniquum*, Præfatio, p. 2.

hij het na volgende. Daer wil hij dat hij segge dat hij van sich
 selfs ende sonder imants aen raden aengevangen heeft tegen mij
 te schryven. Ende dat hij het boeck ten deele t'Wtrecht ende ten
 deele te Groeningen alleen gemaect heeft, sonder datter Voetius
 5 noch imant anders, noch in't geheel noch ten deele, noch inde
 stoffe noch inde stellinge noch inden stijl autheur van sij. Doe
 hier noch een brief bij vande selfde Voetius aen Schoock den 21
 Jannearij 1645 geschreven, den welcken den raedt vande Akade-
 mie te Groeningen in het boeck genaemt *Bonæ fidei sacrum* heeft
 10 doen drucken.⁹⁸ Op de 35^e sijde vint men dese woorden: *Dit is om*
kort te seggen mijn begeren, dat ghij verklaert dat ghij het wt U
eijgen raedt voor genomen heeft (te weeten tegen mij te schrijven), 249
ende dat ghij dat werck soo wel de materie als de forme, methode
ende stijl van schryven begonnen ende volmaect heeft, ende dat
 15 *ik U geen brieven of papieren en hebbe verschaft noch gesonden,*
ja dat ick U niet een blatien en hebbe voor geschreven op dat ghij
het selve in het schrijven soudet naervolgen. | [31v]

Nu deese twee dingen, te weeten dat Schoock wt sijne eigene
 beweginge tegen mij geschreven heeft sonder datter Voetius hem
 20 toe aen geport heeft, ende dat hij hem gansch gene materie tot het
 schrijven heeft verschaft, sijn t'enemael valsch, 't welck wt eenen
 anderen brief blijkt die oock vande selfde Voetius aen Schoock
 den 3 Junij 1642 geschreven is, ende in het *Bonæ fidei sacrum*
 gedrukt; want op de 28^e sijde sijn dese worden: *Ten sal mij niet*
 25 *verdrieten U wederom aen te porren dat ghij in het disputeeren*
tegen de Twyfelers voort gaet ende dat ghij alle andere gedachten
*aen een zyde set, op dat dit met den eersten geschiede;*⁹⁹ *want dit*
sal eene schoone gelegentheijt sijn om het wt gapen van dien wtsin-
nigen ende op geblasen belover Rene Des Cartes te stoppen. Dat
aenhangsel vande meditatie der metaphisica welck t'Amsterdam
gedrukt is, behoorde U voornemelick tot het ontwerp van dit werck
aen te porren; want het is soo vol van rasende ende tegen een strij-

4 ⟨g⟩G)roeningen De 6 Do⟨c⟩e)⟨-h⟩ De 9 Bon⟨e⟩)α fid⟨xx⟩)ei sacrum De
 12 mij⟨n⟩)te 13 ⟨+methode⟩ De 29 ⟨+Dat⟩ De

98 De originele brief, die slechts gedeelte-
 lijk bekend was, heb ik teruggevonden
 in het gemeentearchief van Utrecht. Zie
 p. 31, noot 95.

99 Voordat hij door Voetius gevraagd
 werd tegen Descartes te schrijven was

Schoock al begonnen met een serie dis-
 putaties over scepticisme (*Necessaria et*
modesta defensio, p. 30–31). Behalve in
Admiranda methodus vonden deze dis-
 putaties hun weerslag in Schoocks *De*
scepticismo (Groningen 1652).

dende logenen, tegen onse Akademie ende voornementlick tegen 250
 mijne professie wt gespoogen, dat de lesers niet genoch en heb-
 ben aen eene ysere lijtsaemheijt om die te verdragen. | Sie, hoe [32r]
 spreeckt hij hier van een onnosel schrift in het welck niet en was
 5 dan het geen hij wel dubbelt hadde verdient. Doch het bewijst
 evenwel klaerlick dat Voetius Schoock aen geport heeft om tegen
 mij te schrijven; want hij gebruikter selfs de worden van *aen por-*
ren aen prickkelen, ja dat hij hem meer als eens heeft aengepor-
 10 ter oorsaecke van het geen hij *een aen hangsel vande meditatie-*
der metaphisica noemd.¹⁰⁰ Tegen dit schrift is Schoocks boeck ge-
 maect. Ick weet wel dat hij hier op antwoordt dat hij Schoock
 hier om aengeport heeft, om tegen de *Twyfelaers* Theses te schry-
 ven, ende mijne opinien indie Theses te bevechten, maer ick segge
 15 dat hij Schoock niet en konde wt druckelicker aen porren om dat
 boeck te schryven, dan met hem aen te drijven dat hij tegen mij
 schreve; want den tittel van dat boeck, welck Schoock eerst daer
 na tegen mij geschreven heeft, en was doe noch niet bedacht. Ende
 al hoewel hij al daer het geen hij tegen mij wilde geschreven heb-
 20 ben Theses ofte disputatien noemdt, soo en laet het daerom niet
 het selfde boeck te sijn; want hij heeft het daer na selfs een tittel
 met sijn | goeduncken gegeven, gelijk als Schoock verklaert heeft. [32v]
 Oock en is hier geen verschil vande name, maer vande saecke, te
 weten van de lasteringen over welke ick geklaecht hebbe.
 25 Op dat dit noch meer bevesticht werde, soo bidde ick U, aen-
 merckt doch datter in dese gelegentheijt drie verscheijden schriften
 voor Voetius aen den dach gecomen sijn. Te weten het boeck ge-
 naemt de *Wonderbaertijcke ordre* of wel de *Philosophie van Des*
Cartes, 't welck onder den deckmantel van tegen mijne opinien te 251
 30 schrijven niet dan een hoop scheldt woorden bij een geraept sijn
 tegen mij. Daer na de voor reeden van dit selfde boeck met sijne
 aenkleven, in het welke men wel wdruckelijck tracht te wede-
 leggen het geen ick van Voetius geschreven hadde. Het derde is
 het *Historisch verhael* dat onder den name van Uwe Akademie

3 (+ysere) De 10 (b)hij De 10 meditatie.] medit(xn)ai)e(+n) 12 (+hij)
 13 Twyfelaers (+Sc(xx)ep)pticos) De 19 (+al) 22 met] m 24 (+van) 24 laste(xx)
)rin)gen 28 Wonderbaertijcke ordre (+Admiranda methodus) De 29 (-niet) te
 34 Historisch verhael (+Narratio historica) De

100 Het gaat om de *Brief aan Dinet*.

aenden dach is gecomen, daer in wort van die dingen gesprooken
 welcke den Professor Regius raecken. Ende merckt dat men
 wel klaerlick sien kan wt den brief vanden 13^{en} Junij 1642,¹⁰¹ dat
 Voetius doe alrede voor genomen hadde mij op die drie wysen
 5 te bevechten; want behalven de eerste, tot de welcke hij Schoock
 met de selfde woorden heeft aengeport | welcke ick hier booven [33r]
 hebbe aangewesen, soo spreeckt hij aldus vande twee andere: *de*
Heeren Professoren sullen Sorge dragen van het geene onse Aka-
demie raeckt, ende sij en sullen niet lijden dat hij klage dat wij
 10 *hem schuldich blijven. Maer wij delibereren als noch hoe wij den*
scheldt woorden, welcke hij op mij die onnosel ben wt geworpen
heeft, sullen beantwoorden. Ick en weet niet datter een van mijne
medebroeders sy die ons raedt te swijgen, maer men kan noch niet
 15 *wel besluijten door wien ofte op wadt wijse men behoorde te ant-*
woorden. Sommige leggen het mij op, sommige mijnen soone ende
sommige U, doch dit leste segge ick van mijn selfs. Maer onder-
tusschen salmen het geen de waerheijt vande historie raeckt op het
papier brengen, ende daer het nodich is met getuijgen bevestigen,
 20 *soo dat hij van doe af al voorgenomen hadde te maecken dat sijn*
Heeren Professoren sich in sijne saecke in wickelen souden. Ende
wat hem in het bysonder aengaet, te weten in het geen in de voor-
reedden van Schoocks boeck is, hij hadde voor genomen niet te
swijgen; want hij sechter niemand en raedt ons te swijgen. Maer
 25 *hij twyfelde noch of het geen hij op dese materie soude schrijven* 252
ofte doen schryven | onder sijn, ofte sijnes soons, of wel onder [33v]
Schoocks name, in het licht behoorde te koomen; want hij secht
maer dit leste segge ick van mijn selfs, 't welck soo veel is of hij
seijde eenige raden mij dat ick schryve of wel dat ick mijnen soone
 30 *doe schryven, maer ick hebbe liever dat Schoock schrijve. En naer*
alle dese dingen heeft hij Schoock noch derven persen op dat hij
in het gerichte verklaerde dat boeck door sijn eigen ingeven, en
sonder van Voetius daer toe aengeport geweest te sijn, geschreven
 hebbe.

Men siet oock inden selfden brief dat Voetius hem soo veele
 35 stoffe verschaft heeft als hem mogelijck was; want aldus spreeckt

1 daer] daen 13 *maer*] *maen* 20 Heeren Professoren] H. (demat[*ius*] ≠ Professoren)

101 Verschrijving van de kopiist; het gaat om dezelfde brief als hierboven genoemd (3 juni 1642). Het nu volgende

citaat sluit direct aan (*Bonæ fidei sacram*, p. 29–30).

hij van mijne opinien: *Ghij sout een fraijs stuckx werckx doen
 indien ghij alle dusdanige paradoxen bij een versamelt ende verge-
 leeckt bij de twijfelaers der ouden ende andere kettters, welcke ghij
 sult kunnen vinden bij Augustinus ende Epiphanius van de ket-
 5 terijen ende bij Gemnadius van sijne wondere reden,¹⁰² 't welck
 gedaen sijnde, soo behoort ghij die paradoxen te wederleggen ten
 eersten met de heylige schrift. Ten tweeden met redenen, ende
 ongerymtheden die er wt volgen om alsoo | te bewijzen dat die [34r]
 man sich selfs tegenspreect. Ten derden met de over eenstem-
 10 minge der outvaderen. Ten vierden met de overeenstemminge der
 oude Philosophen, der oude leeraren, der nieuwe Theologanten en
 Philosophen, soo gereformeerde als luthersche ende pausgesinde,
 op dat het blijcke dat dese saecke gansch Christendom ende alle
 de schoolen treft. Oock moet men dat over al wel aen mercken
 15 ende aen wysen, dat hij niet nieuws en secht, 't sij hij wat goedts
 of quaets leert.¹⁰³ Dit sijn oock de schoone stoffen daer Schoocks 253
 boeck wt gemaect is, het welcke men oock wt eenen anderen
 brief den 25 november 1642 geschreven, synde vijf maenden daer
 naer even als Schoocks boeck onder de perse was. Siet, want men
 20 vinter dese woorden: *Send ghij ons doch geen beloften noch woor-
 den, maer wel die memorien ende die papieren welcke ghij van
 hier met U genomen hebt. Indiener in dit generael ontwerp van
 dese methode iet qualick aen malcanderen hancht, soo sullen wij
 het wel vervullen ten sij ghij het selfs liever wilt doen. Ende dit
 25 sal voor dese mael meer als genoch sijn; want wij en vragen na
 gene disputatien in't bij sonder.¹⁰⁴ Hier op secht den Heere Des
 Maraes | seer aerdichlick wel, waer na vraechdij dan niet dan na [34v]
 scheld woorden. Hier wt siet men dat het dessein des ganschen
 boecx niet van Schoocks wille en heeft gehangen (want hij vondt
 30 geraden mijne opinien in het bysonder tegen te sprecken, 't welck**

1 (+van) De 11 Philosophen (-soo) 16 (-p) quaets 22 (-w) van 26 (of))in't)
 De

102 *Wondere reden* lijkt een werk van Gennadius (sic) te zijn, maar dat is het gevolg van een foute vertaling. De correcte vertaling van deze passage luidt: *Je zou fraai leveren, indien je al die paradoxen optekent en ze vergeleek met de wonderspreuken der antieke sceptici en andere kettters (aangehaald bij Augustinus, Epiphanius over de ketterijen en Gennadius*

(gest. rond 500) was presbyter te Marseille en schrijver van *Adversus omnes hæreses*. Epiphanius (gest. 403) was bisschop van Salamis (Cyprus) en auteur van een omvangrijk werk tegen 80 ketterijen, *Panarion* (Medicijnkastje).

103 *Ultima patientia*, p. 412; *Bonæ fidei sacrum*, p. 30.

104 *Ultima patientia*, p. 413.

voor waer eerlicker soude hebben geweest), maer van Voetius, die door gedrongen heeft dat men in't gemeen sprake, om alsoo alle sijne gemeene plaetsen der scheldwoorden ofte bij een geraepte lasteringen tegen mij te kunnen gebruijcken om mij hatelick te maecken. Ende dien volgende soo is hijer de voorneemste autheur van.

Indien dit bewijs, welck alleen in acten van Voetius eigen handt geschreven bestaet ende die hij niet en ontkent, niet genochsaem is om hem t'overtuigen, soo en sullen het duijsent getuijgen oock niet kunnen doen. Daer beneffens heeft Schoock oock verklaert dat hij het model der voorreden van Voetius eygen handt geschreven noch bij sich heeft.¹⁰⁵ Ende het is eene voorreden van meer dan van 60 sijden, ende inde selfste sijn de swaerste lasteringen van het gansche boeck. Hij heeft oock verklaert dat hij Voetius eigene handt heeft aengaende | die vergelickenisse met Vaninus, welcke het eenichste fundament is waer op sij mij derven van godloosheijt beschuldigen.¹⁰⁶ Dese gelickenisse bestaet hier in, ich hebbe tegen de godlose menschen geschreven die niet en gelooven dat ter een godt is, ende Vaninus hadde oock geveinst tegen haer te schrijven, hoe wel hij inder daet niet en geloofde datter een godt was. Ende hier wt besluijten sij dat ick bedectelick ende onder de hant onder wyse datter geen godt is. Noch heeft hij wel wtdruckelick verklaert dat de woorden welcke seggen dat ick de menschen seer bedriegelick ende heijmelick met de atheistrij besmette, niet van sijne maer van eene andere handt geschreven sijn geweest. Dat is te seggen van die *schelmse handt* daer ick voor desen van hebbe gesproecken. Ende van dese woorden heb ick voornementlick geklaecht, vermits sij de swaerste ende strafbaerste lasteringen vervangen diemen soude kunnen bedencken. Ende volgens de wetten als men imant voor het gerechte wil beklagen, soo moet men eene seeckere misdaet noemen sonder in het hondert te slaen gelijk Voetius doet, die alleenelick in het generael secht dat | ick hem gelastert hebbe, sonder nochtans in het bysonder een woort te kunnen bij brengen waer mede ick hem soude verongelijck hebben. Daer beneffens, soo heeft Schoock

8 bestaet (-niet) De 8 (+niet) De 23 (-welcke) verklaert 23 woorden w<xx ≠ el>
(+cke) 24 <x>)>m)e(x)t

De Aenhangselen der voorreden al vanden beginsel af ontkent ende geweygert de selve voor de sijne aen tenemen, maer Voetius niet, alhoewel de leste spreuke der Aenhangselen alleene scherper ende bitterder is als alle het andere dat in het boeck is.¹⁰⁷

5 Ick en soude nooit gedaen hebben,¹⁰⁸ indien ick alle de bewij-
sen wilde bij een vergaderen om te betonen dat het getuijgenisse,
welck Voetius Schoock voorgedragen heeft, valsch is. Maer ick
bidde U, aenmerckt dat alle de bewijzen welcke ick bij hebbe ge-
bracht van sich selven bestaen, ende dat sij van Schoocks seggen
10 niet en hangen; want wat belancht het model vande voorreden
ende de andere schriften, welcke hij noch bij sich heeft ende noch
niet gedrukt sijn, men weet wel dat Voetius sijn proces tegen hem
soude vervolcht hebben indien dat niet waerachtich en was. Hier
wt blijktt dan de onbeschaemde lasteringe des jongen Voetius, die 256
15 de Heeren van Groeningen derft verwijten dat sij op het | getuij- [36r]
genisse van een getuijge hebben geoordeelt, ende dit verwijt hij
haer aldermeest; want al en hadden sij op Schoocks woorden niet
eens gesien, soo souden sij evenwel sonder die noch bewys genoch
gehadt hebben. En niet te min soo blyck het van sich selfs dat de
20 verklaeringe, welcke Schoock te Groeningen gedaen heeft, sonder
gelijck geloofbaerder is als die gene welcke hij te vooren t'Utrecht
gedaen hadde; want behalven dat die van Utrecht hem was voor-
geschreven geweest, soo en verklaerde hij daer niet dan die dingen
welcke hij meende dat tot sijn voordeel streckte, te weten dat hij
25 autheur was van een boeck voor 't welck alreede sijn name stondt.
Hij en was voor de rechters niet, hij en behoefde geene straffe te
vresen, al en was het geen hij verklaerde niet waerachtich. Hij gaf
alleneck sijnen vrient een schriftjen ende hij geloofde dat de selfde
30 indien de valsheijt ondeckt wierde. Maer te Groeningen heeft hij
die dingen verklaert daer over hij sich schaemde dat een ander
die wiste, ja die dingen welcke sijne beste vrienden seer soude

1 *De Aenhangselen der voorreden* (+Paralipomena) De 13 (+en)

107 'De Aanhangselen van het voorwoord van de genoemde *Methodus* zijn van een andere schrijver, die, zoals ik meen, zijn naam wel bekend zal maken wanneer dat nodig is.' (*Necessaria et modesta defensio*, p. 36). Citaat uit de

Utrechtse verklaring van Schoock. De formulering is afkomstig van Dematius, zie hieronder, f. 38v^o.

108 Dat wil zeggen, *ik zou met dit geschrift nooit klaar gekomen zijn* ...

5 vertoornen, maer het | was voor de rechters. Sulcx men geloven [36v]
 moet dat alleen de aensienlickheijt vande justitie ende de vreese
 van gestraft te worden indien hij ligende sich met een anders
 misdaet belastede, hem gedwongen heeft te seggen alle het geen
 10 hij gesecht heeft. Ja hij heeft verklaert dat hij die selfde dingen
 t'Utrecht soude bekent hebben, indien hij daer ernstich van wet-
 tige rechters hadde ondervraecht geweest. Ende het gebeurt bij
 na altijt als men eenen misdadiger ofte een getuijge onder vraecht
 van iet daer hij de waerheijt niet van en kan seggen dan met sijn
 15 nadeel, dat het geen hij buijten de tegen woordicheijt der rechters
 secht, met die bekentenisse verscheelt welcke hij daer naer voor 257
 de rechters doet, ende evenwel en wordt sij daerom niet minder
 gelooft.

15 Ick hebbe nu beweesen dat het getuigenisse welck Voetius
 Schoock voorgeschreven heeft, valsch is, maer dat en is noch niet
 genoch; want hij en sal niet willen bekennen over wonnen te sijn,
 ten sij ick hem bewijse, dat hij het selfs seer ernstich versocht
 heeft, ende dat hij Schoock daerom ten halse gelegen heeft. | [37r]
 20 Daerom bidde ick UE, merck doch dat hij het niet alleenlick ver-
 socht heeft, maer dat hij noch erger heeft gedaen; want hij heeft
 het hem wtduckelick gebooden, stellende beneden het getuige-
 nisse dese woorden: *Dat er het van noode sal sijn sult ghij vol-*
gens Uwen stijl schryven, maer ghij moet overal soo veel als het
de Latijnse tale kan toelaten de scherpheijt van het getuigenisse
 25 *behouden, ende voornementlick daer ick schrapjens onder gehaelt*
*hebbe.*¹⁰⁹ Het moste Jacobs stemme ende Esaus handen sijn,¹¹⁰
 Schoocks styl ende Voetius logenen. Nu, die schrapjens hadden
 hij onder alle die woorden gehadt welcke ick voordesen verhaelt
 hebbe. Die Voetius kennen, weten wel hoe seer dat dese maniere
 30 van gebieden ofte bidden druckt, voornementlick ten aensien van
 die genen welcke hij meendt dat minder sijn als hij, ende die hij
 sich verplicht heeft, gelijk als onder anderen Schoock. Dit heeft
 men oock daerna bij eervarentheijt gesien; want hij heeft Schoock
 in recht geroepen om dat hij dit getuigenisse niet halstarrich en
 35 hadde staende gehouden.

5 hij gesecht] hij s gesecht 19 U(+E) De 22 (+er) De 27-28 (sij ≠ hij) 28 (+alle)
 De 33 (+daerna)

109 *Necessaria et modesta defensio*, p. 44. 110 Genesis, 27.

Hier en boven moetmen Voetius oock al het gaen ende het
 komen van Waterlaet, ende al het geen Dematius gedaen heeft om
 Schoock allensins te bewegen tot het fatsoneren van sijn getuij- 258
 genisse na het voorschrift van Voetius, toegeschreven; | want het [37v]
 5 en ging dese twee niet om dan voor soo veel sijn Voetius vrienden
 waeren. En nochtans secht Schoock dat Waterlaet verscheijden
 malen bij hem te Groeningen gekomen is, ende dat hij hem het
 model gesonden heeft van het getuijgenisse dat Voetius op hem
 versocht, maer dat sijn gewissen niet toegelaten hadde sulck een
 10 getuijgenisse te schrijven ende dat hij hem daerom een ander welck
 meer met de waerheijt over een quam hadde gesonden. Men kan
 inderdatet sien wt het geen daer na gevolcht is, dat Schoock in het
 getuigenisse welck hij Voetius hadde gesonden, die worden hadde
 overgeslagen daer de meeste valsheyt in was, te weten *ende ick*
 15 *bekenne dat ick het alleen gemaect hebbe, soo dat noch de Heere*
Voetius noch iemant anders daer autheur van sij, noch in't geheel
noch ten deele, voor soo veel de stoffe belancht. Oock hadde hijer
 eenige andere woorden inde plaetse geset. Ende wat belangt de
 woorden *van sich selfs sonder van een ander daer toe gewogen ge-*
 20 *weest te sijn*, ja bij na alle de andere woorden, die hadde hij door
 eene dubbelsinnicheijt behouden, stellende over al *de ordre* daer
 Voetius *het boeck* hadde gestelt, om daer na te mogen seggen dat
 hij met het woort *de ordre*, hadde verstaen de ordre vande capittu-
 len, ende den stijl van schryven, welcken hij | wel voor den sijnen [38r]
 25 heeft willen bekennen in het gerecht, maer niet de lasteringen ende
 de stoffe van het boeck. Wat belangt Voetius, die en stotede sich
 niet eens aen dese dubbelsinnicheijt; want hij en twijfelde niet
 of aen ider die dit getuigenisse soude komen te sien, soude oock
 met het woort de ordre het gansche boeck verstaen, vermits het
 30 boeck de *Wonderbaerlicke ordre* wort genoemdt. Maer het schynt
 dat hij sich in eenige andere dingen, daer Schoock van sijn mo-
 del was afgegaen, niet wel en vergenoechde, en voornemelick om
 dat hij het woort *ick alleen* hadde wtgelaten; want hij bewaerde
 dit getuigenisse verscheiden weecken sonder sicher van te dienen,
 35 tot dat Schoock selfs t'Utrecht quam, hier door beter gelegent- 259
 heijt hebbende om hem tot het hervormen des selfs te bewegen.
 Soo wiert Waterlaet wederom gebruijckt om hem dit briefjen van

4 toeschr(e))i)ven 5 Voetius vrienden] Voetius s vrienden 7 (+hem) 21 *de ordre*
 (+Methodus) De 30 *Wonderbaerlicke ordre* (+Admiranda methodus) De 36 herv(o)
)r)men De

Dematius eigene handt geschreven te brengen: *Eerwaerdige man, ick wilde wel dat ghij in U getuijgenisse eenige dingen veranderdet. Sie, dit synse in het kort. Wisch wt op de 21 en 22 regel al het geen daer een schrapjen onder gehaelt is, ende schryve inde*
 5 *plaetse, ick hebbe het alleen volmaeckt. Behout op de 30 regel dit alleenlick, ick konder qualick sijn daerom | hebbe ick het wt* [38v]
mijne vrinden vernomen ende verstaen. Wisch op den 31 regel wt dat is van eene andere handt ende schryft dat is van een ander
 10 *autheur die, soo als ick geloove, sijnen name wel bekend sal maecken als het van nooden sal sijn, of iet dier gelijkx. Ick en segge U nu de redenen van mijn versoeck niet, want ick sal het mondeling doen.*¹¹¹ De woorden *ick hebbe dat* (te weten de ordre ofte het boeck) *alleen volmaeckt* sijn seer aenmerkens waerdich; want het woord *alleen* is hier nergens anders om, dan om Voetius
 15 wt te sluijten ende dit is het fundament van alle haer bedroch. De andere woorden *houd dit alleen, ick en konder niet sijn* soude men qualick kunnen verstaen ten ware Dematius die selfs hadde wtgelecht in een schrift, welck inde Onrechtvaerdige Vierschare is in gevoecht; want daer tracht hij sich van 117 tot de 126^e sijde
 20 te verdedigen. Op de 120 en 121^e syde secht hy dat Schoock in sijn getuijgenisse geset hadde, dat hij de particulariteyten vande Utrechse saecken welcke volgens Voetius voorschrift in dat boeck
 25 geschreven waren, ten deele wt Voetius ende ten deele wt sijne andere vrienden hadden verstaen. Maer dat hij, Dematius, gelovende dat Schoock t'Utrecht geen ander vrienden | hadde die hem [39r]
 er iet van hadde gesecht, oordeelde dat hij niet en moste seggen ten deele van Voetius ende ten deele van andere vrienden, maer dat hij den naem van Voetius moste wt wissen ende inde plaetse
 30 setten van eenige vrienden. Ende hier van ontschuldicht hij sich fraaitiens, seggende *Indien ick hier gesondicht hebbe, soo moet het sijn om dat ick mischien met eene alte groote voorsichticheijt, die nochtans niemant schadelick maer sommige vordelick konde sijn (vermits sij de gelegentheijt van sondigen wech nam), gesorcht hebbe voor de onnoseleheijt van mijnen seer lieven gebroeder, den*
 35 *welcken godts kercke seer veel schuldich is.* Desen heyligen man

4 *schryve*⟨-n⟩ 5 *plaetse*⟨-n⟩ 21 ⟨+ge⟩se⟨c⟩t⟨h⟩(t ≠ a)dde 28 ⟨va⟩de⟨n⟩ 30 ⟨-indien⟩ seggende 30 ⟨+hier⟩ 32 ⟨+nochtans⟩ 34 ⟨+den⟩

111 Een kopie van dit briefje van Dematius ontving Descartes van de Groningse

Senaat. AT IV 199.

secht hier dat het eene voorsicticheijt is, die niemant schadelick kan sijn als men valsche getuigen op maect om de rechters te bedriegen, ende voor haer andere vrienden te doen passeren in plaetse van Voetius, om alsoo eenen onnoselen te doen veroorde-
 5 len, ende hem sijne eere sijn goedt, ja selfs sijn leeven te doen nemen indien het hem mogelijk hadde geweest. Men kan oock niet seggen dat Dematius, die hier in sorgvuldiger was geweest als Voetius om de rechters te bedriegen, niet en wist dat Voetius Schoock tot het schrijven hadde aengeporrd; want de wijle hij
 10 wel wist dat Schoock het geen t'Utrecht was gebeurt alleen | van [39v] Voetius hadde verstaen, soo en konde het ander hem oock niet onbekent sijn. Hij en konde hem oock niet raeden in sijn getuigenisse te stellen *ick hebbe het alleen volmaect* sonder te weten dat dese woorden valsch waren. Daer en booven, soo kanmen wt Schoocks
 15 bekentenisse sien, die in het Bonae fidei sacrum is op de 4^e sijde, dat het eerste dessein van dit boeck genomen is geweest in eenen maeltijt daer Dematius was. Sie, dit sijn de woorden selfs: *Als Schokius in het jaer 1642 volgens sijne gewoonte inde ledige hons-* 261
 20 *hyer van Voetius met eenige andere Heeren Professoren der Akademie ende eenige andere eerlicke mannen op eene seer treffelicke ende kostelicke maeltijt onthaelt geweest. Als de tafel op genomen was, heeft de Heere Dematius ende eenige anderen beginnen te spreecken van Des Cartes Brief aen Dinet, inde welke sijn mees-*
 25 *ter de Heere Voetius seer scherp overgehaelt wordt. Ende dat hij gebeden, ja met ernstige vermanige van Voetius aen geporrd wiert dat hij de penne voor hem die sijn leermeester was, ende tegen Des Cartes wilde inde handt nemen.*¹¹²

Is het niet eene wonderlicke saecke, dat dit welck soo open-
 30 baerlick op maeltijt den is | geschiet, ende in het bywesen van [40r] verscheyden persoonen die sorge behoorden te dragen voor hare consciencie ende voor haere eere; want ick kan niet gelooven dat alle menschen die met Voetius omgaen hem gelijk worden. Ja, dit selfs, welck van sich selven soo waerschijnlick is dat die gene
 35 welcken er geen grondige kennisse van hebbende maer wt de waer-

3 (+te) 15 (+Bonae fidei sacrum is) De 20 *hyer* (-met) 35 (+grondige)

112 *Hondsdagen* zijn de dagen waarop de hondsster tegelijk met de zon opgaat,

19 juli–18 augustus. Deze dagen vallen binnen de academische zomervakantie.

schijnlicheynt van oordeelen, niet en twijfelen of Voetius heeft op
 Schoock versocht dat hij tegen mij soude schryven. Is dit, segge
 ick, geen wonderlicke saecke, dat hij eeven goedt gevonden heeft
 dit selve voor de rechters te ontkennen, omer het fundament van
 5 een vonnis op te bouwen met het welck hij mij meende te verder-
 ven. Daer en is oock de minste reden niet om te twyfelen of het is
 waerachtich, 't geen Schoock desen aengaende voor sijne wettige
 rechters heeft verklaert; want sijn weder partij en heeft het daer
 na in het proces tegens hem niet eens ontkent. En nochtans heb-
 10 ben sijn soo veel dingen bij een geraept die het verschil gansch
 niet en raecten, soo dat men vastelick mach besluyten dat sij het
 niet en hebben derven ontkennen, om datter so veel gasten inde
 maeltijd waren dat men haer soude hebben konnen overtuigen. | [40v]
 Maer dit en is noch niet genoch om Dematius te overtuigen.
 15 Hij wil dat men hem bewijse dat hij Schoock moeielick geweest 262
 is, om hem het briefjen welck hij hem geschreven hadde, te doen
 volgen; want hij secht alleen tot sijne onschuldige *hier en is noch
 gans geen schijn van iemant moeielick te vallen*. Eeven of het geen
 driegen ende moeielick vallen mochte heeten dat men een man die
 20 het voorgeschreven getuigenisse van een ander, die nochtans veel
 autoriteijts op hem hadde, niet gans ende gaer en heeft willen
 volgen, daer na noch een briefjen derft senden met dese woorden
*ick wilde wel dat ghij in U getuigenisse eenige dingen wildet ver-
 25 strijdt, dat die genen die dat briefjen gesonden hebben strafbaer
 sijn, al was alle het gener in is waerachtich*. Maer hij secht selfs
 dat hij geen familiraiteit met Schoock en hadde, ende dat hij hem
 even wel des anderen daechs des ogtens tusschen 6 ende 7 uu-
 30 ren ginch besoecken, wt het welck na mij dunckt een seer hardt
 aendringen blyckt; want een bedaecht man, een Professor inde
 Theologie en sal des smorgens | soo vroeck een ander jonger, met [41r]
 den welcken hij geen bysondere kennisse en heeft, niet gaen be-
 soecken om van hem iet te versoecken daer hem niet aengelegen
 en is, dan alleenelick om sijnen vrient vrientschap te doen, ge-
 35 lijck Dematius selfs verklaert heeft, in soo eene saecke inde welcke
 die vrient geweigert is geweest, alhoewel hij meer vermocht bij
 diengeenen welcke versocht wiert, ten sij hij voorgenomen heeft
 van die saecke wel ernstelick te spreken, ende sijne redenen ende

instantien wel degelick te voegen bij de redenen vanden vrient, door den welcken hij gesonden is.

Maer ick bekenne geeren dat ick niet en kan bedencken waer-
 omer Voetius selfs niet en ging, ten sij mischien om dat hij alsoo 263
 5 wel hier, als daer hij Schoock tegen mij heeft doen schryven, den
 aep wilde na volgen die de karstanien met den poot des wints-
 honts wt het vier trock.¹¹³ Doch het kan oock wel sijn dat hij van
 sijnentwege alles gedaen hadde wat hem mogelick was sonder tot
 sijn gewenschte ende gekomen te sijn, ende dat hij hoopte dat het
 10 aenhouden ende de autoriteitjen van veelen meer soude vermo-
 gen dan van een alleen. Of wel het moste sijn, soude men | dese [41v]
 kuische Susanna konnen onteeren, soo moste men alle de door-
 trapheeden ende listen van twee oude mannen van ansien hebben,
 Voetius ende Dematius, wt welke twee doe ter tijt, na dat ick
 15 geloove, de gansche faculteijt der Theologie van Uwe Akademie
 bestondt vermits de derde Professor omtrent dien tijt stierf.¹¹⁴

Om dit verhael nu te besluijten, soo en wil ick UE niet voor- 266
 dragen dat ghij in Uwe publicatie vanden 13 Junij 1643, die soo
 vermaert is geweest dat mener noch veele euwen geheugenisse van
 20 hebben sal, welck wt druckelick verklaert hebt dat ghij Voetius
 leeven ende manieren van doen wildet ondersoecken, om dat hij
 Uwe stadt seer schadelick soude sijn, indien het geen ick van hem
 geschreven hadde waerachtich was. Ende nu vinden het selven
 veel erger, soo dat ghij genodtsaecht sijt indie saecke u woort te
 25 houden. Ick en wil UE oock tegen Voetius niet op maecken met
 te seggen dat hij met de justitie gespodt heeft als hij den persoon
 eenen misdadigers gespeelt heeft, sonder ooijsd ondervraecht te
 sijn geweest. Ende als hij mij den persoon vanden aenklager heeft
 doen spelen, sonder dat icker ooidt iet van geweeten hebbe. Ende
 30 als hij daer en booven | versiert heeft dat ick hem gelastert hadde [42r]
 met te seggen dat hij autheur was van een boeck welck hij nu
 tertijt noch voor goedt kent ende verdedicht. Ende, eyndelick, als

12 k(ex)ui)sche De 12 ko(mxx)ne)n De 12 mo(e)s)t(+e)

113 Verwijzing naar een fabel van La Fontaine, 'Le singe et le chat' (sic), boek IX, 7.

114 Verwijzing naar een (apocrief) Bijbeltekst, Daniël 13. In de Clerselier-versie van de *Lettre Apologétique* volgen nu

drie extra alinea's waarin Descartes de vergelijking verder uitspint (AT VIII B 263–265); zie onze Inleiding, Paragraaf 2. De derde professor in de Godgeleerdheid, Meinardus Schotanus, stierf op 6 april 1644.

hij mij heeft doen verwijzen door sulcke gedeputeerden welckers
 namen ick tot nu toe niet en hebbe konnen weeten. Alhoewel alle
 dese dingen voorwaer wel verdienen dat hij eens degelick crimeneel
 gemaect worde, op dat hij niet langer met de justitie en spotte.
 5 Ick en wil UE oock tegen synen soone niet opmaecken, met te seg-
 gen dat hij sich ten minsten alsoo schuldich gemaect heeft met
 alle die boecken in het licht te geven als de Professor Regius,
 die soomen secht in gevaer is geweest van sijn ampt te verliesen,
 vermits men maer alleen het vermoeden hadde dat hij mij verwit-
 10 tichde het geen er in Uwe Akademie om ging, al hoe wel er mij
 aengelegen was dat ick het wiste. Oock en waren het geen gehe-
 menissen der Republicke, gelijk als Voetius geren soude hebben
 willen wijs maecken.¹¹⁵ Noch minder wil ick mijn vlijt aenwenden
 om dese Voetius* hatelick te maecken, met te seggen dat sij soo in
 15 het quaet verhardt sijn, ja dat de gewoonte van sondigen sonder
 gestraft te worden haer soo onbeschaemt gemaect heeft, | dat sij [42v]
 niet alleen met de justitie, maer selfs met haere eygen misdaden
 den spot houden. Oock derft de jonge Voetius de acten, welcke 267
 de Heeren van de Akademie te Groeningen mij gesonden hebben,
 20 kinder speelgoetien noemen, even gelijk of het dingen van geen
 gewicht en waren openbare valsche getuijgenissen te hebben, van
 Voetius ende Dematius eigen handen geschreven op dat Schoock
 volgens de selfde verklarende sij de rechters soude konnen bedrie-
 gen. Dat meer is, ten is hem niet genoch dat hij van sijnen vader
 25 eenen Sint Paulus maeckte, seggende van hem, hij en is sich ge-
 nes dings bewist,¹¹⁶ alhoewel sijne misdaden aen veele duijssent
 menschen bekend sijn, ende dat hij selfs om die t'ontschuldigen
 niet en kan bybrengen dan scheldt woorden ende inpertinentien.
 Maer hij is noch soo onbeschaemt dat hij synen vader bij Jesus
 30 Christus derft vergelijcken, seggende van den Heere Des Marais
 ende van mij, Herodes ende Pilatus sijn vrienden gewoorden, om
 de onnose ende tot nu toe onbevleete fame, te weeten van desen
 Christus, een lack op te leggen.¹¹⁷ Eindelick, soo segge ick UE dat
 35 ick over dese lasterars ende menedigers¹¹⁸ van UE geen justitie
 en versoecke, maer dat het UE toe komt te oordelen of het UE

8 ampt] apmt 18 (-ge)houden 20 (-geen) dingen 21 (-waren) te hebben 30 Des
 Mar(xx)ai)s 31 (+ge)woorden

115 Zie noot 52.

116 Verwijzing naar I Corinthiërs 4, 3.

117 *Pietas in parentem*, p. [122].

118 Meinedigers.

voordeelich ende eerlick | sal sijn indien dese misdaden ongestraft [43r]
 blyven. Voor mij, daer en is mij niet aengelegen; want ick geloove
 datter voortaan niemandt en sal sijn die haer eenich geloof sal
 geven in iet dat sij tegen mij sullen seggen of schryven, maer alle
 5 hare pratijcken sullen belacht worden ende sonder eenich effect
 sijn. De kinderen selfs sullen er mede spotten, ten sij ghij die met
 Uwe protectie beschermt; want haere boosheeden sijn nu genoch
 bekent. Of in dien zij het niet en sijn, soo isser mij aengelegen
 dat ick die noch meer bekendt maecke, op dat niemant inde toeco-
 10 mende euwen haere logenen hoorende mij nadeelich sij; want ick
 sal alle mijnen vlijt aen wenden om niet te versuijmen van alle het
 geen daer ick toe verplicht ben.

Maer ick bidde UE, houd het mij ten goede indien ick mij 268
 om bij UE over U selfs beklage, met alle eerbiedicheijt nochtans
 15 ende respect welck ick aende magestraet van soo eene stadt als de
 Uwe is schuldich ben, ende oock geeren bewysen wil; want ghij
 hebt de lasteringen van mijne vijanden door UE proceduren ende
 door het vonnis, welck sij roemen van UE tegen mij verkregen te
 hebben, soo seer geloofbaer gemaect ende soo veel aensiens gege-
 20 ven, soo dat ick met goedt recht seggen mach dat ick mij over UE
 alleen behoorde te beklagen. Ick en wil | UE evenwel geen schande [43v]
 na spreekken om dat ghij dese dingen gedaen hebt. Ick weet wel
 dat de beste rechters door de verklaringen van valsche getuigen
 kunnen bedrogen worden, ende ick en weet alle de trecken ende
 25 de listen niet welcke G. Voetius in het werck gestelt heeft om van
 UE die dingen te verkrijgen welcke hij verkregen heeft. Maer ick
 weet seer wel dat een man van sijn humeur, en van soo een aensien
 als hij in Uwe stadt gehadt heeft, daer seer veel dingen te wegen
 kan brengen. Nu, de wyle de reden vereischt ende de justitie ge-
 30 biedt dat men, soo veel als mogelick, buijten schade ende nadeel
 stelle niet alleen die gene welcke met voordacht van ons bescha-
 dicht is geweest, maer oock selfs die gene welcke van ons eenige
 schade buijten kennisse aengedaen is, al waere het oock geweest
 met een voornemen van wel te doen. Oock sijn in het gemeen
 35 de vroomen, eerlicke menschen welcke voor haere eere ende repu-
 tatie iveren seer sorgvuldich, om het ongelijck te vergoeden welck
 sij buiten haer weten imandt gedaen hebben, op dat men niet
 en soude gelooven dat sij dat ongelijck met een quaet voornemen

gedaen hebben. Maer het sijn in tegendeel altijd verachte, trage 269
 ende grove menschen, die iemandt oock mischien sonder er op te
 dencken verongelijckt hebben, | daer na den selven noch soo veel [44r]
 5 beschadigen ende haten als haer doenlick is. Ende dat om geene
 andere reden dan om dat sij volgens haer eigen gewissen verdient
 hebben van hem gehaedt te worden. Dusdanige menschen eens
 een misslach begaen hebbende schamen sich, met te verdedigen
 het geen sij gedaen hebben, al sijn sij in haer gemoet van onge-
 10 lijk overtuicht, soo dat sij, willende hier in volmaecter schijnen
 te sijn als menschen konnen zijn, inder daet erger sijn dan bees-
 ten; want die volgen altijd het geen haer het beste dunckt te sijn.
 Maer hoe wijs, hoe doortrapt, hoe afgericht de menschen sijn, soo
 konnen sij evenwel altemets bedrogen worden.

Eindelick, om dat ick UE voor seer treffelicke, deuchdelicke
 15 ende voorsichtige mannen houde, soo en twijfele ick niet of UE sal
 seer verblijft sijn de gelegentheijt te hebben mij de satisfactie te
 konnen geven welcke ick begeere. Ende de gelegentheijt isser nu,
 door dien ick UE de valsheden mijner vijanden nu soo wel hebbe
 bekent gemaect dat sij UE niet langer konnen onbekent sijn.

20 De Heeren sullen ten dien eynde doch gelieven te overdenken
 wat al schade ick van UE geleden hebben. Ick ben door Uwe pu-
 blicatie | vanden 13 Junij 1643 met kloeken geslach in gedaecht [44v]
 geweest, ende de indaech briefven sijn alomme in dese lantschap-
 pen gesonden geweest, even gelijk of ick een landlooper ende een
 25 vluchteling ware geweest, die de grootste ende de hatelicste misda-
 den bedreven hadde. Het is wel waer datter geen misdaet en wierd
 wtgedrukt dan dat ick tegen Voetius geschreven hadde, maer om
 dat het eene ongehoorde saecke, ja sonder exempel is dat men
 op dese ongewonlicke wijze imandt indaecht om dat hij tegen een
 30 partijculier persoon geschreven heeft. Ende om dat het gemeen
 volck, ja in't gemeen alle die niet gestudeert en hebben, niet en
 weten hoe verre men sich kan verloopen met boecken te schrijven,
 soo is door UE haer reden gegeven te gelooven dat mijne misdaet
 oock sonder exempel was. Ende hoe ick dit ongelijk welck mij 270
 35 aengedaen wiert, minder verdient hadde, hoe het grooter is ge-
 weest; want als men het wel insiet, soo en hadde ick niet gedaen
 dan dat ick mij met meerder maticheijt als ick gehouden was, te-
 gen de schendichste lasteringen die men soude connen bedencken

verdedicht hadde, ende dat op het laetste als de voorsicticheijt | [45r]
niet langer toe en liet dat ick sweege; want behalven dat ick hier
vooren bewesen hebbe dat Voetius al lang te vooren voor seecker
voor genomen hadde een ider te doen geloven dat ick een godloos
5 mensche was, soo hadde ick noch genochsame reden om te ge-
looven dat hij mij daer over in recht soude beschuldigen, ende dat
hij mij met valsche getuigen soude soecken t'onderdrucken; want
men doet hem geen ongelijck als men secht dat hij niet te goedt
en is om valsche getuigen op te maecken. Schoock selfs secht, als
10 Voetius hem aenporde om mij voornemelick de Atheisterij te laste
te leggen, *dat hij beloofde datter ter gelegener tijt sulcke getuigen
voor den dach soude commen die onwedersprekelick soude sijn.*¹¹⁹
Maer als hij gesien heeft dat ick op mijne hoede was om mij te
verdedigen, soo en heeft hijer niet een konnen vinden. Daer na
15 ben ick seer verongelijckt geweest door die sententie, welcke men
secht dat van UE tegen mij gegeven is; want mijne schriften wor-
den er in verordeelt, ende daer wort wel wtduckelick den schout
actie gegeven om mij, soo veel als in Uwe macht is, t'enemael
mijne eere ende mijne goederen te benemen. Eyndelick, soo is mij
20 niet alleenelick ongelijck geschiet met de acte vanden | elfden¹²⁰ [45v]
Junij 1645, inden welcke UE den boeck vercoopers verbiet dat sij
geen schriften voor mij en drucken noch verkoopen, alhoewel ick 271
op den selfden tijt het vonnis der Heeren te Groeningen ontfangen
hadde waer meede ick gerechtvaerdicht wiert, ende Voetius heeft
25 oock op dien tijt Schoocks brief doen drucken om sijne lasteringen
tegen mij te bevestigen,¹²¹ maer ick ben oock seer verongelijckt
geweest met de geduierige protectie welcke door UE sedert vijf¹²²
jaren aende ongerechticheden van dese Voetius* ende van alle de
30 anderen welcke hij tegen mij opgemaect heeft, soo dat het er
soo hooch gegaen heeft datter eene tijt is geweest dat niemant
van mijne vrienden welcke ick in Uwe stadt hadde, mij de dingen
dorste verwittigen welcke in Uwe stadt tot mijn nadeel gepleecht
wierde, sonder sijnen name te verbergen ende sijn schrift te ver-
anderen, alhoewel die dingen met recht niet en mochten en ge-

2 l(e))i)et 26 ben (-mij)

119 *Necessaria et modesta defensio*, p. 48.

120 Zie noot 72.

121 Zie noot 73.

122 Vergissing van de kopiist; bedoeld is

vier, zoals op de volgende bladzijde
r. 17. Zie ook de Inleiding, Paragraaf
2; vgl. AT VIII B 271 en 316.

schieden, sonder dat icker van gewaerschout wierde.¹²³ Ende soo
 lange als Schoock Voetius passien gehoorsaemde ende om hem te
 behagen alle de crimineelste lasteringen van mij schreef die men
 soude konnen bedencken, soo was hij in Uwe stadt wellekom, ja
 5 het getuigenisse welck men van hem tegen mij verkregen hadde,
 wierder | in het gerecht voor goedt ontfangen ende hoewel het [46r]
 vol was van ongerijmtheeden ende van dobbelsinnicheden, gelijk
 als Schoock daer na selfs verklaert heeft. Daer en booven hadde
 men behoort het selve voor verdacht te houden, al waere het maer
 10 geweest om het boeck welck hij tegen mij gemaect heeft. Maer
 alsoo haest als hij eenige waerheden tot mijn voordeel streckende
 hadde bekent, soo heeft men hemer een proces van injurie om aen-
 gedaen, alhoewel hij die waerheeden soo klaerlick voor de Heeren 272
 van Groeningen bewesen hadde dat sy aen geen der selven eenichs-
 15 ins getwijfelt hebben. En bij UE en heeft hyer tot nu toe noch
 niet over konnen ontslagen worden, soo dat men soude seggen dat
 UE sedert vier jaren alle haere macht heeft willen besteden, om
 mijn de handen te binden, ende te beletten dat ick mij niet en
 soude verweeren, terwijl mijn vijandt my slach op slach gaf ende
 20 al synen tooren ende grimmicheijt tegen mij wtbraeckte.

Maer onder de redenen waerom ick van UE satisfactie ver-
 wachte, sal ick indien het UE gelieft oock dese stellen, dat ick de
 banden met der welcke UE mij gebonden hielt niet en hebbe wil-
 len breecken, alhoewel ick | het seer lichtelick konde doen. Maer [46v]
 25 ondertusschen hebbe ick geduldlick alle de ongerechticheden van
 dese Voetius* verdragen sonder myer van te wrecken, ende dat
 nergens om dan om dat ick sach dat UE haer soo wel met U li-
 chaem bedecte, dat ick haer niet lichtelick en konde slaen sonder
 UE met een te raecken, welck ick gansch niet en hebbe willen doen.
 30 Ick bidde dat van UE doch op dese dingen geleedt werde, op dat mij
 die satisfactie gegeven werde welcke ick verwachtte. Ende indien
 ick die niet en kan verkrijgen, dat mij ten minsten vergundt wert
 het geen men gemeenlick de alder crimineelste niet en weigert, te
 weten mij een afschrift te geven van de sententie welcke men secht
 35 dat tegen mij wtgesproocken is, ende met een mij te laten weten
 wie die rechters geweest zijn, waer op sij sich hebben gefondert,

4 ja] jan 13-14 <h>>H)eeren van <g>>G)roeningen *De* 15 <+en> 17 beste<llen>>den)
 20 wt <bxxste≠ braeckte> 23 h<+i>el<+d>t 30 bidde <-U>

123 Zie noot 52.

waer mede ick ben beswaert geweest, ende wat bewijs sij gehadt
hebben om mij te veroordelen. Hier meede bidde ick Godt dat 273
hij UE doch dien raedt geve welcke meest tot sijne eere | strecken [47r]
sal, ende over den welcken UE alder meest van alle menschen die
5 de deucht beminnen sal geacht ende gepresen worden, op dat ick
mij dan met goedt recht moge seggen te sijn

Mijne Heeren,

U E

geschreven tot
10 Egmond den
21 Februarii
1648

Seer ootmoedigen
ende verplichten
dienaer DESCARTES

15 J'ay fait traduire cet escrit
en Flamend, mais pourceque
c'est une langue que j'entens fort peu je prie ceux qui le
liront d'avoir principalement egard au Francois duquel
seul je puis respondre

Bibliografie

In het notenapparaat zijn verwijzingen naar een aantal standaardwerken op de volgende wijze ingekort:

- AT Adam et Tannery, *Œuvres de Descartes*, 12 vols., 1964–1976².
Baillet A. Baillet, *La vie de Monsr. Des Cartes*, 2 vols., 1691.
Duker A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, 3 vols., 1897–1915.
Kernkamp G. Kernkamp, *Acta et decreta Senatus; Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*, deel I, 1936.
Querelle Descartes/Schoock, *La Querelle de Utrecht*, Textes établis, traduits et annotés par Theo Verbeek, 1988.
Roth L. Roth, *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens*, 1926.

Primaire bronnen

- Æmilius, Antonius, *Orationes ac nonnulla eiusdem poëmatia*, Utrecht: E. à Zijll en T. ab Ackersdijck, 1651.
Baillet, Adrien, *La vie de Monsr. Des Cartes*, 2 vols., Paris: Horthemels, 1691.
Batelier, Jean J., *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechismus, dat is: een klare ontdeckinge en wederlegginge van sijne loose en lasterlijcke aenwijssingen inde catechisatie over den Remonstrantschen catechismus*, Amsterdam: P. Walschaert, 1642.
Beeckman, Isaac, *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634*, ed. C. de Waard, 4 vols., 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1939–1953.
Descartes, René, *Œuvres de Descartes*, ed. Charles Adam et Paul Tannery, 12 vols., Paris: Vrin, 1964–1976².
—, *Antwoordt van den wel-Eedelen Heer René des Cartes, Heere du Perron, op het ghepubliceerde vande Heeren vande Vroedschap der Stadt Wtrecht den 13/23 Junij des Iaers 1643*, Amsterdam 1643.
—, *Brief van Rene Des Cartes, Aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius. Inden welcken overwoghen worden twee Boeken, onlangs voor den selven Voetius tot Utrecht uyt-gegeeven, den eenen geintituleert Confraternitas Mariana, ende het ander, Philosophia Cartesiana*, Amsterdam: R. Dirckz. van Baardt, 1643. Herdruk: *Brief van Renatus Descartes etc.*, Na de Copye, Amsterdam: R. Dirckz. van Baardt (J. Rieuwertsz), 1661.

- . *Correspondance*, publiée avec une introduction et des notes par Ch. Adam et G. Milhaud, 8 vols., Paris: Librairie F. Alcan/P.U.F., 1936–1963.
 - . *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens 1635–1647*, ed. Leon Roth, Oxford: Clarendon Press, 1926.
 - . *Lettres de M. Descartes*, 3 vols., ed. Claude Clerselier, Paris, 1657–1667.
 - . *Magni Cartesii Manes ab ipsomet defensi; sive N.V. Renati Descartes Querela Apologetica ad Amplissimum Magistratum Vltrajectinum, Quâ technæ, calumniæ, mendacia, falsorum testimoniorum fabricæ, aliaque crimina Voetiorum et Dematii, plenè reteguntur. Opusculum antea ineditum, nunc verò opponendum quotidianis Voetii et Voetianorum criminationibus, iis nominatim quas sub Theologiæ Naturalis Reformatæ titulo haud ita pridem emiserunt, Vristadii* [Amsterdam], Apud Lancellotum Misopodem ad insigne fortunæ volatilis in suburbio, 1656.
 - . *Verantwoording aan D'Achtbare Overigheit van Utrecht. In de welke de lasteringen, en valsche beschuldigingen van enigen zijner tegenstrevers tegen hem klarelijk ontdekt worden*, Amsterdam: T. Houthaak, 1661.
- Descartes/Martin Schoock, *La Querelle d'Utrecht*, textes établies et traduits avec une introduction et des notes par Theo Verbeek, Paris: Les impressions nouvelles, 1988.
- Huygens, Constantijn, *Briefwisseling*, ed. J.A. Worp, 6 vols., 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1911–1917.
- [Leemans, Cornelis], *Retorsio calumniarum*, Amsterdam: J. Broers, 1642.
- Maresius, Samuel, *Ultima patientia tandem expugnata à D. G. Voetio*, Groningen: J. Nicolai, 1645.
- . *Bonæ fidei sacrum; sive documenta omni exceptione majora Veracitatis et Innocentiæ Samuelis Maresii Theologi, in causa Schoockio-Voetianâ*, Groningen: J. Nicolai, 1646.
- Regius, Henricus, *Fundamenta physices*, Amsterdam: A. Elsevier, 1646.
- Schoock, Martinus, *Admiranda methodus novæ philosophiæ Renati des Cartes*, Utrecht: J. van Waesberge, 1643.
- . *Martini Schoockii Necessaria et modesta defensio pro veritate, ac innocentia sua, in causa inter eum ac Rever. Doctorem Voetium controversa*, Groningen: J. Nicolai, 1646.
- [Schoock, M.], *Redenen bygebracht voor Martino Schoockio, Professore in de Academie van stadt Groningen ende Ommelanden, waerom hy behouden sijne goede naem ende faem, niet en kan voldoen de sententie, by den E. Gerechte der stadt Utrecht den XXX. May 1649 ... gepronuncieert*, Groningen: J. Claessen, 1649.

- [Voet, Paul], *Aengevangen procedueren tot Wtrecht tegens Renatus Des Cartes, ter oorsaecke van twee sijne diffamatoire gheschriften of fameuse libellen, vergadert ende uytgegeven door een liefhebber der waerheydt*, Utrecht: W. Strick, [1644].
- Voet, Paul, *Pietas in parentem, contra Vltimam Impotentiam Samuelis Maresii Professoris Groningani*, Utrecht: W. Strick, 1646.
- , *Samuelis Maresii profess. et p.t.rect. acad. Groning.-Omlandia Tribunal iniquum in causa Cartesio-Schoockiana*, Utrecht: J. à Waesberghe, 1646.
- , *Samuelis Maresii Prof. Groninganæ causæ desertæ brevis delineatio*, Utrecht, 1646.
- , *Theologia naturalis reformata*, Utrecht: J. à Waesberghe, 1656.
- Voetius, Gisbertus, *Disputationum theologicarum ... de atheismo*, partes IV, Utrecht: Ægidius Roman, 1639.
- , *Disputationes theologicæ selectæ*, pars prima, Utrecht: J. à Waesberge, 1648.
- Waterlaet, Lambertus van den, *Prodromus justæ defensionis, sive examen tutelare orthodoxæ philosophiæ principiorum*, 2 vols., Leiden: W. Christiani, 1642.

Secundaire literatuur

- Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588–1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*, Diss. Utrecht, 1983.
- Bosmans, H., 'A propos de la correspondance de Descartes avec Constantin Huygens récemment publiée par M. Léon Roth. L'auteur principal de l'Onwissen Wisconstenaer I.I. Stampioenius ontdeekt door Jacobus a Waessenaer', *Revue des questions scientifiques*, Quatrième série, XI (1927), p. 113–141.
- Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600–1750)*, diss. Utrecht, 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1991.
- Cohen, Gustave, *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Paris: E. Champion, 1920.
- Dibon, Paul, 'Lettres de Samuel Des Marets à Claude Saumaise (1644–1653)', *Lias*, I (1974) 2, p. 267–299. Herdrukt in: *Regards sur la Hollande du siècle d'or*, Napoli: Vivarium, 1991.
- Duker, A.C., *School-gezag en eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*, Diss. Leiden, 1861.

- . *Gisbertus Voetius*, 4 vols., Leiden: E.J. Brill, 1897–1915 (herdr. Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1989).
- . ‘Gisbertus Voetius. Toevoegsels’, *Ned. Archief voor kerkgeschiedenis*, XII (1915) p. 158–201.
- Dijk, C.C.M. van, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1378–1973*, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXVII, Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1973.
- Dijksterhuis, E.J., et al., *Descartes et le cartésianisme hollandais*, Amsterdam-Parijs: P.U.F. 1950.
- Faber, D.E.A., ‘Voetius gezien door een tijdgenoot’, in *De onbekende Voetius*, red. J. van Oort (e.a.), Kampen: Kok, 1989, p. 73–83.
- Gaukroger, Stephen, *Descartes. An Intellectual Biography*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Glazemaker 1682–1982*, Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler J.H. Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1982.
- Hermkens, H.M., Ketterij, C. van de, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1980.
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Kernkamp, G.W., *Acta et decreta Senatus; Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*, vol. I, Utrecht: Broekhoff, 1936.
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, vol. I, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1889.
- Mathijssen, Marita, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*, Assen: Van Gorcum, 1995.
- McGahagan, Thomas A., *Cartesianism in the Netherlands, 1639–1676; The new science and the Calvinist Counter-Reformation*, (Ph.D. diss., Univ. of Pennsylvania), Ann Arbor: University Microfilms International, 1976.
- Monchamp, G., *Histoire du Cartésianisme en Belgique*, Bruxelles, F. Hayez, 1886.
- . *Le Flamand et Descartes, d'après des Documents nouveaux*, St. Truiden: J. Leenen, 1889.
- Muller, S., *Catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, Utrecht: Beijers, 1881.
- . *Supplement op den catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, Utrecht: Leijdenroth, 1906.
- Nauta, Doede, *Samuel Maresius*, Diss. Vrije Universiteit Amsterdam, 1935.

- Renner, F.M., *Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler*, Amsterdam: Rodopi, 1989.
- Rengers Hora Siccama, D.G., *De samenhang in het recht bij den strijd over de Utrechtse kapitellen*, Utrecht: Kemink, 1906.
- Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap, 's-Gravenhage, 1988.
- Rodis-Lewis, Geneviève, *Descartes. Biographie*, Paris: Calmann-Lévy, 1995.
- Ruler, J. van, *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, Nature and Change*, Leiden: E.J. Brill, 1995.
- Serrurier, C., *Descartes leer en leven*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1930.
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981³.
- Thijssen-Schoute, C.L., *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1989².
- , 'Jan Hendrik Glazemaker: de zeventiende eeuwse aartsvertaler', *Uit de Republiek der Letteren: Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de gouden eeuw*, Den Haag: M. Nijhoff, 1967, p. 206–261.
- Verbeek, Theo, *Descartes and the Dutch. Early Reactions to Cartesian Philosophy 1637–1650*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1992.
- , 'Le contexte historique des *Notæ in programma quoddam*', in *Descartes et Regius. Autour de l'Explication de l'esprit humain*, Th. Verbeek (ed.), Amsterdam: Rodopi, 1993, p. 1–33.
- , 'Henricus Renneri (1593–1639)', in *Deventer Denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*, red. H.W. Blom (e.a.), Hilversum: Verloren, 1993, p. 123–134.
- , "Une université pas encore corrompue..." *Descartes et les premières années de l'Université d'Utrecht / Descartes en de eerste jaren van de Utrechtse Universiteit*, avec la collaboration de Erik-Jan Bos et Paul Schuurman, Utrecht: Universiteit Utrecht, 1993.
- , 'Regius's *Fundamenta Physices*', *Journal of the History of Ideas*, 55 (1994), p. 533–551.
- , *De Wereld van Descartes*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- De onbekende Voetius*, Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989, red. J. van Oort (e.a.), Kampen: Kok, 1989.
- De Vrijer, M.J.A., *Henricus Regius. Een 'cartesiaans' hoogleraar aan de Utrechtse Hoogeschool*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1917.

Bibliografie

In het notenapparaat zijn verwijzingen naar een aantal standaardwerken op de volgende wijze ingekort:

- AT Adam et Tannery, *Œuvres de Descartes*, 12 vols., 1964–1976².
Baillet A. Baillet, *La vie de Monsr. Des Cartes*, 2 vols., 1691.
Duker A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, 3 vols., 1897–1915.
Kernkamp G. Kernkamp, *Acta et decreta Senatus; Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*, deel I, 1936.
Querelle Descartes/Schoock, *La Querelle de Utrecht*, Textes établis, traduits et annotés par Theo Verbeek, 1988.
Roth L. Roth, *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens*, 1926.

Primaire bronnen

- Æmilius, Antonius, *Orationes ac nonnulla eiusdem poëmata*, Utrecht: E. à Zijll en T. ab Ackersdijck, 1651.
Baillet, Adrien, *La vie de Monsr. Des Cartes*, 2 vols., Paris: Horthemels, 1691.
Batelier, Jean J., *Verantwoordinge tegen Gisberti Voetii Remonstrantsche catechismus, dat is: een klare ontdeckinge en wederlegginge van sijne loose en lasterlijcke aenwijssingen inde catechisatie over den Remonstrantschen catechismus*, Amsterdam: P. Walschaert, 1642.
Beeckman, Isaac, *Journal tenu par Isaac Beeckman de 1604 à 1634*, ed. C. de Waard, 4 vols., 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1939–1953.
Descartes, René, *Œuvres de Descartes*, ed. Charles Adam et Paul Tannery, 12 vols., Paris: Vrin, 1964–1976².
—, *Antwoordt van den wel-Eedelen Heer René des Cartes, Heere du Perron, op het ghepubliceerde vande Heeren vande Vroedschap der Stadt Wtrecht den 13/23 Junij des Iaers 1643*, Amsterdam 1643.
—, *Brief van Rene Des Cartes, Aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius. Inden welcken overwoghen worden twee Boeken, onlangs voor den selven Voetius tot Utrecht uyt-gegeeven, den eenen geïntituleert Confraternitas Mariana, ende het ander, Philosophia Cartesiana*, Amsterdam: R. Dirckz. van Baardt, 1643. Herdruk: *Brief van Renatus Descartes etc.*, Na de Copye, Amsterdam: R. Dirckz. van Baardt (J. Rieuwertsz), 1661.

- . *Correspondance*, publiée avec une introduction et des notes par Ch. Adam et G. Milhaud, 8 vols., Paris: Librairie F. Alcan/P.U.F., 1936–1963.
 - . *Correspondence of Descartes and Constantyn Huygens 1635–1647*, ed. Leon Roth, Oxford: Clarendon Press, 1926.
 - . *Lettres de M. Descartes*, 3 vols., ed. Claude Clerselier, Paris, 1657–1667.
 - . *Magni Cartesii Manes ab ipsomet defensi; sive N.V. Renati Descartes Querela Apologetica ad Amplissimum Magistratum Vltrajectinum, Quâ technæ, calumniæ, mendacia, falsorum testimoniorum fabricæ, aliaque crimina Voetiorum et Dematii, plenè reteguntur. Opusculum antea ineditum, nunc verò opponendum quotidianis Voetii et Voetianorum criminationibus, iis nominatim quas sub Theologiæ Naturalis Reformatæ titulo haud ita pridem emiserunt, Vristadii* [Amsterdam], Apud Lancellotum Misopodem ad insigne fortunæ volatilis in suburbio, 1656.
 - . *Verantwoording aan D'Achtbare Overigheit van Utrecht. In de welke de lasteringen, en valsche beschuldigingen van enigen zijner tegenstrevers tegen hem klarelijk ontdekt worden*, Amsterdam: T. Houthaak, 1661.
- Descartes/Martin Schoock, *La Querelle d'Utrecht*, textes établies et traduits avec une introduction et des notes par Theo Verbeek, Paris: Les impressions nouvelles, 1988.
- Huygens, Constantijn, *Briefwisseling*, ed. J.A. Worp, 6 vols., 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1911–1917.
- [Leemans, Cornelis], *Retorsio calumniarum*, Amsterdam: J. Broers, 1642.
- Maresius, Samuel, *Ultima patientia tandem expugnata à D. G. Voetio*, Groningen: J. Nicolai, 1645.
- . *Bonæ fidei sacrum; sive documenta omni exceptione majora Veracitatis et Innocentiæ Samuelis Maresii Theologi, in causa Schoockio-Voetianâ*, Groningen: J. Nicolai, 1646.
- Regius, Henricus, *Fundamenta physices*, Amsterdam: A. Elsevier, 1646.
- Schoock, Martinus, *Admiranda methodus novæ philosophiæ Renati des Cartes*, Utrecht: J. van Waesberge, 1643.
- . *Martini Schoockii Necessaria et modesta defensio pro veritate, ac innocentia sua, in causa inter eum ac Rever. Doctorem Voetium controversa*, Groningen: J. Nicolai, 1646.
- [Schoock, M.], *Redenen bygebracht voor Martino Schoockio, Professore in de Academie van stadt Groningen ende Ommelanden, waerom hy behouden sijne goede naem ende faem, niet en kan voldoen de sententie, by den E. Gerechte der stadt Utrecht den XXX. May 1649 ... gepronuncieert*, Groningen: J. Claessen, 1649.

- [Voet, Paul], *Aengevangen procedueren tot Wtrecht tegens Renatus Des Cartes, ter oorsaecke van twee sijne diffamatoire gheschriften of fameuse libellen, vergadert ende uytgegeven door een liefhebber der waerheydt*, Utrecht: W. Strick, [1644].
- Voet, Paul, *Pietas in parentem, contra Vltimam Impotentiam Samuelis Maresii Professoris Groningani*, Utrecht: W. Strick, 1646.
- , *Samuelis Maresii profess. et p.t.rect. acad. Groning.-Omlandia Tribunal iniquum in causa Cartesio-Schoockiana*, Utrecht: J. à Waesberghe, 1646.
- , *Samuelis Maresii Prof. Groninganæ causæ desertæ brevis delineatio*, Utrecht, 1646.
- , *Theologia naturalis reformata*, Utrecht: J. à Waesberghe, 1656.
- Voetius, Gisbertus, *Disputationum theologicarum ... de atheismo*, partes IV, Utrecht: Ægidius Roman, 1639.
- , *Disputationes theologicæ selectæ*, pars prima, Utrecht: J. à Waesberge, 1648.
- Waterlaet, Lambertus van den, *Prodromus justæ defensionis, sive examen tutelare orthodoxæ philosophiæ principiorum*, 2 vols., Leiden: W. Christiani, 1642.

Secundaire literatuur

- Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588–1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*, Diss. Utrecht, 1983.
- Bosmans, H., ‘A propos de la correspondance de Descartes avec Constantin Huygens récemment publiée par M. Léon Roth. L’auteur principal de l’Onwissen Wisconstenaer I.I. Stampioenius ontdeekt door Jacobus a Waessenaer’, *Revue des questions scientifiques*, Quatrième série, XI (1927), p. 113–141.
- Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600–1750)*, diss. Utrecht, ’s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1991.
- Cohen, Gustave, *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Paris: E. Champion, 1920.
- Dibon, Paul, ‘Lettres de Samuel Des Marets à Claude Saumaise (1644–1653)’, *Lias*, I (1974) 2, p. 267–299. Herdrukt in: *Regards sur la Hollande du siècle d’or*, Napoli: Vivarium, 1991.
- Duker, A.C., *School-gezag en eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*, Diss. Leiden, 1861.

- . *Gisbertus Voetius*, 4 vols., Leiden: E.J. Brill, 1897–1915 (herdr. Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1989).
- . ‘Gisbertus Voetius. Toevoegsels’, *Ned. Archief voor kerkgeschiedenis*, XII (1915) p. 158–201.
- Dijk, C.C.M. van, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1378–1973*, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, XXVII, Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1973.
- Dijksterhuis, E.J., et al., *Descartes et le cartésianisme hollandais*, Amsterdam-Parijs: P.U.F. 1950.
- Faber, D.E.A., ‘Voetius gezien door een tijdgenoot’, in *De onbekende Voetius*, red. J. van Oort (e.a.), Kampen: Kok, 1989, p. 73–83.
- Gaukroger, Stephen, *Descartes. An Intellectual Biography*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Glazemaker 1682–1982*, Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler J.H. Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1982.
- Hermkens, H.M., Ketterij, C. van de, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1980.
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Kernkamp, G.W., *Acta et decreta Senatus; Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie*, vol. I, Utrecht: Broekhoff, 1936.
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, vol. I, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1889.
- Mathijssen, Marita, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*, Assen: Van Gorcum, 1995.
- McGahagan, Thomas A., *Cartesianism in the Netherlands, 1639–1676; The new science and the Calvinist Counter-Reformation*, (Ph.D. diss., Univ. of Pennsylvania), Ann Arbor: University Microfilms International, 1976.
- Monchamp, G., *Histoire du Cartésianisme en Belgique*, Bruxelles, F. Hayez, 1886.
- . *Le Flamand et Descartes, d'après des Documents nouveaux*, St. Truiden: J. Leenen, 1889.
- Muller, S., *Catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, Utrecht: Beijers, 1881.
- . *Supplement op den catalogus van de bibliotheek over Utrecht*, Utrecht: Leijdenroth, 1906.
- Nauta, Doede, *Samuel Maresius*, Diss. Vrije Universiteit Amsterdam, 1935.

- Renner, F.M., *Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler*, Amsterdam: Rodopi, 1989.
- Rengers Hora Siccama, D.G., *De samenhang in het recht bij den strijd over de Utrechtse kapitellen*, Utrecht: Kemink, 1906.
- Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap, 's-Gravenhage, 1988.
- Rodis-Lewis, Geneviève, *Descartes. Biographie*, Paris: Calmann-Lévy, 1995.
- Ruler, J. van, *The crisis of causality. Voetius and Descartes on God, Nature and Change*, Leiden: E.J. Brill, 1995.
- Serrurier, C., *Descartes leer en leven*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1930.
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1981³.
- Thijssen-Schoute, C.L., *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1989².
- , 'Jan Hendrik Glazemaker: de zeventiende eeuwse aartsvertaler', *Uit de Republiek der Letteren: Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de gouden eeuw*, Den Haag: M. Nijhoff, 1967, p. 206–261.
- Verbeek, Theo, *Descartes and the Dutch. Early Reactions to Cartesian Philosophy 1637–1650*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1992.
- , 'Le contexte historique des *Notæ in programma quoddam*', in *Descartes et Regius. Autour de l'Explication de l'esprit humain*, Th. Verbeek (ed.), Amsterdam: Rodopi, 1993, p. 1–33.
- , 'Henricus Renneri (1593–1639)', in *Deventer Denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer*, red. H.W. Blom (e.a.), Hilversum: Verloren, 1993, p. 123–134.
- , "Une université pas encore corrompue..." *Descartes et les premières années de l'Université d'Utrecht / Descartes en de eerste jaren van de Utrechtse Universiteit*, avec la collaboration de Erik-Jan Bos et Paul Schuurman, Utrecht: Universiteit Utrecht, 1993.
- , 'Regius's *Fundamenta Physices*', *Journal of the History of Ideas*, 55 (1994), p. 533–551.
- , *De Wereld van Descartes*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- De onbekende Voetius*, Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989, red. J. van Oort (e.a.), Kampen: Kok, 1989.
- De Vrijer, M.J.A., *Henricus Regius. Een 'cartesiaans' hoogleraar aan de Utrechtse Hoogeschool*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff, 1917.

Register op persoonsnamen

De schuin afgedrukte paginanummers verwijzen naar de Inleiding; de overige paginanummers verwijzen naar de tekst van de *Verantwoordingh* en zijn annotatie.

- Adam, Charles, 36–39, 41–42, 44, 66, 67, 69
Æmilius, Antonius, 4, 5–6, 10, 76–77, 78
Andreaë, Tobias, 22, 112
Archimedes, 6, 76
Atlas, 6, 76
Augustinus, 117
Baillet, Adrien, 5, 36, 56, 57, 58
Batelier, Jean J., 7, 13, 15
Beaune, Florimond de, 5
Beeckman, Isaac, 56–57, 58
Berlickom, Andreas van, 60, 62
Bourdin, Pierre, 11, 13, 92, 93
Brandt, Gerrit, 65
Brederode, Johan Wolfert van, 18
Bruyn, Gualterus de, 7, 77
Christina van Zweden, 35
Clerselier, Claude, 5, 42–44
Cousin, Victor, 65
Dædalus, 6
Daniël, 43
Dematius, Carolus, 9, 14, 23, 26, 27–28, 29–30, 31, 34, 43, 68, 95, 96, 97, 100, 103, 112, 113, 119, 121–123, 124, 125, 126
Desmarets, Samuel, *zie* Maresius
Dinet, Jacques, 11, 92, 93
Duker, A.C., 45–46
Eck, Aert van, 20, 98
Elia, 82
Elisabeth van de Pfalz, 35, 40
Epiphanius, 117
Esau, 120
Eyck, Jacob van, 4
Fermat, Pierre de, 13
Fransintgen, 58–59
Frederik Hendrik van Oranje, 16, 17, 21, 64, 89
Gassendi, Pierre, 80
Geel, Jacob, 65
Gennadius, 117
Glazemaker, Jan Hendrik, 46
Golius, Jacob, 60, 62
Goyer, Anthonis de, 20, 98
Haestrecht, Goyert van, 4, 27, 37
Hercules, 6
Herodes, 126
Hooghelande, Cornelis van, 59, 62, 78
Hoolck, Gijsbert van der, 4, 9–10, 14, 21, 33, 86, 89
Huygens, Constantijn, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 24, 28, 34–35, 36, 39, 59–61, 63–64, 81
Jacob, 120
Jans, Helena, 58–59
Jansenius, Cornelius, 12
Jezus Christus, 126
Kaïn, 12, 23
La Thuillerie, Gaspard Coignet de, 21, 89
Leeuwen, Peter van, 4, 14, 33, 86, 97
Lemannus of Leemans, Cornelis, 16–17, 20, 103
Leu de Wilhem, David le, 18, 28
Maets, Carolus de, *zie* Dematius
Maresius of Des Marais, Samuel, 14, 17, 18, 22, 24, 25–26, 37, 40, 41, 84, 90, 106, 111, 113, 117, 126
Matthæus, Antonius, 14, 97
Maurits van Nassau, 57
Maximiliaan van Beieren, 57
Mersenne, Marin, 4, 7, 9, 13, 14, 24, 51, 78, 80, 81
Monchamp, Georges, 56, 57, 58, 62–63
Muller, S., 45

- Noorddijck, Rudolphus à, 17
 Nypoort, Johan van de, 20, 98
 Odysseus, 6
 Pandelaert of Pandelartius, Bernardus, 20, 104
 Pasor, Mathias, 112
 Paulus, 126
 Pilatus, 126
 Pol, François van der, 14, 97
 Pollot, Jean-Alphonse, 4, 21, 22, 33, 44
 Regius, Henricus, 3, 4-5, 9-12, 13, 20, 31-32, 33, 37, 39, 52, 81-82, 83, 84, 91, 98, 116, 126
 Regneri ab Oosterga, Cyprianus, 4, 10
 Reneri, Henricus, 3-6, 76, 84
 Ridder, C. de, 95
 Rossum, (?), 29
 Rossum, Bernardus, 29
 Roy, Henricus de, *zie* Regius
 Ruysch, Frederik, 19, 86
 Saumaise, Claude, 4
 Schoock of Schoockius, Maarten, 3, 12-13, 20, 21-26, 27-28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 44, 50, 66, 75, 84, 87, 88, 90, 91, 94-100, 103, 104, 107, 108, 110-130
 Schooten, Frans van, 60
 Schotanus, Bernardus, 60, 62
 Schotanus, Meinardus, 9
 Schuurman, Anna Maria van, 4, 28
 Schuurman, Johan Godschalk van, 4, 25, 28
 Stampioen, Johan, 59-63, 65
 Stevin, Simon, 57
 Studler van Surck, Abraham, 4
 Studler van Surck, Anthonie, 21, 55, 61, 63
 Suarez, Franciscus, 79
 Susanna, 30, 43, 125
 Tannery, Paul, 36-39, 41-42, 44, 66, 69
 Vanini, Lucilio of Giulio Cesare, 12, 23, 80, 83, 118
 Voet, Paul, 11, 22, 23, 25-27, 30, 31, 37, 38, 39, 41, 67, 75, 76, 96, 97, 98, 103, 104, 106-111, 113, 119, 126
 Voetius, Gisbertus, *passim*, 75-86, 88-100, 103-107, 110-116, 118-130
 Waesberge, Johannes van, 20, 103
 Waessenaer of Wassenaer, Jacob van, 4, 60-63
 Wassenaer, Gerard van, 4
 Waterlaet, Lambertus van den, 11, 17, 20, 23, 25-26, 28, 31, 81, 100, 103, 112, 121
 Weede, Johan van, 19, 86
 Woerdt, Gysbert van der, 20, 98